

Murányi István

Identitás és előítélet

Ú-M-K

X 18309

Murányi István
Identitás és előítélet

© Murányi István, 2006

ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ
www.ujmandatum.hu

Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Rácz György
Borítóterv Zátonyi Tibor

Készült a Haxel nyomdában
Felelős vezető: Korándi József

ISBN 963 9609 17 X

Ú·M·K
Budapest, 2006

NOVÉL IYIDTUM

FIREKAL

X18309

06-32

Tartalom

1. BEVEZETÉS	7
1.1. Empirikus kutatások a kilencvenes években	9
1.2. A politikai szocializáció mint értelmezési keret	15
1.3. Politikai szocializációs jellemzők 1989 előtt	19
1.4. Politikai szocializációs jellemzők a kilencvenes években	21
2. A NEMZETI IDENTITÁS ÉS AZ ELŐÍTÉLET ÉRTELMEZÉSE	25
2.1. A nemzeti identitás értelmezése	25
2.2. A kétféle nemzetfelfogás	27
2.3. Az előítélet értelmezése	28
3. KUTATÁSI CÉLOK	33
4. AZ ELŐÍTÉLETES GONDOLKODÁS JELLEMZŐI	44
4.1. Az előítéletesség és morális változók képzése	44
4.2. Cigány és magyar attribúciós minták	63
4.3. Az előítéletesség és a szocio-kulturális jellemzők, oksági kapcsolatok	65
4.4. Az előítéletesség területi és kontextuális jellemzői	79
5. A NEMZETI IDENTITÁS JELLEMZŐI	87
5.1. A magyarságfogalom elemei	87
5.2. A cigány és a zsidó identitás kritériumai	92

5.3. A magyarságfogalom típusai és a szocio-kulturális jellemzők, oksági kapcsolatok	95
5.4. A nemzetfogalom elemei és típusai	105
5.5. Nemzetfogalomtípusok és szocio-kulturális jellemzők	108
5.6. Nemzeti hovatartozás és demokratikus értékek	109
5.7. Nemzeti attitűdök	113
5.8. A nemzeti identitás rejtett jellemzői: a Lazarsfeld-paradigma	115
6. AZ ELŐÍTÉLETESSÉG ÉS A NEMZETI IDENTITÁS KÖZÖTTI KAPCSOLAT	119
6.1. Az előítéletelesség és a magyarságértelmezések kapcsolata	120
6.2. Az előítéletelesség, a barátok preferálása és a morális attitűdök kapcsolata	128
7. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS MAGYARÁZATOK	130
7.1. A szocio-kulturális tényezők szerepe	131
7.2. A vallásosság szerepe	137
7.3. Az előítéletelesség és a nemzeti identitás szocio-kulturális jellemzőinek egy lehetséges magyarázata: az életforma	149
UTÓSZÓ	157
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁSOK	158
JEGYZETEK	159
IRODALOM	169
FÜGGELÉK	180

1. Bevezetés

A rendszerváltozást követő évek különböző ifjúsági rétegeinek politikai szocializációját abból a szempontból vizsgáljuk a kötetben, hogy *milyen szocio-kulturális és vallási tényezők játszottak szerepet nemzeti identitásuk formálódásában*, valamint a többség és a kisebbségek viszonyával kapcsolatos attitűdjeikben. A téma *társadalomtörténeti sajátossága* abban rejlik, hogy a rendszerváltozást megelőző évtizedekben a hatalmi-politikai elvárásoktól eltérő identitásmodellek nem jelentek (nem jelenhettek) meg nyilvános diskurzusokban, marginalizálásuk sokszor stigmatizálással párosult. Ennek egyik következménye, hogy *a társadalom többsége nem rendelkezett olyan identitásmintákkal*, amelyek megfeleltek volna a folyamatosan változó társadalmi környezet elvárásainak. Az 1947 után uralkodó szocialista ideológia és annak társadalmi gyakorlata képtelen volt feldolgozni a két világháborút követő olyan traumákat, mint az állampolgárság és a nemzeti identitás ellentmondásai. A torz internacionalizmus jegyében az azonosságtudat kérdéseinek elhallgatása, valamint a korszakot megelőzően jellemző hagyományos közösségek felbomlása egyúttal az identitásformák válságát is jelentette. *A bizonytalan nemzettudat* kialakulásában a társadalmi azonosságtudat forrását jelentő tényleges közösségek és csoportok megszűnése mellett az osztály- (kulák) és nemzeti csoport-hovatartozás (fasiszta nemzet) stigmatizálása, az „ál-tudatok” (acél és vas országa) preferálása játszott meghatározó szerepet. (Hankiss, 1983) A „pártállam-nemzet” ideológiához igazodva, a társadalmi gyakorlat a határokon túli magyarság kirekesztését és az itt élő kisebbségek beolvasztását (hagyományos nemzetiségek) és/vagy saját identitásának negligálását (cigányok, zsidók) eredményezte. (Lázár, 1996) Az államszocializmus másik lényeges társadalomlélektani sajátossága az volt, hogy a párttal vagy a vallási csoportokkal szemben, *a nemzet politikai vállalás nélkül* lehetett vonatkozási keret. (Szabó-Örkény, 1998)

Annak ellenére, hogy a kilencvenes években kialakult a társadalmi szerepek széles skálája közötti választás és az egyéni döntések függvényeként megélhető identitás lehetősége (Dessewffy, 1996) és „...eltűnt a határvonal a nyilvános és nem nyilvános diskurzusok között”, (Szabó-Örkény, 1998:8), a jogi és intéz-

ményi garanciák önmagukban nem tudták (nem tudják) ellensúlyozni a társadalompolitikai és lélektani feltételek hiányát. A különböző identitások újrafogalmazásának problémáját az azonos időben felmerült kényszer és lehetőség kettősségén, valamint a megelőző időszak társadalomlélektani következményein¹ (kollektív frusztrációk, feldolgozatlan történelmi traumák) túl, a kilencvenes éveket jellemző *konfliktustelített politikai és társadalmi környezet* is befolyásolja. (Szabó, 1994.b) A nemzeti identitás szempontjából mindez azért fontos, mert konfliktusos társadalompolitikai közegben a bizonytalan nemzettudat olyan politikai akarattá transzformálódhat, amely fenyegeti a társadalmi együttműködésre való képességet és *intoleráns lehet* azokkal szemben, akik nem a kreált nemzeti célokban megfogalmazott értékrendet képviselik. (Deutch, 1966)

A rendszerváltozást követő években – hasonlóan a posztkommunista országok többségéhez – Magyarországon is *nyíltan megjelentek* az államszocialista korszakban még a magánszférára korlátozódó *antiszemitizmus különböző formái*: a társadalmi frusztrációt kompenzáló rasszizmus, a középosztályi antiszemitizmus vagy az etnocentrizmus és xenofób nacionalizmus kontextusában megnyilvánuló politikai antiszemitizmus. (Kovács, 1997, 2005) Az antiszemita előítéletek mellett a kilencvenes években felerősödött és nyilvánossá vált a kisebbségekkel, az etnikai csoportokkal szembeni nyílt diszkrimináció, *a társadalomban jelen van a mássággal szembeni intolerancia*. (Pataki, 1993) Az 1987 és 1993 közötti survey kutatások összehasonlító elemzése ugyanakkor azt igazolta, hogy a vizsgált időszakban *mind a hazai kisebbségekkel szembeni intolerancia, mind a cigányellenesség csökkenése figyelhető meg*. (Lázár, 1996) Az etnikai és nemzeti kisebbségekkel szembeni előítéletességnek az utóbbi harminc évben megfigyelhető folyamatos csökkenését jelentős európai és amerikai kutatások is igazolták. A survey kutatások attitűdskáláitól és vizsgálati körülményeitől eltérő, a viselkedésre koncentrált és a társadalmi elvárások hatását kiküszöbölő kutatási módszerek segítségével elvégzett vizsgálatok azt bizonyították, hogy a csökkenés a megváltozott társadalmi normáknak köszönhető. Az egyik magyarázó elmélet szerint az előítélet új formáit már nem a csoportok közötti ellenségeskedés, vagy a külcsoporthoz alsóbbrendűnek tekintő szemlélet, hanem szimbolikus formákban realizálódó negatív érzelmek és hagyományos, individualista értékek védelme jellemzi. Egy másik megközelítés szerint *a modern, averzív előítéletet nem az ellenséges érzések, hanem a másnak tekintett csoportokkal szembeni – például a közeli érintkezés elkerülésében megnyilvánuló – szorongások magyarázzák*. (Brown, 1995)

Napjainkban már-már publicisztikai közhely, hogy *a demokrácia mindenkori működése és jövőbeli sorsa nemcsak intézményes feltételeinek, hanem legalább ugyanilyen mértékben az intézményeket működtető polgárok értékrendszerének, attitűdjeinek is függvénye*. (Greven, 1995) A politikai rendszerváltozást követő időszak modernizációs folyamatának lényeges dilemmája, hogy az etni-

kailag és nyelvilég megosztott kelet-közép-európai térség problémáinak megoldása milyen módon történik: az integratív vagy inkább a korporatív klientista; illetve a korporatív-populista típus érvényesülésének van-e esélye.² A legjobb megoldást kétségkívül a viszonylagos *autonómiával bíró egyének* horizontális szerveződési minták alapján végbemenő, nyugat-európai, illetve amerikai típusú integratív mód szolgáltatná. Azonban figyelembe kell venni, hogy az elmúlt évszázad történelme szinte futószalagon szállította azokat – a sajnos csak elvétve figyelembe vett – érveket, miszerint a térség politikai problémái nem oldhatók meg kultúrnemzeti alapon. A modernizáció bármely, fent említett módon történő sikeres végbevitelének viszont előfeltétele, hogy a nemzetnek mint politikai közösségnek ne csak nyelvi-kulturális-etnikai, hanem *a másság jogának védelmét előtérbe helyező „nemzetközösségi”* tartalmat is tulajdonítsunk. (Kende, 1994) Ugyanakkor a kelet-közép-európai régióban kialakult nemzeti államokban napjainkban is tömegekre jellemző, hogy az állampolgári státusz nem fedi a származási, anyanyelvi és kulturális jegyekkel leírható, kisebbségi identitásként megnyilvánuló nemzeti identitást. Ezzel szemben az államnemzeti fejlődésben kialakult nemzeti csoporttagság lehetővé teszi a többszörös identitást, vagyis az államnemzettel és a nemzeti, etnikai csoporttal való együttes azonosulást. A kettős, vagy többes identitás megélésének eltérése mellett *a nemzetfejlődési típusok ellenségeképe forrása lehet a kisebbségi csoportokkal szembeni előítéleteknek*. Míg az államnemzetek „ellensége” nem örök kategória és inkább a másik állam keretében élő másik nemzetet jelöli, addig *a kultúrnemzeti fejlődésben az ellenségeképnek identitáserősítő funkciója* van, amely inkább a saját nemzeti közösségen belüli sztereotipizált, előítélettel stigmatizált kisebbségi csoportokhoz kapcsolódik. (Csepeli, 1992)

I.1. EMPIRIKUS KUTATÁSOK A KILENCVENES ÉVEKBEN

A múlt örökségével terhelt, ugyanakkor még formálódó társadalmi-gazdasági környezetben szocializálódó tizenévesek nemzeti identitásával és előítéletességének jellemzőivel több kutatás is foglalkozott a kilencvenes években. Szabó Ildikó és Örkény Antal 1998-ban megjelent kötete az állampolgári kultúra fogalmi hálójában,³ elméleti és módszertani szempontból is *példaértékűen összegzi az elmúlt évek jelentős empirikus kutatásait*. A szerzők elsősorban az utolsó éves középiskolások körében, 1995-ben végzett vizsgálatukra támaszkodnak, de szintetizálják a korábbi, más korcsoportok mintáin, hasonló értelmezési keretben lebonyolított kutatások eredményeit is. (Szabó–Örkény, 1998)

A kilencvenes évek fiataljainak nemzeti identitásának és a kisebbségi csoportokhoz való viszonyának teljesebb megismeréséhez egyaránt hozzájárultak azok az *ifjúságszociológiai vizsgálatok*, amelyek a „civilizációs korszakváltás” paradigmáját (Zinecker, 1992) követték. Az ide sorolható kutatások többek között magyar és román egyetemisták értékorientációit, cselekvési mintáit, életstílusát, valamint a fogyasztói kultúra hatását (Gábor–Balog, 1995), illetve a középiskolások körében megnyilvánuló skinhead jelenséget vizsgálták. (Gábor, 1996) A Szegeden és Szabadkán élő fiatalok között 1992-ben végzett összehasonlító kérdőíves kutatásban arra a kérdésre próbáltak választ kapni, hogy az egymással összekapcsolódó autoritáriánus, nacionalista és etatista ideológiák mennyiben befolyásolják az ifjúság politikai cselekvését és önállósodási törekvéseit. (Kelemen, 1993)

Az empirikus kutatások harmadik típusát azok a *regionális vagy település-szintű adatfelvételek* alkotják, amelyek adott ifjúsági korcsoportok meghatározott szempontok szerinti vizsgálatára vállalkoztak. (Csanády–Lux, 1992; Szabó–Horváth–Marián, 1996; Csákó–Berényi–Bognár–Tomay, 2000) Néhány esetben az eredeti kutatási célok között egyáltalán nem szerepelt a nemzeti identitás vagy a kisebbségek problémája, emellett a minta jellemzőinek meghatározása is kötött volt, (Murányi 1995b) azonban a survey típusú adatfelvételek során lehetőség volt az országos mintákon lebonyolított vizsgálatok *kérdőívének egy részével megegyező* vagy majdnem azonos kérdéseket is feltenni. A kutatások során a tényleges korlátokat az eredeti kutatási céloktól eltérő kérdések száma jelentette, az adatfelvételek alapsokasága és mintájának nagysága megfelelt a „társult” kutatói törekvéseknek.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a *kilencvenes években végzett hazai vizsgálatok eredményei egyfajta „pillanatfelvételek” produktumai*. A posztkommunista társadalmak mindegyike formálódó, még nem lezárult gazdasági és politikai folyamatok problémáival terhelt, így a magyarországi ifjúságkutatásokból kirajzolódó összkép értelmezésénél számolni kell a közép-európai országok politikai szocializációs változásait elemző esettanulmányokból levonható következtetéssel: a korábbi identitáskeretek felbomlása következtében a régióban felértékelődtek a konfliktusokon alapuló csoportidentitások, ugyanakkor még nem alakultak ki rögzült ideológiai orientációk. (Csepeli–German–Kéri–Stumpf, 1994) A volt szocialista országokban felnövekvő fiatalokra jellemző érték- és politikai attitűdök értelmezésénél még a tekintélyelvű szocializáció továbbélését is figyelembe kell venni.⁴

A vizsgált témák sokfélesége és a terjedelem egyaránt indokolja, hogy *nem vállalkozhatunk a nemzetközi kutatások tematikus összefoglalására*. Ehelyett néhány olyan – elsősorban ifjúsági korcsoportokra vonatkozó – empirikus vizsgálatra hivatkozunk, amelyek reményeink szerint *reprezentálják* az elmúlt évek fontosabb kutatási problémáit és irányait. A *nemzeti identitást befolyásoló szociokulturális tényezők* vizsgálatára több érdekes és tanulságos példát találhatunk a

nemzetközi szakirodalomban. A nemzeti identitás gyermekkori fejlődését sajátos módon, a tágabb kulturális környezet kulturális tradíciójának hatását vizsgáló összehasonlító kutatásban izlandi és kamcsatkai tizenévesek és felnőttek gyermekkorukra vonatkozó beszámolóit elemezték. A két eltérő kultúrára jellemző módon elkülönült egymástól a gyermekkori élményekből eredő szimbolikus nemzeti jelkészletek. A gyerekek mindkét mintában egyértelműen írták le azokat a nemzeti identitás-szimbólumokat, amelyekkel a nemzeti csoporthoz tartozás és a másoktól elkülönítés történt. A kamcsatkai felnőttek és gyerekek a nemzeti ideológiai tudáskészlet elemeként leggyakrabban dalokat és táncokat említettek. A felnőttek gyermekkori emlékezete a gazdálkodó életstílussal és az idősebb nők öltözkéivel reprezentálta az országot, számukra Izland egy tradicionálisan öltözött nő szimbolikus képében rögzült. (Koestrer, 1997)

A *kulturális környezet nemzeti identitást befolyásoló* hatására hívja fel a figyelmet egy másik összehasonlító kutatás is. Német kutatók a nyolcvanas évek végén a keleti (Kínai Köztársaság, Dél-Korea, Indonézia), és a nyugati (Német Szövetségi Köztársaság) kulturális környezet identitás befolyásoló hatását igazyolták. Összhangban az erikson-i megállapításokkal az autonóm identitásra törekvés – mint a serdülőkort jellemző cél – minden kultúrában jelen volt, de a keleti kultúrákban szocializálódott fiataloknál az én-központúság, míg a nyugati kultúrákban a független én túlsúlya volt a jellemző. (Oerter–Oerter, 1993)

Az összehasonlító kutatások közül a társadalmi reprezentáció elméletére támaszkodva egy érdekes (argentín és angol tizenévesek körében) végzett vizsgálatban a *nemzeti identitás és a szociális reprezentáció földrajzi, demográfiai komponense* között mutattak ki kapcsolatot. (Dougherty–Eisenhart–Webley, 1992) A kilencvenes években olyan kutatásra is van példa, ahol az identitás problémakörét az etnocentrikus attitűdökkel kapcsolatban is vizsgálták. Interjúk és megfigyelések alapján 126 amerikai mexikói 7–10 éves gyerekek kognitív fejlődésének és társadalmi identitásának elemzése cáfolják azt a korábbi hipotézist, mely szerint az etnikai identitás és a sajátcsoport-preferencia életkorfüggő. A szerzők szerint feltehetően a szocializálódási folyamat egészének van hatása, azaz a kognitív fejlődésemélet mellett figyelembe kell venni a szocializációelméleteket is. (Ocampo–Knight–Bernal, 1997)

A decentralizáció folyamatában zajló identitásfejlődést erőteljesen befolyásolhatja az olyan társadalmi környezet, ahol *több nemzeti vagy etnikai minta közötti választásra* van lehetőség. A valamilyen nemzeti, vagy etnikai kisebbségi csoportban felmerülő identitáskényszer hazai empirikus társadalomtudományi leírására alig van példa, a nyilván létező jelenség gyakorlatilag ismeretlen. (Erős, 1993) Ezért is jelentős az a közelmúltban megjelent kötet, amely az antropológia, etnográfia és szociológia eszközeire támaszkodó empirikus kutatás alapján a magyarországi németeket jellemző kettős identitás kialakulását vizsgálja a dunabogdányi svábok körében. (Bindorffer, 2001) Egy 1988-ban végzett

kutatás során a 17–18. éves flamand középiskolások többsége bizonytalan volt a flamand vagy belga identitás vállalásában, így a nemzeti hűség (emocionális ragaszkodás a flamand, vagy belga politikai rendszerrel szemben) kialakulását megelőzte a helyi közösségekkel való identifikáció. (Maddens, 1989) A magyar fiatalok nemzeti identitásának mélyebb megismeréséhez az is hozzájárulhat, ha a nemzetfejlődési koncepciókhoz kapcsolható kritériumok helyett a földrajzi közelség és távolság dimenzió alapján képzett kategóriák fontosságának megítélését vizsgálják. (A European Center for Educational and Regional Studies szervezésében, 1992-ben lebonyolított nemzetközi összehasonlító vizsgálat 555 fős magyar mintáját életkori és iskolai végzettségi kvóták alapján képezték). A fiatal generációk számára a „valahová tartozás” kérdésében elsősorban a globális kategóriák (világ, emberiség) és a közvetlen környezet (település) a fontos, a kettő között elhelyezkedő kategóriák és nagycsoportok (ország, nemzet, nemzetiség, etnikum) kevésbé jelentősek. Ezzel szemben az idősebbeket a tágabb hovatartozási kategóriák (állam, ország) preferálása jellemezte. (Kelemen, 1993) Egy másik nemzetközi vizsgálatban arra próbáltak választ kapni, hogy milyen elemek jellemzik a főiskolások és egyetemisták nemzeti identitását. A magyar egyetemisták nemzeti identitásából hiányoztak az amerikai egyetemistákat jellemző olyan pozitív elemek, mint például a szabadság, családi értékek, társadalomfejlődés. A kutatás másik fontos következtetése, hogy – hasonlóan a bulgár és a görög mintához – a magyar fiatalok nemzeti identitása személyközpontú, míg az amerikaiak esetében a társadalompolitikai dimenzió dominált. (Larsen et. al, 1991)

A hetvenes évektől egyre több kutatás foglalkozott az új előítéletesség (modern rasszizmus) jellemzőinek leírásával. (Brown, 1995) A fiatal korcsoportok közül leginkább egyetemista mintákon készült vizsgálatokról olvashatunk a szakirodalomban. A rejtett előítélet mérésére kidolgozott IAT teszt (Implicit Association Test) 166 washingtoni egyetemista mintáján azt igazolta, hogy a válaszadók nemcsak pozitívan, hanem gyorsabban is reagáltak a sajátcsoporthoz. Az eredmények azt mutatták, hogy – zsidó és keresztény nevek esetén – a rejtett előítélet vallásos etnicitáson alapul, míg például az amerikai és szovjet vezetőkre reagálva az életkor és nemzetiség függvénye. (Rudman–Greenwald–Mellott–Schwartz, 1999) Egy másik, szintén amerikai vizsgálatban a törvények és szabályok változása, valamint a civil jogi mozgalmak hatásaként kialakult új etnikai ideológia (color blind racism) érvényesülését kérdőívekkel és interjúkkal elemezték, szintén egyetemi hallgatók körében. A válaszadók inkább előítéletesnek bizonyultak az interjúban, mint a kérdőíves kutatás során. Az interjúk során használt új etnikai nyelv inkább volt rasszista, míg az érvelés megegyezett a *laissez faire* vagy kompetitív rasszizmussal. (Bonilla–Silva–Forman, 2000)

Az előítélet kutatások egy másik csoportja a különböző magyarázó elméletek empirikus igazolását tartalmazza. Az én-kategorizációs elmélethez kapcsolódó két kérdőíves kutatás során a holland nemzetiségű egyetemi hallgatók vá-

laszai azt mutatták, hogy az előítéletességet az én-kategorizáció olyan jellemzői befolyásolják, mint a személyes, illetve a nemzeti identitás. A nemzeti identitás és a sajátcsoporthoz tartozás alkotott sztereotípiát az előítélettel igen, de az autoritarizmussal nem volt kapcsolatba. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a személyes attitűdök akkor hatnak a külcsoporthoz való viszonyra, ha a személyes perspektíva aktívulódik. Az én-kategorizációs hatások relatíve fontosabbak az előítéletre, mint az individuális vagy a csoport jellemzők. (Verkuyten–Hagendoorn, 1998) Egy brit kutatás során a nemzeti előítélet és a sajátcsoporthoz tartozás fejlődését gyerekek 329 fős mintáján vizsgálták. Nyitott kérdésekkel és fotók értékelésével azt találták, hogy a nemzeti előítélet, a sajátcsoporthoz tartozás vagy az én-sztereotípiák csak 10 éves korra alakulnak ki. A kutatás következtetései megkérdőjelezik a kognitív fejlődésméletnek azt az állítását, mely szerint a csoportok közötti diszkrimináció és sztereotípiák az információfeldolgozás eredménye. Ezen eredmények és az etnikai előítélet korábbi kutatásai közötti ellentmondás valószínű annak köszönhető, hogy a csoportnormák meghatározzák a nemzeti előítélet és a sajátcsoporthoz tartozás értékelését. (Rutland, 1999)

Az előítéletesség és a vallásosság közötti kapcsolatokról sokszor ellentmondó eredményeket olvashatunk a társadalomtudományi szakirodalomban. Ezen nem csodálkozhatunk, mivel a kutatásokból levont következtetések összehasonlíthatósága is megkérdőjelezhető, hiszen az előítéletességet általában különböző dimenziókkal mérték, és a vallásosság operacionalizálása is eltérő volt a különböző vizsgálatokban. A hatvanas években, felnőtt populációkon végzett kutatások általában pozitív kapcsolatot igazoltak az etnikai előítéletesség és a vallásos viselkedés, valamint értékek között. A későbbi kutatások egyik része igazolta ezt a trendet. A vallásosság és a rasszista előítéletek közötti kapcsolatot hét egymást követő országos felnőtt amerikai kérdőíves kutatás (NORC Social Surveys, 1972–1978) adatai alapján elemezték. Az eredmények nem erősítették meg a korábbi vizsgálatok során kimutatott szoros kapcsolatot, de az aktív felekezeti tagok és az intenzív vallásos preferenciákkal jellemezhető az átlagosnál valamivel kisebb mértékben voltak előítéletesek. (Chalfant–Peek, 1980) Holland római katolikusok 1650 fős mintáján, 1991–92-ben végzett kutatás során bebizonyosodott, hogy az egyházi tagság mérsékelten hat az etnikai előítéletekre és az anómiára, de negatívan korrelált az utilitarista individualizmussal. A szerző szerint mindez a heti prédikációk által közvetített humanisztikus keresztény értékeknek köszönhető, melyek a keresztény iskolák, társadalmi szervezetek munkájában is érvényesülnek. (Billiet, 1995) A különböző kasztokhoz tartozó 4–15 éves indiai fiatalok mintáján a vallásos identitást és az előítélet kapcsolatát skálák segítségével vizsgálták. Az eredmények azt mutatják, hogy mind a vallásos preferencia, mind az előítélet már kora gyermekkorban kialakul, 8–9 éves korban kristályosodik ki. A más vallások iránti előítélet 14–15 éves

korra alakul ki. A hindu gyerekek előítéletessége elsősorban a muszlimokra irányul és pozitívan korrelál a vallásossággal, valamint az olyan személyes jellemzőkkel, mint az autoritarizmus és a konformitás. (Mukhopadhyay, 1986)

A kutatások másik csoportja csak *korlátozottan igazolta a vallásosság és az előítéletesség közötti kapcsolatot*. Egy 1990–91-ben végzett, szintén holland felnőtt kutatás bár alátámasztotta, hogy a keresztény vallás egyik meghatározója a világi antiszemitizmusnak, de nem tapasztalták az előzetes várakozásoknak megfelelő direkt kapcsolatot. (Konig–Eisinga–Scheepers, 2000) A kilencvenes évek elején angol és amerikai főiskolások összehasonlító vizsgálata szerint az erős vallásos elkötelezettség fokozott humánus attitűdökkel és az előítélet csökkenésével kapcsolódott össze (Perkins, 1992). Több kutatás arra hívta fel a figyelmet, hogy *a vallásosság különböző dimenziói más-más összefüggésben vannak az előítéletességgel*. A hatvanas évek végén, angol és holland felnőtt mintákon végzett vizsgálatokban a leginkább előítéletesek többsége katolikus volt, akik elfogadják a vallásos értékeket, de nem rendszeres résztvevői az istentiszteleteknek, s egyházi funkciójuk sincs. Legkevésbé előítéletesnek a hívő reformátusok – különösen a hollandok – bizonyultak. Ez a csoport szorosan kapcsolódott a felekezetéhez, azonosult a vallásos értékekkel és egyúttal támogatta a toleráns etnikai értékeit. (Bagley, 1970) Az amerikai egyetemisták előítéletessége és rasszizmusa nem mutatott kapcsolatot a vallásossággal. (A vallási dimenziók a következők voltak: bibliai ortodoxia, vallásgyakorlás és önbesorolás. Az előítélet mérése a rasszizmus és társadalmi távolság-skála, valamint cselekvési attitűdök méréseivel történt.) A tradicionális keresztény egyházakkal (katolikusok, protestánsok) szemben a mormonokhoz tartozó fiatalok erős vallásossága együtt járt a kisebb mértékű előítéletességgel. A szerzők szerint mindez azzal magyarázható, hogy a mormon egyházat viszonylag későn alapították, hierarchikus struktúra jellemzi és számolni kell a misszionárius programok hatásával is. (Jacobson, 1998) Az Ontarióban, egyetemisták körében végzett kutatás során a vallásosság kapcsolatát a vallásos, illetve nem vallásos mások iránti előítéletességgel vizsgálták. A tradicionális vallások esetében a nagyon vallásosak valamilyen más vallásúak iránti attitűdje pozitív volt, míg a nem vallásosak irányába negatív. A kevésbé vallásosaknál is tapasztalható némi előítéletesség a vallásos mások iránt, azonban ez jóval gyengébbnek bizonyult. Az eredmények azt igazolták, hogy az olyan csoportközi folyamatok, mint a vallásos csoportok közötti, az erőforrások megszerzésére irányuló versengés – tekintet nélkül a személyes vallásos orientációkra – elősegíti az előítéletességet a vallásos sajátcsoport tagjai körében. (Jackson–Hunsberger, 1999) A philadelphiai főiskolások körében végzett kutatás eredménye a nem, a vallásosság és az etnikai előítélet közötti kapcsolatot igazolta. A lányok kevésbé előítéletesek mint a fiúk, bár az eltérés nem volt jelentős, ha a szülők iskolázottságával kontrollálták a kapcsolatot. A felsőfokú végzettségű apák gyermekei az átlagnál kevésbé előítéletesek és a vallásos

csoportok között is volt eltérés: más felekezetekhez viszonyítva a katolikusok lényegesen kisebb arányban vannak képviselve az alacsony előítéletességgel jellemezhető kategóriákban. (Burnham–Connors–Leonard, 1969)

Az előítéletesség és a vallásosság direkt kapcsolatának vizsgálata a nemzetközi szakirodalomban egyre inkább *kiegészült a kapcsolatot befolyásoló más tényezők elemzésével*. Erre jó példa az a még 1968-ban lebonyolított New York-i vizsgálat, amely során – levélben kiküldött kérdőívek alapján a vallásos ortodoxia és a kisebbségekkel szembeni előítéletesség mellett a helyi közösségi kapcsolatokat is vizsgálták. A regresszióanalízis eredménye azt mutatta, hogy amennyiben a lokalizmussal kontrollálják, az ortodoxia és az antiszemitizmus, illetve feketellenesség és katolikusellenes attitűdökön alapuló előítélet-kapcsolat részben hamis. Ha a lokalizmus volt a közbeeső változó, akkor az iskolázottság szintén indirekten befolyásolta az előítéletességet. (Roof, 1974) A hetvenes évek elején, 307 elsőéves és végzős hallgatót vizsgáltak egy észak-milwaukee-i katolikus főiskolán. Az előítéletesség csökkenését a vallási fanatizmus és a vallás fontosságának preferálása valószínűsítette. A vallásgyakorlás és az előítéletesség kapcsolatát szintén negatív korreláció jellemezte, míg a vallásos ortodoxia és ismeret az előítéletesség egyik dimenziójával sem volt kapcsolatban. (Cygnar–Noel–Jacobson, 1977) Az 1994-ben készült survey kutatásban 42 zsidó és 49 arab Washingtonban élő egyetemistát vizsgáltak. A kutatás során arra próbáltak választ adni, milyen kapcsolat van a kollektív identitás, a vallásos, illetve az etnikai szervezeti tagság és részvétel, valamint a külcsoportok iránti előítélet között. A feltételezésekkel ellentétben a zsidó hallgatóknál a kollektív identitás nem volt erős kapcsolatban az előítéletességgel, bár az arabokkal szemben kevésbé elutasító zsidó hallgatók voltak a leginkább vallásosak. Azok az arab hallgatók bizonyultak a leginkább előítéletesnek, akiket alacsony kollektivitás érzet jellemzett és tagjai voltak vallási, etnikai szervezeteknek. (Ruttenberg–Zea–Sigelman, 1996)

1.2. A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ MINT ÉRTELMEZÉSI KERET

A következőkben amellet érvelünk, hogy a fiatalok nemzettudatának és előítéletességének vizsgálata *nem nélkülözheti a tágabb hatásrendszer, a politikai szocializáció rövid elemzését*.

A politikai rendszer kilencvenes években lezajlott megváltozása (szabad választások, többpártrendszer, demokratikus intézményrendszer) egyúttal a politikai felnőtté válás intézményi kereteinek radikális változását is jelentette.⁵ A sikeres politikai szocializáció olyan, korábban ismeretlen kritériumai kerültek előtérbe, mint a

demokráciához való viszony, vagy a demokratikus nemzeteszme. A demokratikus értékek, meggyőződések, habitusok – így a nemzeti identitás és a kisebbségekkel szembeni tolerancia is – minden esetben csakis a szocializáció részeként, tanulási folyamat eredményeként jöhetnek létre. (McClosky, 1964) A spontán szocializáció mellett fontos szerepe van az intézményes, „hivatalos” szocializációs hatásoknak is. (Selznick–Steinberg, 1969) A hazai politikai szocializációs folyamatok szempontjából is elgondolkodtató álláspont szerint a hivatalos szocializáció hatása *alapvetően két tényezőtől függ*: mióta működik liberális-demokratikus politikai rendszer az országban, illetve érvényesül-e a vallási pluralizmus. (Weil, 1985)

A demokratikus politikai szocializáció alapkérdése, hogy milyen értékek mentén történik a szocializáció, és – szemben a tekintélyelvű, hierarchikus viszonyokkal – mennyire jellemzi a kölcsönösség, valamint a nyílt, előítéletektől mentes gondolkodáson alapuló kommunikáció. (Csepeli, 1993) A nemzeti identitás szempontjából meghatározó, hogy „...a demokratikus nemzeti eszmé éppúgy igényli a politikai nevelést és a politikai propagandát, az ideológia társadalmi kommunikációját, mint az antidemokratikus nemzeti eszme. A politikai szocializációs mechanizmusok eredményeképpen kialakuló politikai kultúra azonban lényegesen különbözik az egyik és a másik esetben. Míg az antidemokratikus nemzeti eszmét preferáló politikai szocializáció a nemzeti létet abszolutizálva a tekintélyelvű, a feltétlen engedelmisséget és a nemzeti látószög egyedüli érvényét tekinti kívánatos célnak, addig a demokratikus nemzeti neveléskor a kölcsönös függőség és a felelősség elve, a világlátások sokfélesége, a nyíltság és a türelem szempontjai vezérli a szocializációs folyamatot.” (Csepeli, 1992:90)

Mivel a nemzeti szocializáció része a politikai szocializációnak, ezért elkerülhetetlen a politikai szocializáció fogalmának rövid áttekintése. A politikai szocializáció csaknem mindegyik értelmezése hangsúlyozza, hogy a folyamat során egy adott nemzet vagy társadalom *politikai kultúrája kerül átadásra*, amely a társadalom kollektív tudatának részeként – a nemzettudat és a történelmi tudat mellett – sokszor rejtett szocializációs mechanizmusok révén hagyományozódik át, de a történelmi kontinuitás is jellemzi.⁶ A nemzettudat, a történelmi tudat és a politikai kultúra egymással annyira szoros és determináló kapcsolatban van, hogy elkülönült elemzésük csaknem lehetetlen. (Bihari, 1984)

A politikai szocializáció néhány mondatba sűrített definiálásának nehézségét az ismert megközelítések sokfélesége is jelzi. A nemzetközi szakirodalom meghatározási kísérleteiben megfigyelhető, hogy lényegében *ugyanazon elemek* (folyamatjelleg, tanulás, politikai kultúra áthagyományozódása, a szocializációs intézmények szerepe, a politikai rendszerrel való kapcsolat, generáció specifikum) variálódnak, de más-más hangsúllyal. A szakirodalom másik sajátossága, hogy *több diszciplína* (pszichológia, szociálpszichológia, politikatudomány, szociológia) fogalomrendszere is jelen van, azaz a politikai szocializáció kutatása

többféle társadalomtudományi gondolkodásmód logikájára is támaszkodhat. (Kéri, 1989) A politikai szocializáció multidiszciplináris jellegét az is mutatja, hogy a fejlődéslelektan nézőpontját a pszichológiának, a folyamatjellegét és a reflexív viselkedés szempontját a szociálpszichológiának, a társadalmi és történelmi meghatározottságot a szociológiának, a politikai tartalmakat a politikatudománynak köszönheti. (Szabó, 1994a)

A „klasszikus” *amerikai politikai szocializációs elméletek*⁷ olyan empirikus kutatásoknak próbáltak elméleti keretet adni, amelyek a politikai rendszer átörökítésének mechanizmusait, a politikai magatartások alakíthatóságának, befolyásolhatóságának problémáját vizsgálták. A megközelítések áttekintését segítheti, ha a politikai szocializációs kutatásokat motivációs bázisuk alapján csoportosítjuk. A leginkább Greenstein és Langton nevével összekapcsolt irányzat az egyéni politikai vélemények és magatartásformák vizsgálatát helyezi előtérbe, a másik megközelítési mód (Easton–Hess) a politikai rendszer és az egyéni viselkedés közötti kapcsolatot vizsgálja. (Stumpf, 1994)

Az identitás és a kisebbségi csoportokhoz való viszony értelmezése és vizsgálata szempontjából *leginkább alkalmas politikai szocializáció felfogás* a francia Annick Percheron nevéhez fűződik. A percheron-i koncepcióban domináns fejlődéslelektani szemlélet, az egyéni aktivitás és a társadalmi környezet jelentőségének hangsúlyozása mellett *az egyén és a társadalom kölcsönhatása* a kiindulópont. Mivel a továbbiakban a francia szociológusnő szemléletmódjával azonosuló Szabó Ildikó fogalom meghatározását tartjuk követendőnek,⁸ ezért az alábbiakban részletesen foglalkozunk Percheron értelmezésével.⁹

A gyermekkori tanulásnak és korai párt-identifikációnak túlzott szerepet tulajdonító ún. klasszikus modellekkel szemben Percheron az egyén és a társadalom állandó kölcsönhatására és a politikai nyelv elsajátítására helyezi a hangsúlyt. A gyermekkori szocializáció fontos szerepét elismeri, de – ellentétben a funkcionalista iskola reprezentánsaival – *nem feltételezi* a gyermekkorban megtanult és a felnőttkorban elfogadott magatartások közötti szoros megfeleltetést. Easton és Dennis politikai szocializációs modelljének tételes kritizálása során hangsúlyozza, hogy a gyermeki világnak önálló szerveződési elvei vannak, *a felnőttek magatartása alapján* nem lehet a gyerekekre vonatkozó hipotéziseket felállítani és a szocializáció tanulmányozását kiragadni a politikai-társadalmi összefüggéseiből. Az amerikai modellben fokozatosnak tekintett, az egyszerűtől a komplexitás felé fejlődő, elsősorban érzelmi alapokon történő tanulás felfogást a piaget-i fejlődéslelektan alapján kérdőjelezi meg. Szerinte *a gyermek politikai gondolkodásának kialakulása az egymástól nem elválasztható érzelmi és kognitív fejlődés folyamatában zajlik*.

A politikai szocializáció elméletkritikája során az amerikai szocializáció-felfogások problémáit nevelés durkheim-i koncepciójában megfogalmazott szocializáció értelmezésig vezeti vissza. A kollektív tudat kifejlődésének tekintett szociali-

záció során Durkheimnél egyrészt a normaátadás, másrészt az alkalmazkodó magatartások megtanulása zajlik. Percheron problémája, hogy az ehhez a koncepcióhoz közel álló szocializáció-felfogások eltekintenek az egyén aktivitásának és a személyiségfejlődés szempontjaitól.

Percheron szocializáció-értelmezésének *kiindulópontja az egyén és a társadalom állandó kölcsönhatása*. A szocializációt az asszimiláció és az akkomodáció eredményeként értelmező Percheron kiemeli, hogy a folyamat egyrészt nem csak a tanulás eredménye: az értékek, normák és szabályok elsajátítása történhet nem tudatos tanítás (rejtett mechanizmusok) útján is, emellett fontos szerepe van a világ képzete és képe felépítésének is. A politikai szocializáció koncepcióját is az interakció, asszimiláció és akkomodáció fogalmaival közelíti meg.

Percheron szerint az előzőekben vázolt szocializációs folyamaton belül a politikai szocializációnak kettős szerepe van. Egyrészt a politikai kompetencia kifejlesztésével az identitás kialakítása, másrészt a politikai nyelv elsajátításával a másokkal való kommunikáció lehetőségének megteremtése.

A politikai szocializáció mérvadó elméletalkotói közül Annick Percheron szocializáció-felfogásában van jelen leginkább *a nemzeti hovatartozás és a szocializáció összetartozásának hangsúlyozása*. Álláspontja szerint a politikai szocializáció fogalma lényegében a csoportazonosság és a szimbolikus interakcionizmus egyfajta ötvözetén alapul, a szocializáció egyszerre tartalmazza az identitás és az identifikáció valamennyi problémáját. Az identitás különböző identifikációk integrációján keresztül alakul ki, az identifikáció folyamata pedig az „odatartozás” és a „reláció” fogalmával írható le. Az odatartozás, a bele-született és a választott csoporttal való kapcsolatok során alakul ki. A csoport megismerése és a csoporttagokkal való azonosításhoz meg kell ismerni a csoport-identitás alapját képező közös szimbolikus kódokban kifejezett értékeket. A politikai szocializáció során nem magatartások mechanikus tanulása, hanem értékek és predispozíciók elsajátítása zajlik. Ennek eredményeként kialakul a valóságról egy olyan értékelési és vonatkoztatási rendszer, amely egy adott helyzetben való viselkedéshez nyújt támpontot. A világról alkotott képzetek és fogalmak kialakulását nemcsak a környezet, hanem a gyermeki gondolkodás saját törvényei is befolyásolják. A gyermeki fogalomalkotás lényegében egy szimbolikus vonatkoztatási rendszer elsajátítását jelenti, amelynek nem feltétele a közvetlen tapasztalat vagy a pontos nyelvi ismeret. A fogalmak jelentését más fogalmak összekapcsolása révén is megértheti a gyermek. A fenti alapelvek tükrében Percheron a politikai szocializáció vizsgálatának három lehetséges területét jelöli ki: 1. a funkcionálisan összefüggő, gyermeki szubjektív képzetek fejlődése. 2. a tárgyak és fogalmak közötti közvetítés műveletei 3. A képzetek fejlődését meghatározó tényezők feltárása.

A hagyományosnak tekintett amerikai elméletek kritikái nem lépnek túl Percheron bíráló gondolatain, lényegében ugyanazon érveken alapulnak.¹⁰

A mérvadó magyar definíciós törekvések a nemzetközi irodalomban előforduló elemeket hangsúlyozzák, de kiindulópontjuk – az inkább empirikus szociológusi vagy az inkább elméleti politológusi beállítottságtól függően – eltér. Az egyik, már hivatkozott megközelítés Percheron értelmezésén alapul, amely a politikai állampolgárrá válás során az interakció, az elsajátítás és az alkalmazkodás együttes folyamatjellegét hangsúlyozza. (Szabó, 1990) A politológiai szemléletmódot tükröző másik definíció olyan konfliktusos-interaktív folyamatként határozza meg a politikai szocializációt, amely során a politikai kultúra hagyományozódik át – hangsúlyozva a fogalmi „kategóriaháló” fontosságát. (Kéri, 1989)

A két értelmezés alapvetően abban különbözik, hogy *a politikai szocializációs folyamatoknak milyen dimenziójára* koncentrálnak. Kéri munkáit (Kéri 1988, 1989) a politikaelméleti dominancia s egyúttal a szociálpszichológia és fejlődéslelektan szemléletének hiánya, valamint az átfogó paradigma kidolgozására való törekvés jellemzi, míg Szabó publikációiban. (Szabó 1989, 1990, 1991, 1992, 1994.b, 2002) a szociológiai középszintű elméletalkotás és az empirikus verifikáció igényének együttes jelenléte figyelhető meg.¹¹

1.3. POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS JELLEMZŐK 1989 ELŐTT

A hazai ifjúságkutatások fontosabb eredményeit is tartalmazzák azok a kandidátsi disszertációk, amelyek a kilencvenes éveket megelőző évtizedek politikai szocializációs folyamatainak leírását vállalták. (Kéri, 1989; Szabó, 1990; Boros, 1993) A monografikus összegzések mellett a téma hazai kutatására a Társadalomtudományi Intézet, 1981-ben megalakult Ifjúságkutató Csoportjának a hazai és külföldi szakirodalmat feldolgozó kötetei (Kéri, 1988; Stumpf, 1988; Boros–Kéri, 1989) és különösen Szabó Ildikó szintetizáló tanulmányai (Szabó, 1991, 1994.b) gyakorlatilag minden jelentős empirikus politikai szocializációs kutatás eredményét tartalmazzák, ezért a szocializmus időszakát jellemző politikai szocializáció leírásánál eltekintünk a konkrét kutatásokra hivatkoástól, csupán a főbb jellemzőket emeljük ki. (Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy *empirikus kutatások csak a hatvanas évek végétől* folytak Magyarországon. A korábbi időszak jellemzése olyan közvetett empirikus bizonyítékokon alapult, mint a tényfeltáró irodalom térnyerése, a filmművészet szerepe a közbeszéd tematizációjában vagy a nyugati tömegkultúra hazai recepciója. Mindezek részletes tárgyalását lásd: Szabó, 1990, 1991.)

A politikai hatalomgyakorlás és a társadalom közötti kapcsolat eltérő mechanizmusai és a politikai szocializáció eltérő gyakorlata miatt az 1948–1989

közötti időszakot mindenképpen érdemes két szakaszra bontani. Szabó Ildikó elnevezését követve, az 1956-ig tartó *direkt politikai szocializációs modell* célja a közvetlen politikai eszközökkel zajló átszocializálás, a szocialista „új ember” eszményének gyakorlati megvalósítása volt. A magánélet átpolitizálása, a gazdasági és társadalmi élet alárendelése a politikának a reaktív és hártó jellegű nem hivatalos szocializáció kialakulását eredményezte. Az 1956-os forradalom után sem koncepcionálisan, sem az intézményrendszer struktúrájában nem következett be alapvető változás, de a szocializációnak csökkent a direkt jellege, egyre inkább a közvetett politikai befolyás érvényesült. A rendszerváltásig terjedő időszakot Szabó Ildikó *konfliktuskerülő szocializációs modellnek* nevezi. A modell egyik fontos jellemzője az intézményes és a nem intézményes folyamatok elkülönülése, valamint az a jelenség, hogy az intézményesen közvetített ideológia elvált a gyakorlatorientált saját ideológiától. A politikai szocializáció ideológiai koncepciójának alapja a normaként deklarált közösségfogalom elvonatkoztatott „szocialista ember” típusa volt. (Szabó, 1990)

A mindennapi élet politikai-hatalmi viszonyoktól távoli területei politikai tartalommal telítődtek, de ugyanakkor a szocializációs ágensek – különösen a család – legtöbbször rejtetten megfogalmazott eszménye a politikától való távolságtartás volt. A belpolitikai dimenzió teljes mértékben hiányzott a fiatalok politikai asszociáció-készletéből, a saját gyakorlat kiiktatódott a politika fogalmi konstrukciójából. A politika elsősorban ismeretszerű, a tömegkommunikáció által közvetített jelenséggé redukálódott, egyértelműen negatív előjellel. Ehhez hozzájárult a „történelem hallgatásának” folytonossága is, mivel a felnövekvő generációk nem kaptak értékelte és tudatos politikai-történelmi vélekedéseket a szülők és nagyszülők által megélt eseményekről. (Kéri, 1992)

A politika világtól való eltávolodás szükségszerű következménye volt a családok privatizálásának és a szocializációs intézmények politizálást elhárító gyakorlatának. A családokat jellemző *szocializációs stratégia alapja* a politikai konfliktusok és a *politika világának elkerülése* volt. Lényeges társadalomlélektani következmény, hogy a szocializációban állandósult a „kisember tudat”, a *kiszolgáltatottság egyik következményeként a bizalmatlanság és a kettős (politikai) világkép feltétel nélküli elfogadása*. A politikailag irányított és makroszinten centrálisan szervezett szocializáló intézmények (tömegkommunikáció, iskolarendszer, ifjúsági szervezetek) – alárendelve a normatív szocializációs modellnek – a konfliktus-megoldási technikák helyett a konformitást preferálták. (Szabó, 1990)

1.4. POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS JELLEMZŐK A KILENCVENES ÉVEKBEN

A *rendszerváltás következményeként* – Magyarországon és a poszt-szocialista országokban egyaránt – *megváltoztak* a politikai szocializáció korábbi *paradigmái*. A változások a következőkben foglalhatók össze:

a.) *Az új, demokratikus politikai szocializációs rendszer működési zavarai.*

A témakörben publikált hazai és külföldi tanulmányok szinte mindegyike kiemeli, hogy az első demokratikusan megválasztott kelet-európai rendszerek és pártok általában nem voltak eredményesek a fiatalok politikai szocializációjában. A fiatalok orientációja a demokrácia felé problematikusnak látszik a posztkommunizmusban is, még *hosszú időszak szükséges a demokratikus állampolgári szocializációhoz* (Nagle, 1994). A lengyel tizenévesekhez hasonlóan, egy, a közreműködésünkkel készült magyar-északír kutatás eredményei is azt igazolták, hogy a posztkommunista fiatalok demokráciaképében a letűnt kurzus értékei már nem, a piaci kapitalizmus, illetve a klasszikus demokrácia értékei még nem dominánsak. A lengyel 13–14 évesek a szabad választást, a politikai méltányosságot a demokrácia, míg az egyéni felelősséget, a jövedelmi egyenlőtlenség elfogadását, valamint a haszon terminust a piaci kapitalizmus fogalmához kapcsolták.¹² Az eltérő politikai-társadalmi környezetben szocializálódott magyar és északír egyetemisták demokráciához való viszonyát leíró eredmények azt igazolták, hogy a magyar hallgatók jelentősen kisebb mértékben fogadják el a liberális demokrácia értékeit tartalmazó kijelentéseket. A magyar egyetemistákat legkevésbé a személyes politikai befolyás súlyának pozitív megítélése jellemzi, de a rendszerbe vetett hit, a kormány iránti bizalom is relatíve magas volt körükben. (Murányi–Berényi, 1997)

b.) *A politikai szkepticizmus továbbélése.*

Valószínű, hogy a demokratikus szocializáció deficitjei annak a sajátos ambivalenciának köszönhetőek, hogy – bár a fiatalok demokrácia fogalmában is kitüntetett szerepe van a politikai intézményeknek¹³ – a gazdasági hanyatlás megállításának illúziójával összekapcsolt politikai rendszer változása a magyar ifjúság többségében a rendszer egészére vonatkozó, túlnyomórészt negatív ítéletekben összegződött, amit feltehetően csak fokozott az ugrásszerűen megnőtt deviancia (bűnözés, drogfogyasztás) és a felnőtt társadalommal szembeni *hagyományos bizalomhiány*. (Agocs–Agocs, 1994). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az új politikai rendszerben végbemenő gyors változások bizonyos jelenségek megítélésében minden bizonnyal már rövid távon is változásokhoz vezethetnek, míg a *politikai attitűdök alapszerkezetében és alaptartalmaiban csak hosszabb távon* következhetnek be mérhető változások.

c.) A szocializáció intézményrendszerének bővülése.

Az államszocialista politikai rendszer bukását követő intézményi változások (szabad választások, többpártrendszer, demokratikus intézményrendszer) a politikai szocializáció intézményi kereteinek változását is jelentették.

d.) Átalakult a családi szocializáció.

Az ifjúság körében végzett további vizsgálatok igazolták, hogy a kilencvenes években *meggyengült a családi nevelés értékorientációs ereje*, az értékrend egyre inkább léthelyzet- függő jelissé vált. Több kutatás¹⁴ szerint mindezek differenciáló hatását csak növelik az országon belüli regionális és településtípusok közötti területi hátrányok. (Boros, 1992) Az empirikus vizsgálatainak eredményeit tézisekbe sűrítő Gábor Kálmán szintén kiemeli a családi szocializációban bekövetkezett változásokat és a területi tényezők szerepét. Következtetései azon alapulnak, hogy a demokratikus politikai berendezkedés és a piac kiépülése a magyar fiatalok körében is felgyorsította a *civilizációs korszakváltást*. Magyarországon is tapasztalható az ifjúsági életszakasz és az ifjúsági kultúra felértékelődése, de a különböző fejlettségű régiókban más-más tartalommal. A megváltozott családi szocializáció mellett megnőtt a fogyasztói ipar, a tömegkommunikációs minták és az iskolatípusok kulturális-értvényesülési esélyeket differenciáló szerepe. (Gábor, 1996)

e.) A szocializációt a társadalmi struktúra erőteljes reprodukciója határozza meg.

Az évtized elején, egy országos reprezentatív vizsgálat az alacsony szülői iskolázottság, a kulturális és egzisztenciális hátrányok reprodukcióját igazolta: az alacsony iskolázottságú fiatalok zömében olyan családokból származnak, ahol a szülők maguk is képzetlenek, leginkább fejlődésben elmaradt falvakban laknak, s mindez párosul az átlagosnál magasabb gyermekszámmal. (Laki, 1992) A *család és a lakóköznyezet szocializációs esélyeket differenciáló* szerepét bizonyító empirikus kutatások közül még a TÁRKI országosan reprezentatív, nagymintás adatfelvételére utalunk. A vizsgálat szoros korrelációt tárt fel a gyenge emocionális családi háttér, a társadalmi és területi hátrányok, valamint a fiatalok erőszakos politikai cselekvésre való hajlama között. (Garami-Tóth, 1994)

A rendszerváltással tehát *módosult a politikai szocializáció értelmezési kerete és fogalmi apparátusa, a tudományos életben új kutatási irányok jelentek meg*. Változtatlanul szükséges azonban a korábbi időszakot jellemző „kettős szocializáció” attitűdökben rögzült továbbélésének vizsgálata. (Stumpf, 1992b) A hazai politikai szocializációs kutatásokat áttekintő írásában joggal hangsúlyozza Szabó Ildikó, hogy a rendszerváltozást követően nagy szükség lenne a programszerűen tervezhető – a nyolcvanas éveket sem maradéktalanul jellemző – elméletileg és módszertanilag megalapozott, szisztematikus empirikus kutatásokra. (Szabó, 1994a) A kilencvenes években már születtek olyan kutatási eredmények, amelyek alkalmasak

a megváltozott politikai szocializáció jellemzésére, de a társadalomtudományi kutatások szűkös forrásai és a kutatói intézményhálózat anomáliái nem valószínűsítik, hogy ezek a vizsgálatok egymáshoz kapcsolódva, koordinált keretek között folytatódjanak. Ezért az országosan reprezentatív vizsgálatok mellett természetesen megnőtt a regionális, nem reprezentatív, de szociológiailag jól körülírt ifjúsági csoportokra vonatkozó adatfelvételek szerepe.¹⁵

A politikai szocializáció új jelenségeinek leírására törekvő empirikus szociológiai kutatási beszámolók és politikatudományi esszék mindegyike hangsúlyozza, hogy a tágabb szocializációs feltételrendszer változása új lehetőségeket nyit a fiatalok társadalmi magatartásának vizsgálatában. Annak megítélésében is egységesek a hazai kutatók, hogy a megváltozott szocializációs környezet az ifjúságkutatás – ezen belül a politikai szocializáció – új elméleti és módszertani paradigmáit igényli, azonban az ehhez szükséges új ismeretek még *korlátozottak, ezért az eddigi összefoglalások jórészt csak feltevéseken alapulnak*.¹⁶ A többnyire lehetséges változási irányokat felvázoló „scenáriók”, két kérdésre próbálnak válaszolni: hogyan módosult a megelőző korszakot jellemző politikai szocializációs paradigma? Milyen új szocializációs ágensek jelentek meg a rendszerváltozást követően?

Az egyik válasz a politikai szocializációs folyamatok szerkezetében lezajlott legfontosabb változásainak a politikai-intézményi szervezeti rend átalakulását, a tömegkommunikáció szabadságát és a közvetített új értékrendet, a vallási ideológiák és közösségek hatásait, valamint a nemzeti érzelmek, a nemzeti tudat megnőtt szerepét jelölte meg. (Kéri, 1992) Egy másik megközelítés szerint a korábbi átfogó politikai szocializációs paradigma helyét az oktatásban zajló szocializációs folyamatok, az ifjúsági kultúraváltás és a politikai részvétel problémáinak elemzése veheti át. (Stumpf, 1992a) A külföldi kutatók érdeklődése ez utóbbi elgondolást látszik igazolni, mivel a közelmúltban megjelent, nemzetközi szerzőgárda¹⁷ tanulmányát tartalmazó kötetben a következő kérdésekre próbálnak válaszolni: milyen esélyei vannak a demokratikus értékrendszer fejlődésének? Milyen kapcsolat van a demokrácia, a politika, az oktatás és a munka között? A demokratikus részvétel hogyan érvényesül a hétköznapi élet, különösen az oktatás világában? (Sünker et.al., 2003).

A hazai reflexiókhoz hasonlóan a *környező posztkommunista országokat* jellemző politikai szocializációs változásokat elemző írásokat is elsősorban a *változás és az állandóság* szempontja foglalkoztatja. (Csepeli–German–Kéri–Stumpf, 1994) A fontosabb megállapítások nyilván nem vonatkoztathatók direkt módon a magyar társadalomra, de a politikai rendszerváltozást követő folyamatok *sok tekintetben azonosak*, ezért a közös vonások miatt érdemes tételenként összefoglalni a főbb megállapításokat.

Gyakorlatilag minden posztszocialista országban megfigyelhető az *iskola politikai szocializációs szerepének gyengülése*, valamint a *vallási szervezetek és a tömegkommunikáció hatásának erősödése*.

A politikai, gazdasági és ideológiai változások ellenére a korábbi rendszer szocializációs technikái és mechanizmusai sok tekintetben *továbbélnek*. (Pantic, 1994; Boari, 1994)

Megjelentek az olyan generációkon belüli konfliktusok, amelyek ellentétes politikai és társadalmi értékrendeken alapulnak. (Rizova, 1994; Pantic, 1994; Alisauskienė-Bajaruniene, 1994)

Az új hatalmi és politikai intézmények, valamint a piaci kapitalizmus iránti *bizalmatlanság* több országot is egyértelműen jellemez.

A politikai szocializációra vonatkozó konkrét kutatási eredmények arra utalnak, hogy *átalakult a politika jelentéstartalma*. A korábban külügyi események uralta politikaképben a kilencvenes évekre a belpolitikai események, a politikai szereplők váltak dominánssá. (Stumpf, 1995) A belpolitika reprezentáns intézményei (kormány, parlament) és az olyan lényegi politikai folyamatok kerültek előtérbe, mint a döntés, az irányítás, a végrehajtás. (Csepi, 1994) Gazsó Ferenc paradox helyzetnek nevezi, hogy az évtized első felében a 18–35 éves fiatalok bár nem utasítják el a politikai demokrácia értékrendjét, de elégedetlenek a demokratikus intézmények, hatalmi szervezetek és politikai pártok teljesítményével és működésével. A többpártrendszer és a szabadon választott parlament politikusaival szemben a fiatalok többségének fenntartásai vannak. Szerintük a korábbi időszakhoz hasonlóan most sincs érdemi befolyásolási lehetőség a hatalmi döntésekre, a politika világa változatlanul a negatívan értékelt politikusok elkülönült terrénja. Mindezek, valamint az érdekeszámítást elutasító hatalmi-politikai intézmények közönye *instabil, kiszámíthatatlan társadalomképet*, az állampolgár „magányának” képzetét erősíti. (Gazsó, 1995)

A nem reprezentatív, de jól körülírható ifjúsági mintákon készült politikai szocializációs vizsgálatok közül módszertani igényességével is *kitűnik a kecskeméti főiskolások politikai kultúráját elemző kutatás*. Az eredmények arra utalnak, hogy a rendszerváltozást megelőző időszak szocializációs hatásainak továbbélése kimutatható a történelmi ismeretek vizsgálatánál tapasztalt kategorizációs feszültségfeloldó mechanizmusokban, a hazai etnikai kisebbségek számának becslésénél vagy a Kárpát-medence magyarok lakta kistérségeinek megnevezésénél. (Szabó-Horváth-Marián, 1996)

2. A nemzeti identitás és az előítélet értelmezése

A továbbiakban arra keressük a választ, hogy kulcsfogalmainkat, a *nemzeti identitást és az előítéletet hogyan fogalmazhatjuk meg az empirikus kutatások számára*. A szocializációs, pontosabban politikai szocializációs „output”-nak tekintett nemzeti identitás és előítéletesség konceptualizálása nyilván elengedhetetlen feltétele az empirikus kutatási problémák megfogalmazásának. Különösen olyan fogalmak esetén tartjuk ezt fontosnak, amelyneknek *sem a hétköznapi, sem a szaktudományos értelmezésük nem egységes*, így a pontos konceptualizálás hiánya megkérdőjelezi mind az operacionalizálást, mind a kutatási eredmények metodikai korrektségét.¹ (Megjegyezzük, hogy a fiatalok nemzeti identitását és a kisebbségekhez való viszonyát leíró hazai kutatási beszámolók – a monografikus igényű összefoglalóktól eltekintve – legfeljebb csak néhány mondatnyi terjedelemben foglalkoznak konceptualizálási problémákkal.)

2.1. A NEMZETI IDENTITÁS ÉRTELMEZÉSE

A *nemzeti identitás* pszichológiai és szociálpszichológiai értelmezésének kiindulópontja a *személyes és a társadalmi identitás fogalmának* értelmezése. A szocializálódó egyén és a társadalom közötti pszichikus kapcsolat az én (én-rendszer)-hez kapcsolódó személyes (perszonális) identitás és a társadalmi identitás segítségével, illetve ezek kialakulásával írható le. A *személyes azonosság tudata* egyrészt a létezés folyamatosságának és azonosságának a szubjektív megélését (azonos vagyok önmagammal), másrészt valamely külsővel (eszme, nem, generáció, etnikum vagy nemzet) való azonosságot jelent. A *társadalmi azonosságtudat* „az én-nek nevezett hipotetikus konstrukció sajátos alrendszere, aspektusa”, mivel a társadalom katego-

riális viszonyainak szelektív interiorizációja az önmeghatározás és a személyes folytonosság képzetének alapja és társadalmi kerete. (Pataki, 1982) Az *önmeghatározó kategóriák elfogadásának folyamata*, azaz a társadalmi identitás kialakulása a folyamatosan távoluló környezettel (kiscsoportok és közösségek) való azonosulást jelenti. Ezt az azonosulási folyamatot egyszerre jellemzi az időközben megszűnő vagy új csoporttagságot jelentő változatosság és az egyéni pszichikum fejlődését befolyásoló társadalmi hatások kettőssége. (Csepeli, 1995)

Témánk szempontjából – a hosszan idézhető értelmezések közül – még két megközelítést tartunk fontosnak megemlíteni. A kilencvenes évek közepén megjelent, az előítélet és az identitás témakörében végzett kutatásokat összefoglaló tanulmánykötet bevezetőjében olvasható identitás értelmezés a csoportlélektani meghatározottság mellett a szocializáció szerepét emeli ki: „Az identitást olyan átfogó, integratív kategóriának tekintjük, amely a szocializációval, az érzelmi, erkölcsi és kognitív fejlődéssel, a csoportban lezajló folyamatokkal és a csoportközi viszonyokkal elválaszthatatlanul összefonódik”. (Erős, 1996) A kisebbségi identitás történeti és regionális összefüggéseit elsősorban politológiai megközelítésben tárgyaló A. Gergely András definíciója a következő: „... az identitást egyszerűen mint vonatkoztatási rendszert kezeltem, amely társadalmi tárgyra, csoportjelenségekre és társadalmi térre kiterjedő személyiség-szférát jelent számomra, egyben az »én« és »ők«, illetve »mi« és »mások« konfliktusainak redukált, átélt és társadalomtörténetileg örökített mintáját.” (A. Gergely 1996:5)

A számunkra irányadónak tekintett meghatározás szerint a nemzeti identitás, mint az önmeghatározás modern válfaja, az *identitástudat szerves része*, melynek alapján az egyén egy nemzet tagjának érzi és vallja magát. Egy adott nemzethez tartozásnak, hagyományaival, értékrendjével való azonosítás tudata. Elsősorban a hovatartozással és az azonosulással kapcsolatos érzelmi és gondolati mintákat tartalmazó kommunikációs együttes, szocializációs fejlemény, diakrón és szinkrón kommunikáció eredménye, melyet társadalmi-történeti tényezők generálnak és formálnak. A nemzeti identitás fenomenológiai értelmezése során Csepeli György elkülöníti a *spontán, vagy természetes és az ideológiai, vagy tudatos nemzeti identitást*. A két típus eltérően jellemzi a szociológiai értelemben különböző társadalmi csoportokat. Az érzelmi jellegű, a mindennapok során folyamatosan felmerülő önmeghatározást természetességét elősegítő és a korai életszakaszban rögzült spontán nemzeti identitás általános érvénnyel van jelen a társadalomban. Az erre épülő, de már gondolati-ismereti elemeket tartalmazó és nemzeti attitűdökben megnyilvánuló ideológiai nemzeti identitás feltételez egyfajta intellektuális tudatosságot, amely a magasabb iskolázottsággal és véleményirányító státusszal jellemezhető társadalmi csoportok sajátja. (Csepeli, 1985; 1992)

A szocializáció folyamán kialakuló nemzeti identitás kondicionálásában három tényezőnek van kitüntetett szerepe: a nemzet megértésének, a nemzet iránti attitűd kialakulásának és a nemzeti szocializációnak. A kognitív elemek (értékelés,

ok tulajdonítás, összehasonlítás, kompenzáció) a nemzet létezésében érdekelt, abban tudatosan résztvevő egyén megértésének az eszközeiként szolgálnak, míg a nemzeti attitűd érzelmi eleme a nemzet természetes és egyértelmű voltát erősíti. A harmadik tényező, a társadalmi identitás keretén belül zajló nemzeti szocializáció során a nemzettel való érzelmi és értelmi azonosulás, azaz a saját nem tudatos egocentrizmus meghaladása zajlik. (Piaget-Weil, 1951)

Az identitás átfogó értelmezéseihez hasonlóan, a nemzeti identitás fenti megközelítései szintén hangsúlyozzák az érzelmi elemek meghatározó szerepét. A nemzeti identitás vizsgálatára is érvényes annak a közelmúltban megjelent kiváló összefoglaló munkának a nyitómondata, amely az érzelem és identitás együttes kutatására hívja fel a figyelmet: „*Napjaink identitáskutatásának – egészen a legutóbbi időkig – volt egy különös és némiképp talányos vonása, jelesül: az identitás szerkesztésében és működésében ható érzelmi (affektív) tényezők mellőzése vagy legalábbis elégtelen méltánylása.*” (Pataki, 2004:7) Az identitást elsősorban – de nem kizárólagosan – kognitív struktúrájának tekintő pszichológiai és szociálpszichológiai nézőpontok kialakulását, dominanciáját és „sikerét” elemző kötet az identitás érzelmi dimenziójára koncentráló kutatások mellett a szociálpszichológia „affektív forradalmának”, valamint a nyolcvanas-kilencvenes évek identitás kutatási eredményeinek összegző elemzésével érvel. (Pataki, 2004) Az identitás, illetve a nemzeti identitás túlnyomórészt kognitív elemeit legtöbb esetben kérdőíves módszerekkel feltáró empirikus kutatások jövőbeni módosulása nemcsak tartalmi, hanem módszertani változásokat is valószínűsít. Az identitás dinamikus folyamatainak (konstruálás és fenntartás) genetikus és élettörténeti szemlélete egyszerre jelenti a szocializációs és narratív szempontok érvényesülését. Mindezek természetes következménye, hogy a metodikai szempontból egyeduralkodó kérdőíves módszer mellett, illetve helyett egyre inkább a kvalitatív módszerek (strukturálatlan interjúk, élettörténetek és narratívák elemzése) alkalmazása várható.

2.2. A KÉTFÉLE NEMZETFELFOGÁS

A nemzeti identitás történeti-szociológiai kutatásának elméleti alapja a *polgári nemzet és etnikai nemzet megkülönböztetés*. A két nemzetszemlélet a maga konkrétságában csak ideáltípusként létezik, adott megjelenésükben szétválasztásuk lehetetlen (Szűcs, 1974; 1981), azonban a főbb különbségek megfogalmazhatók.

A nemzeti társadalom megalapítását célul kitűző *kultúr/etnikai nemzeti koncepcióban* a csoporttagság normatív, a nemzettagság nem jog, hanem elsősorban kötelesség, ezzel szemben viszont az *állam/polgári nemzeti* fejlődéstípus központi

eleme viszont a *polgárként* meghatározott egyén. (Csepli, 1992) Max Weber kommunális és asszociatív viszonyokra vonatkozó kategorizálása alapján a kultúr/etnikai nemzeti koncepcióhoz dominánsan a kommunális, az állam/polgári nemzeti fejlődéstípushoz az asszociatív viszonyok köthetők. (Wesolowski, 1995)

A másik fontos eltérés, hogy míg a politikai/polgári vagy államnemzet olyan *konszenzuson* alapul, amelyet a demokratikus intézményrendszer működése hoz létre a nemzetállam polgárai között, addig a *nyelvi-etnikai nemzet* egyfajta *mitikus-ideologikus azonosságtudathoz* kötődik.²

A politikai és kultúrnemzet közötti további lényeges eltérés a történelmi időhöz való viszonyban, valamint az állam és az egyén közötti kapcsolatban rejlik. „Az első (ti. a politikai nemzet – M. I.) *jelenorientált, amelyben a földrajzi tér szervezésének van jelentősége. A politikai nemzet tagjainak identitása alapvetően az állam és az egyén viszony mentén szerveződik. Ezzel szemben a másik (a kultúrnemzet – M. I.) múltorientált, amelyben a történelmi időnek van jelentősége. A kultúrnemzet tagjainak identitása független az állam és az egyén viszonyától.*” (Szabó-Örkény, 1998:171)

2.3. AZ ELŐÍTÉLET ÉRTELMEZÉSE

Az előítéletes gondolkodás még a hétköznapi fogalomértelmezés bizonytalan körvonalainak tükrében *sem választható el a csoportok világától.* (Talán elegendő a graffitik szimbolikus üzeneteire utalnunk, melyekben a csoporthoz tartozás [vagy nem tartozás] kritériumai minden esetben megtalálható.)³

A csoportközi előítéletek szociálpszichológiai elméleteinek és a kutatási eredményeknek az áttekintése során arra *törekszünk, hogy igazoljuk: 1.) az előítéletes gondolkodás és a társadalmi identitás konstrukciójához tartozó nemzeti identitás elemzése nem választható szét egymástól, valamint 2.) az előítéletes gondolkodás megértésében figyelemmel kell lennünk szocializációs szempontokra is.* Ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy az előítéleteség kialakulásában és fennmaradásában a szociálpszichológiai és kognitív pszichológiai nézőpontok nem jelentik a *társadalomlélektani tényezők kizárólagosságát.*⁴

Az előítélet és a Lippman (1922) által bevezetett *sztereotípiá fogalom*⁵ jelentéstartalma-hosszú ideig átfedte egymást. A sztereotípiá eredetével is foglalkozó tanulmányában Hamilton kiemeli, hogy a fogalom értelmezése sokáig olyan jellegzetes folyamatokat magukba foglaló észlelésekre korlátozódott, amelyek elkülönülnek más természetű ítéletektől. A hibás és atipikus gondolatmenetnek tekintett sztereotipizálás-dinamikus-aspektusait, fejlődésének és használatának motivációs-gyökereit hangsúlyozták. (Hamilton, 1976)

A hagyományos sztereotípiá-felfogásokkal⁶ szemben Tajfel szerint a társadalmi csoportok eltérő észlelésével kezdődő sztereotipizálás – elősegítve a csoportok közötti különbségek egyértelművé válását – a kategorizálás révén keletkező, „...széles emberi csoportokra vonatkoztatott általános pszichológiai jellemvonás”. (Tajfel, 1969:81–82) A sztereotipizálás folyamatának megértését a *személypercepció felől* közelítő kutatási irány az elsőként Chapman által megfigyelt illuzórikus korreláció jelenségén alapult.⁷ Hamilton és Gifford a jellegzetes esemény párokra vonatkozó asszociációnak a hétköznapi élet logikusnak tűnő jelenségeire történő adaptálásának lehetőségéből indultak ki.⁸ Ismert kísérletükben az alanyok túlbecsülték a csoporttagság és a nem kívánatos viselkedés közötti kapcsolatok mértékét, s ez csak azon alapult, hogy a csoport kisebbségben volt. Az azonos kategóriába soroltaknak tulajdonított jellegzetességek kognitív torzulásait – a kategóriához a valóságban nem tartozó jellemzők közötti hibás korrelációt – olyan társadalmi kategóriák esetében is kimutatták, mint például a foglalkozás. (Hamilton, 1984) A csoportok közötti diszkrimináció teljesebb megértését annak a jelenségnek a leírása is elősegítette, mely szerint a csoporttag sajátcsoportját rendszerint homogénebbnek tekinti, mint a másik külcsoportot. (Quattrone-Jones, 1980)

A csoporton belüli észlelési folyamat további jellegzetességeire hívta fel a figyelmet Taylor és Fiske (1978). Abból a feltételezésből indultak ki, hogy a csoporttagok a rájuk hatást gyakorló ingerek kiválasztása során az elkülöníthető ingerre nagyobb figyelmet fordítanak. Kísérletekkel vizsgálták, hogy a csoporttagok percepcióját hogyan befolyásolják a könnyen észlelhető jellemzők (bőrszín, nem), mint elkülönült ingerek. Igazolták, hogy a csoportban az ilyen „szóló” státuszú tagokról több információt őriznek meg, mint a csoport más tagjáról. A szóló szerepű kisebbségi csoporttag viselkedésére megkülönböztetett figyelem irányul, ami téves észleléssel párosul. Eredményeik abból a szempontból jelentősek, hogy az előbb említett *torzult percepció* oka nemcsak egy személy csoporton belüli vagy kívüliként való megítélésének következménye lehet, hanem a kisebbségi csoport tagjának csoporton belüli státusza (egyedüli kisebbségi tag) és fizikai mássága is eredményezheti.

A csoportközi viszonyokat jellemző diszkrimináció kialakulásának megismerésére vonatkozó kutatások új irányát jelentette annak vizsgálata, hogy a csoporthoz tartozás miként hat önmagában a más csoportokkal kapcsolatos attitűdökre. Másként fogalmazva, *az etnikai, vallási vagy nemzeti csoporttagság egyedüli tényként befolyásolja-e a más csoportokhoz való viszonyt?* A minimális csoport-paradigmához tartozó első válasz (Rabbie-Horwitz, 1969) szerint a pusztán egy minimális csoportba sorolás hatása csak akkor érvényesül, ha jelen van a közösen átélt jutalmazás vagy megvonás tapasztalata. Ezzel szemben a csoportközi viszonyok egyik legismertebb kísérlete már azt is kimutatta, hogy a csoportközi viselkedés kiváltásához a szociális kategorizáció is elegendő.

(Tajfel et. al., 1971) További kísérleti eredmények bizonyították, hogy *a minimális csoporthelyzetben jelentkező csoportközi diszkrimináció kultúráktól független.* (Brewer, 1979; Brewer-Kramer, 1985) A kísérleti körülmények között végzett kutatások főiránya annak feltárására irányult, hogy melyek azok a csoporton belüli és kívüli meghatározó és legkisebb jegyek, amelyek alapján a csoportok közötti megkülönböztetés történik. Az eredmények a csoportkategorizálás viselkedési és érzékelési következményeit bizonyították. (Billig-Tajfel, 1973; Doise et. al., 1972) A minimális csoport-paradigmához kapcsolódó kísérletek eredményei különösen azért fontosak, mert azt bizonyították, hogy a csoportok közötti megkülönböztető viselkedésnek szigorúan csak a tetszőleges és véletlenszerű csoportbesorolás volt az alapja.

A minimális csoportban jelentkező diszkriminációra adott magyarázó elméletek közül a *kategorizációs modell bizonyult a legmegfelelőbbnek.* A kategoriális megkülönböztetés kognitív folyamata során a szociális kategóriák rendező és egyszerűsítő funkciójához szükséges a csoporthoz tartozás és nem tartozás közti egyértelmű különbségtevés, amely egyaránt megjelenhet az értékelésben, az észlelésben vagy a viselkedésben. (Doise, 1978) A kategorizációs modellt kidolgozó Tajfel alapgondolata roppant egyszerű: a folyamatosan változó társadalmi környezetben élő egyén a társas lét szerveződését *egyes csoportokban tagként, másokban csoporton kívülként éli meg.* A mindennapi élet feltételrendszerének változása többnyire kapcsolatban van a csoportok tevékenységével. Mivel a történések megértése oksági ítéleteket és következtetéseket követel az egyéntől, a statikus egyén-csoport-viszony megbomlik. Az állandó oksági magyarázatot három folyamat alapozza meg: a kategorizáció, az elsajátítás (asszimiláció) és az egyöntetűségek keresése (koherencia). Ez azt is jelenti, hogy a csoportközi viszonyok megértése *nem nélkülözheti a megismerésbeli nézőpontok elemzését.*⁹ Tajfel hangsúlyozza, hogy az olyan csoportközi viszonyok, mint az emberek közötti ellenségeskedés nem magyarázhatók a kognitív modell autonómiáját tagadó szellemi tradíciók alapján, ennek megismerése szintén a viselkedést befolyásoló csoportközi helyzetek megértését, illetve megismerését jelenti.¹⁰ Arra is utal, hogy a saját- és az idegen csoport megkülönböztetését, vagy tágabban a társadalmi azonosságot és besorolást lehetővé tevő kategóriák kialakulása *történelmi folyamat,* eredetük vizsgálata komplex (történelmi, gazdasági és társadalmi) háttérelmézést igényel. Ha a saját- és az idegen csoportra vonatkozó kategóriák befogadásának folyamatára koncentrálnunk – s a szociálpszichológiának ez a feladata, mondja Tajfel –, a gyermekkori szocializáció két kérdésére kell választ adnunk: 1.) Hogyan történik az értékelési szempontok *elsajátítása?* 2.) Hogyan *befolyásolják* a gyermek sajátcsoporthoz való azonosulását a saját és idegen csoportokra vonatkozó, társadalmilag elfogadott elgondolások? A válaszokat nagyrészt a gyermek erkölcsi ítéletének fejlődéséről írott korai Piaget tanulmányban találta meg. (Piaget, 1932) A *de-*

centralizációs folyamat során a gyermek először a „kinyilatkoztatások” forrása alapján ítél, majd a vele egyenlőkkel kezd együttműködni. Ekkor kezdi konceptuálisan is megtanulni a „másik” szerepét és a társadalmilag szankcionált igazságokat a sajátján kívüli embercsoportokról. A későbbi életszakaszban a csoportokra vonatkozó koncepcionális reciprocitás vezérelt morális megítélés nehezen változik: „*Így a jó és rossz, kedvelt vagy nem kedvelt mind kétséghatármentesen kijelentéssé válik.*” (Tajfel, 1981:135) Tajfel még több olyan kutatásra is utal, melyek az óvodáskorúak csoportpreferenciáinak vizsgálatával igazolták, hogy a sajátcsoporthoz való azonosulás nem valami öngerjesztő és univerzális folyamat, de a jövőbeli előítéletek és konfliktusok alapjainak kialakulása egyértelműen a gyermekkorhoz kötődik. (Tajfel, 1981)

A *kategorizációs modell megfelelő elméletnek* bizonyult a társadalmi csoportok megkülönböztetésének magyarázatában, azonban arra *nem adott kielégítő* magyarázatot, hogy a sajátcsoporthoz pozitív értékelése miatt jár gyakran együtt *a másik csoport negatív minősítésével.* A csoportközi viselkedés és a társadalmi identitás ezen a ponton kapcsolható össze. A kategorizáció funkciója egyúttal a megismerés egyszerűsítése és racionalizálása, másrészt a különböző csoportokhoz tartozás koordinátáinak kijelölése. [A társadalmi identitás úgy kapcsolódik a csoportközi viselkedéshez, hogy feltételezzük a pozitív énképre törekvés mechanizmusát. Mivel a társadalmi identitás a csoporttagságból ered, (Mead, 1973) ezért *a sajátcsoporthoz pozitív értékelése* nem meglepő. Támazkodva a társas összehasonlítás elméletére, (Festinger, 1954) a csoportközi viszonyok kialakulása szempontjából alapvetőnek tekinthető a csoportértékelés viszonylagos jellege, melynek lényege röviden így foglалható össze: a csoportértékelés viszonylagossága, azaz a sajátcsoporthoz való értékelés más csoportokkal való összehasonlítás folyamatában történik. (Tajfel-Turner, 1979) (A tragikusan fiatalon elhunyt kiváló szociológus, Lázár Guy nem véletlenül választotta az előítéletességgel is foglalkozó kandidátusi disszertációja mottójának József Attila sorait: „*Hiába fűrésztöd önmagadban, / Csak másban moshatsz meg arcodat.*”.)

A társadalmi kategorizálásnak a csoportok közötti érzékelésre és viselkedésre vonatkozó következményeit feltáró, az előzőekben hivatkozott kutatások napjainkra már „klasszikussá” váltak. Az eredmények igazolták, hogy *a társas világ bonyolultságának csökkentése* az emberek közötti hasonlóságok és különbségek keresésével, az emberek *csoportokba, a viselkedések mintába rendezésével történik.* A csoportok közötti diszkrimináció természetének megismerése szempontjából a vizsgálatok talán legfontosabb eredménye annak a felismerése (és igazolása) volt, hogy *maga a kategorizációs folyamat lehet a csoportok közötti megkülönböztetés alapja,* más szóval: a sztereotipizálás a „normális” kognitív működés következményeként is kialakulhat. Egyúttal cáfolatát jelentette a Hamilton idézte hagyományos sztereotípiá-felfogásoknak, melyek szerint a sztereotipizálás feltétlenül hibás érvelésre, öntudatlan indítékokra vagy valamely

„igazságmagra” épül. Az ilyen kategorizálás következményét, az emberi csoportokra vonatkoztatott viselkedési minták vagy jellemző vonások összerendezését nevezzük a sztereotipizálásnak.

A csoportok közötti előítélet meghatározásában számunkra Tajfel értelmezése az irányadó, aki – Klineberg definíciójára építve – az előítéletet, mint a csoportkapcsolatok során kialakuló, egyén vagy csoport által jellegzetesen támogatott vagy ellenzett ítélezként definiálja.¹¹ A szakirodalomban és a jelen kötetben is többször használt kifejezések (előítéletes beállítódás, előítéletes gondolkodás, diszkriminatív magatartás, előítéletes attitűd, intolerancia, kirekesztő szemlélet) ugyanannak a jelenségnek a különböző, egymással szervesen összefüggő oldalait fedik le. Nem feledhető, hogy a kisebbségi csoportokra irányuló előítéleteket „...nem tekinthetjük eleve egységes és merev lélektani entitásoknak”. (Lázár, 1996:16) Teljes mértékben egyetértünk azzal a megállapítással, mely szerint az előítéletek differenciált szemlélete során figyelembe kell venni az intenzitás, identifikációs szint, kognitív-affektív kötöttség és az allporti fokozatoknak (Allport, 1977) megfelelő koherencia szerinti eltéréseket. (Lázár, 1996) Az attitűdök mint viselkedési predispozíciók értelmezése és mérése során az egymástól részben független három komponens – kognitív, affektív és konatív – operacionálása elkerülhetetlen. (Ajzen, 1988) Ezért is tűnik elfogadhatónak a Tajfel értelmezésében némileg differenciálatlanul „ítélkezésként” megfogalmazott értelmezés, mivel az elemzett kutatások többnyire nem tartalmazzák az előítélet mint attitűd maradéktalan, mindhárom dimenzióra vonatkozó operacionálását.

3. Kutatási célok

Már korábban is utaltunk rá, hogy a rendszerváltozástól napjainkig terjedő időszak politikai szocializációs folyamatait elemző empirikus kutatási eredmények ellenére, még korainak tartjuk az „új szocializációs modell” összegző leírását. Úgy véljük, hogy a jelen időszakban a hazai politikai szocializáció olyan konkrét területének vizsgálatára érdemes koncentrálni, amely új ismeretek és összefüggések feltárása mellett egy későbbi szintetizálás sikeréhez is hozzájárul.

A következőkben azt próbáljuk alátámasztani, hogy a tizenévesek nemzeti identitásának és a kisebbségekhez való viszonyának vizsgálata miért és milyen szempontok alapján felelhet meg a fenti kritériumoknak. A kötetben feldolgozott, különböző mintákon végzett adatfelvételek és másodelemzések módszertani sajátosságai egyszerre jelentenek előnyöket és hátrányokat a tizenévesek nemzeti identitásának és a kisebbségekhez való viszonyának vizsgálata szempontjából. A survey típusú regionális kutatásoknak – részben, vagy teljes egészében – ez a két terület volt a témája. A kérdőívekben szereplő kérdésblokkok többnyire a nagymintás, országos kutatások operacionálását követték. Kétségtelen, hogy a kutatásonként változó reprezentációs szempontokon alapuló, eltérő társadalmi-demográfiai jellemzőkkel leírható ifjúsági mintákon, különböző időpontokban készült „helyi” vizsgálatok eredményei önmagukban nehezen általánosítható „mozaik” ismereteket és összefüggéseket nyújtanak. Azonban az országosan reprezentatív adatfelvételeket regionális szempontok alapján is lehet elemezni, másrészt összekapcsolhatók a megyei vagy településszintű vizsgálatok analízisével. Ha a regionális vagy településszintű kutatások megfelelnek az összehasonlítás alapvető kritériumainak (fogalmi konceptualizálás és az operacionálzás azonossága), akkor – nem feledve a minták sajátosságaiból eredő korlátokat – ezek az eredmények jól kiegészíthetők az országos reprezentatív mintákon kapott általánosítható következtetéseket, emellett alkalmasak ezek regionális érvényességének tesztelésére is.

A későbbiekben hivatkozott, illetve a másodelemzések során felhasznált jelentősebb kutatások célját és mintaválasztását minden esetben valamilyen szocializációs szempont határozta meg. A kilencvenes évek elején lebonyolított egyik nagy elemszámú adatfelvétel céljai (a nemzeti identitás struktúrájának, ideológiai és

politikai arculat, tudati alakzatok leírása) fejlődéslélektani nézőponthoz kapcsolódtak, a piaget-i decentralizáció folyamatának leírása indokolja a viszonylag tág (10–17 éves) korhatárok kijelölését.¹ A fiatalok állampolgári kultúráját elméleti és módszertani tekintetben is szisztematikusan egymásra épülő vizsgálatsorozatban a korcsoportok kiválasztását különleges szocializációs helyzettel, a konceptualizálás fejlődéslélektani szempontjával vagy a szociálpszichológiai és nemzedéki homogenitásra törekvéssel magyarázták.²

A regionalitással összefüggő elemzési célok kijelölését további tényezők is befolyásolták. A fiatalok nemzeti identitásával és előítéletességével foglalkozó hazai szakirodalomban csak elvétve van előzménye a területi szempontú elemzésének. Részben ehhez kapcsolódik, hogy a kontextuális elemzés logikáját és eszközeit igénylő probléma (az előítéletesség és a kisebbségi csoportok percepciója közötti kapcsolat) vizsgálata teljesen új megközelítést nyújthatja a fiatalok előítéletes gondolkodásának. Szintén új lehetőségeket jelenthet a fiatalok szocializációjában kitüntetett szerepet játszó családi ágens közvetlen hatásának vizsgálata.

Az adatelemzések során felhasznált kutatások alapján a következő két kérdésre próbálunk válaszolni:

- Milyen főbb vonásai vannak a tizenéves fiatalok nemzeti identitásának és előítéletes gondolkodásának a rendszerváltozást követő időszakban?
- Milyen kapcsolat van a nemzeti identitás, az előítéletesség és a fiatalok szocio-kulturális jellemzői között?

Az elemzések során a nemzeti identitás, az előítéletesség és a szocio-kulturális jellemzők elkülönült leírásán túl, az összefüggések és az ok-okozati kapcsolatok feltárására is törekszünk.

A korábban tárgyaltaknak megfelelően, a nemzeti identitást az identitástudat olyan dimenziójaként értelmezzük, amely alapján az egyén a nemzethez tartozónak vallja és érzi magát. Az egyén szocializációja során kialakuló gondolati és érzelmi minták társadalmi-történeti tényezőinek komplex vizsgálatát nem tartottuk feladatunknak, de ezt a rendelkezésre álló kutatások operacionalizálási eljárásai, illetve a survey módszerből eredő korlátok sem tették lehetővé. A nemzeti identitás fogalmi mezőjéből a magyarságfogalom konstruálására koncentráltunk, azaz a magyarsághoz, mint a legtágabb hovatartozási csoporthoz tartozás kritériumainak preferálását vizsgáljuk. Az elemzések során felhasználni kívánt adatfelvételek minden esetben tartalmazzák az európai nemzetfejlődés két koncepciójához kapcsolódó államnemzeti-kultúrnemzeti kritériumok megítélésének mérését, bár a kritériumok konkrét megfogalmazása és a mérése nem minden esetben történt azonos módon. Néhány esetben lehetőség volt a magyarságfogalom konstruálását meghatározó elvek és a magyar nemzét fogalma illeszkedésének vizsgálatára is.

Az előítéletet elsősorban Henri Tajfel munkássága alapján a csoportkapcsolatok során kialakuló, egyén vagy csoport által jellegzetesen támogatott vagy ellenzett ítélezkésként értelmeztük. Ennek megfelelően az előítéletes gondolkodás indikátorának a többség–kisebbség relációján alapuló, a másság etnikai, nemzeti, deviáns és idegen külcsoportokra vonatkozó negatív ítéleteinek komplex mutatóját tekintjük.

A szocio-kulturális jellemzők (háttérváltozók) kijelölését a rendelkezésre álló adatbázisok határozták meg. Az elemzésben a következőkre törekedtünk:

Elsősorban olyan változókat vizsgáltunk, amelyek meghatározó szocializációs szerepét már igazolták a korábbi ifjúságszociológiai kutatások és minél több feldolgozott adatbázisban előfordultak.

A különböző kutatások összehasonlítása érdekében, egyes változók némileg eltérő operacionalizálását úgy próbáltuk kiküszöbölni, hogy a több indikátorral mért, közvetlenül nem megfigyelhető háttérváltozók (anyagi helyzet, vallásosság) képzésénél azonos statisztikai eljárásokat alkalmaztunk.

A változók közötti kapcsolatok – Person-féle korreláció, F-próba, T-próba, khí-négyzet próba – közlésénél a legtöbb esetben feltüntettük az érvényességre vonatkozó szignifikancia-szinteket (*: $p < 0.05$, **: $p < 0.001$) és próbáltuk elkerülni a következő csapdát: „...minél bonyolultabb matematikai apparátust alkalmaz valaki az empirikus adatkezelésben, annál kétséget nem tűrőbben van meggyőződve arról, hogy tudományos tevékenységet folytat. Ez csöppet sem lenne baj, ha nem társulna azzal a meggyőződéssel, hogy a szociológiában tudományos tevékenységet csak egyféleképpen lehet folytatni – így. Ámde kaparjuk csak meg kicsit, s rögtön kiderül, hogy ez az önbizalom a bonyolult matematika alkalmazásán túl, nemigen tud mit felmutatni. Félénken jegyzem hát meg, hogy e tudós szociológusok rendre összetévesztik a matematikát a statisztikával, s az, amit alkalmaznak, nem más, mint (matematikailag majd' azt mondtam primitív) bonyolult számításokat igénylő statisztika.” (Léderer, 1994:201–202)

Az elemzéseink során felhasznált szocio-kulturális változók adottak voltak, azonban ez nem jelenti azt, hogy mérésük érvényességének és megbízhatóságának kritériumait nem tartanánk fontos módszertani szempontnak. Az egyetlen indikátorral mért jellemzők esetében többnyire teljesülnek az elvárt feltételek, azonban az elemi információk alapján képzett aggregált változóknál (anyagi helyzet, vallásosság) lehetségesek konceptualizálási, illetve index- vagy skálaszerkesztési problémák. A kutatások során ezt a két összetett változót a hazai empirikus szociológiában megszokott módon mérték, feltehetően számoltak a nem csak a vallásosságnál³ felmerülő metodikai korláttal: „... mit kell tennünk, ha tulajdonképpen nem is vallásosságot kutatunk, ám szeretnénk figyelembe venni a vallásosságnak – mint „köztes változónak – más jelenségekre való hatását? Mi a teendő olyankor, ha előre tudjuk, hogy nincsen mód egy-két-háromnál több ismérv figyelembe vételére még akkor sem, ha emiatt a kapott

eredmény pontatlan lesz? Természetesen lemondhatunk a vallásosság minősítéséről, méréséről. A másik lehetőség, hogy azon kezdünk gondolkodni, hogy a »szűkösség« körülményei között mi a legkevésbé rossz megoldás.” (Tomka, 1998:47)

Az összefoglalóan szocio-kulturális tényezőknek nevezett változók egyik csoportját a fiatalok „individuais” jellemzői alkotják. A demográfiai változók (nem, életkor) mellett a vallásosság és a felekezeti hovatartozást kifejező indikátorokat soroltuk ide. A másik változócsoporthoz a családra mint szocializációs ágensre vonatkozó jellemzőket tartalmazza. A családi háttér szociológiai jellemzői közül a társadalmi státusz indikátorai közül a kulturális és egzisztenciális mutatók⁴ bevonására volt lehetőségünk, de néhány esetben felhasználtuk a szülők vallásosságát, felekezeti és demográfiai jellemzőit is. A tágabb társadalmi környezet szociológiai szempontból releváns mutatói közül az iskola és a lakóhely típusát vettük figyelembe. A lakóhely jellegét, illetve a területi egységeket jellemző aggregált változó képzését és felhasználását több érv is indokolja. Gazdaságstatisztikai adatok és társadalomföldrajzi kutatások is alátámasztják az ország régióit megosztó társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek növekedését, illetve ennek következményeként a tőke- és munkapiaci pozíciók aránytalan területi megoszlását. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy az azonos gazdasági-társadalmi folyamatokat tükröző szocio-kulturális jellemzők egy részének szintén egyenlőtlen területi megoszlásával kell számolnunk. A lakóhely jellegének és a tágabb lakóhelyi környezetnek figyelembe vételét az a néhány kutatási eredmény is indokolja, amelyek szerint az előítéletesség és a kisebbségek számának becslése nem független a tágabb lakóhelytől. A kutatási célok szempontjából a lakóhely típusa, vagy a közigazgatási-gazdasági szempontból elkülönülő területi egységek (megyék, régiók) önmagukban kevésbé érdekesek. Ezért olyan területi szintű változók képzésére törekedtünk, amelyek feltehetően kapcsolatban vannak az előítéletességgel, illetve a nemzeti identitással. A „cigány lakosság teljes lakossághoz viszonyított aránya” területi kritériumválasztását a magyar társadalomban jelenlévő nagyfokú cigányellenesség és az egyenlőtlen területi megoszlással összefüggő érvek indokolják. A területenként eltérő cigány lakossági arányok más-más interakciós és kommunikációs lehetőséget jelentenek, s feltehetően a többségi és a leginkább elutasított etnikai kisebbséghez tartozó csoporttagok találkozásainak gyakorisága a csoportközi előítéleteket is befolyásolja.

Az elemzések során felhasznált kérdőíves kutatásokra a későbbiekben azokkal az elnevezésekkel hivatkozunk, amelyeket a kötet végén található Függelékben olvasható részletes leírásokban is alkalmaztunk (lásd Függelék 1. pont). A survey vizsgálatok mintái viszonylag tág, 10–25 éves korcsoportra vonatkoztak. Öt kutatás csak középiskolások körében készült, de további mintákban (10–17 évesek, Szolnoki fiatalok) is voltak 14–18 éves válaszadók. Két adatfelvételben

(Hetedikesek, Nyolcadikosok) az általános iskolák felső osztályaiban tanulók, míg a szolnoki vizsgálat mintájában főiskolások (is), a debreceni kutatásban egyetemisták (18–25 évesek) szerepeltek. A fiatalok családi háttérének jellemzésére alkalmas változókat minden vizsgálat elemzésénél felhasználtuk, három adatfelvételben (Keleti fiatalok; Sopron-Salgótarján; Szabolcsi tizenévesek; Felekezeti fiatalok) a szülők lekérdezésére is sor került. A feldolgozott kérdőíves vizsgálatok adatbázisaiban a nemek aránya csaknem minden esetben közel azonos, egyedül a debreceni mintában figyelhető meg a lányok arányának túlsúlya. A vizsgálatok egyik csoportja kifejezetten nagymintás adatfelvétel (a két országos, valamint a szabolcsi és a pécsi középiskolások vizsgálat), míg a többi kutatás mintaelemszáma 120 és 800 fő közötti.

Az országos kutatások mellett még két olyan vizsgálat elemzésével foglalkozunk, ahol érvényesült valamilyen reprezentációs szempont a minták kialakításakor. A Szabolcsi középiskolások és a Szolnoki fiatalok adatfelvétele az iskolás és a lakóhelytípus, valamint az életkor alapján volt reprezentatív. (A Szabolcsi középiskolások kutatás szintén valószínűségi mintavétel alapján készült, de csak három város 14–18 éves populációjára vonatkozott.) A vizsgálatok másik csoportjában a minta kialakításánál vagy csak az életkori homogenitás szempontja érvényesült (Pécsi középiskolások), vagy ez a szempont még kiegészült az eltérő szocializációs környezetet jelentő településtípusok szerinti alminták kialakításával (Sopron-Salgótarján, Hetedikesek). A harmadik csoportnál az adott kutatás koncepciójához igazodtak a mintavételi kritériumok: a Debreceni egyetemisták vizsgálatnál az északir almintával történő összehasonlítás, a Keleti fiatalok kutatás esetében a nem és a családi háttér szerint homogén alminták kialakítására való törekvés. A Felekezeti fiatalok mintájának kialakításában a református–katolikus felekezeti hovatartozás és a családi szocializációs hatások vizsgálatának célkitűzése határozta meg a minta összetételét.

A kutatásokat területi szempont alapján is csoportosíthatjuk: két vizsgálat (10–17 évesek, Nyolcadikosok) országos mintán, öt vizsgálat (Szabolcsi középiskolások, Sopron-Salgótarján, Pécsi középiskolások, Hetedikesek, Szolnoki fiatalok) az ország különböző városában, négy vizsgálat (Debreceni egyetemisták, Szabolcsi fiatalok, Keleti fiatalok, Felekezeti fiatalok) az ország keleti régiójában készült.

A Felekezeti fiatalok vizsgálatától eltekintve, a kutatások mintáinak felekezeti szerinti megoszlásai követik az országos területi jellemzőket, így – figyelembe véve az elemszámokat – három csoportot (katolikus, református, nem tartozik felekezethez) alakítottunk ki: A magyarországi felekezeti jellemzőknek megfelelően,⁵ az országos reprezentatív vizsgálatok (17–18 évesek, Nyolcadikosok) a katolikus felekezet dominanciáját mutatják. (Függelék, 2) A felekezeti megoszlások regionális eltéréseire vonatkozó vallásszociológiai megállapítások arra utalnak, hogy a városokban és az Alföldön – ahol a nagyobb települések a

jellemzők – jóval nagyobb a protestánsok aránya, mint a kistelepüléseken, illetve az ország más régióiban. Másként fogalmazva, a nyugati országrészben a katolikusok, a keleti megyékben a reformátusok felülreprezentáltak. (Szántó, 1992; Harcsa-Tomka, 1994) Az elemzett adatfelvételek eredményei alátámasztják az előzőeket. A szolnoki kutatás mintájában a katolikus többség a jellemző, (Függelék, 3) míg az ország különböző pontjain készült *Hetedikesek* kutatás teljes mintájában a relatív többség (42 százalék) katolikus de a három városban már a regionális megoszlásoknak megfelelően különbözik a válaszadók felekezeti megoszlása: a katolikusok Győrben, a reformátusok Debrecenben felülreprezentáltak. (Függelék, 4) A nyugati és keleti országrészek közötti felekezeti eltérések a két várost összehasonlító *Sopron–Salgótarján* vizsgálatban is nyomon követhetők: a nyugati határvárosban a fiatalok és a szülők körében egyaránt nagyobb a katolikusok aránya, mint az észak-keleti régióban található Salgótarjánban. (Függelék, 5) Az országos arányokat tükröző egyetemisták körében végzett kutatásoktól⁶ eltérően, az alföldi és a keleti megyékből származó, a „kálvinista Rómában” tanuló hallgatók között a katolikusok és protestánsok aránya közel azonos. (Függelék, 6) Az északír egyetemisták felekezeti megoszlása szintén eltér az északír társadalom egészét jellemző arányoktól: a hallgatók többsége katolikus, a protestánsok aránya csupán 27 százalék.⁷

Ellentétben az eddig tárgyalt szocio-kulturális változókkal, a *vallásosság* mérése jóval bonyolultabb konceptuális – és ezzel nyilván szorosan összefüggő – operacionalizálási problémákat vet fel, így indokolt a definiálásának és mérésének részletesebb taglalása. A hazai szakirodalomban Tomka kiváló összefoglalását adja a vallásszociológiai irodalom legfontosabb meghatározási kísérleteinek. A tudományosan elemezhető szociológiai vallás értelmezés kritériumainak (tapasztalati tény, ember által teremtetett valóság, társadalmilag elfogadott és rögzült rendszer, funkciókat valósít meg) ismertetése után a vallás szociológiai meghatározásainak közös elemeit nevezi meg: a vallás „...egy közösségnek a hite és hagyománya, amely a valóság egészével s ezen belül az egyéni és a társadalmi élettel kapcsolatos és amely azt tartja, hogy a valóságot és az életet természetfeletti erő(k) vagy/és személy(ek) befolyásolja(ák), talán irányítja(ák), akivel (akikkel) vagy amivel (amikkel) – e hit szerint – kapcsolatba lehet kerülni; a kapcsolatfelvétel (a kérés, köszönet, tisztelet stb.) formája és módja a vallási (misztikus) élmény, illetve a vallásgyakorlat, a rítusok, a liturgia.” (Tomka, 2002:28) A vallás tárgya, tartalma és funkciója alapján, a szociológiai vallásdefiniciókat Tomka két irányzat szerint csoportosítja. Tárgya alapján a vallás öt dimenzióban nyilvánulhat meg (kognitív: a hit, rituális: a vallásgyakorlat, tapasztalatok: vallási érzések és élmények, következmények: a mindennapi magatartás vallási meghatározottsága, emberi kapcsolatok: vallási közösségekhez tartozás). A vallás funkcionális definíciói alapvetően a társadalom integrációjával kapcsolatos kérdésekre adott lehetséges válaszok alapján különítik el a vallás

következő funkcióit: értelemadó, társadalmi integrációs, társadalomfenntartó, relativáló (változtató, megújító) és szekularizáló. (Tomka, 2002) A vallásszociológia újabb nemzedékét képviselő Hegedűs Rita vallásosságértelmezése egyszerűségében is meggyőző: „A »vallásosság« értelmezésében szociológiai szempontból alapvetően a társadalom mikroszintjén, az egyes emberek mindennapi életében megjelenő, szűkebb környezetében, közösségében megnyilvánuló sajátos életszemlélet és magatartásmód. Vizsgálatakor gyakorlatilag azoknak az embereknek a magatartásával, cselekvéseivel, attitűdjeivel, s a társadalomban való megjelenésével, szereplésével foglalkozunk, akik akár szóban kifejezve, akár meghatározott magatartással valamilyen vallásos világszemlélet elfogadásáról tesznek tanúságot.” (Hegedűs, 2000:21)

A vallásosság mérésének három alapvető lehetősége különíthető el. Az önbesorolás módszerének hitelességével szemben az értelmezhetőség nehézségei merülnek fel, míg a vallásosság dimenziók alapján történő mérésénél a meghatározó dimenziók kijelölése jelenthet problémát. A többváltozós statisztikai eljárásokat alkalmazó módszer szintén szubjektív kutatói döntéseken alapul, mivel a mért indikátorok kiválasztása, az alkalmazott statisztikai módszer előzetes mérlegelések függvénye. (Tomka, 1998)

Az elemzett kutatások⁸ közül hat vizsgálatban⁸ a vallásosság intenzitásának mérése a vallásos önbesorolás és a vallásgyakorlás mérésével történt. Két esetben (*Keleti fiatalok*, *Salgótarján–Sopron*) a hittanoktatáson való részvétel vonatkozó kérdés is szerepelt a kérdőívben. (A Pécsi középiskolások kutatás során csak a felekezeti hovatartozást, a *Hetedikesek* vizsgálatban csak a hittanoktatás részvételét mérték.)

A vallásosság rendelkezésre álló indikátorainak bevonásával – egyszerű pontozásos, vagy többváltozós eljárással (quick cluster) – minden esetben három, a vallásosság intenzitása alapján elkülönült csoportot alakítottunk ki (egyházhi, vallásos, ateista). Az előbbieken említett kutatások mintáinak három, viszonylag homogén csoportra bontása mellett – az önbesorolás- és a vallásgyakorlás-indikátorok eredeti kategóriáiból – összevont vallásosság változókat is képeztünk. (Függelék, 7)

A 2003-ban lebonyolított *Felekezeti fiatalok* kutatás egyik fő célja a felekezeti és családi szocializáció hatásainak vizsgálata volt, ezért a korábbi adatfelvételeknél nagyobb hangsúlyt helyeztünk a vallásosság konceptualizálására, illetve operacionalizálására. A kutatás statisztikai elemzésekre alkalmas adatbázisának kialakítása során arra törekedtünk, hogy a három almintát (apa, anya, gyerek) úgy egyesítsük, hogy – a fiatalokra vonatkozó változók önálló elemzése mellett – a felekezeti hovatartozás, valamint a szülői hatások vizsgálatát tudjuk elvégezni. A vallásosság jellemzésére felhasznált változók első csoportja egyrészt a már idézett Szántó János tanulmányban (Szántó, 1998) részletesen taglalt négy vallásosság dimenzióra – vallásos identifikáció, intézményes vallási aktivitás, személyes

vallási aktivitás, Istenhit –, illetve a hittanoktatás lehetőségeire és gyakorlatára vonatkozott. (Függelék, 8) A négy dimenziót felhasználva és igazodva a korábbi összevont vallásosság-változók képzéséhez, ebben az esetben is három, vallásos intenzitás alapján elkülönült csoportot képeztünk. (Függelék, 9) A nagyszülők vallásosságát és a szülők gyermekkori vallásos aktivitását leíró *másik változó-csoporttal* a családokra jellemző vallási háttér (vallási miliő) olyan jellemzésére nyílt lehetőség, amely nagymértékben befolyásolhatja a gyerekek vallásos szocializációját, ugyanakkor a szülők felnőttkori vallásosságát is befolyásolta. Szántó János kérdéseit (Szántó, 1998) felhasználva, a vizsgált fiatalok szüleinek válaszaiból egyrészt a nagyszülők vallásosságára, másrészt a szülőkre jellemző vallási intézmények szocializációjára és a szülők családjának vallásos nevelésére következtethetünk. (Függelék, 10) A *harmadik csoportba* az a két változó tartozott, amelyik a hittanoktatás megítélését és gyakorlatát írja le. A negyedik változócsoporthoz a tradicionális hiedelmek, az Isten- és imahit jellemzésére szolgált, míg az ötödik csoportban a vallásos orientáció mérésére vonatkozó itemek szerepeltek. (Függelék, 11) A hazai vallásszociológiában meglehetősen mellőzött *vallásos orientáció skála* elméleti és empirikus jellemzőit a 7. fejezetben részletesen tárgyaljuk.

A *vallásosság és a felekezeti hovatartozás közötti kapcsolatokat* vizsgálva, az ifjúsági korcsoportokra is érvényes az 1992–93 évi magyarországi rétegződés- és mobilitásvizsgálat adataiból levont következtetés, mely szerint az egyházon keresztüli rendszeres vallásgyakorlás a katolikus felekezethez tartozók körében jóval gyakoribb, mint a protestánsok esetében. (Harcza-Tomka, 1994) A katolikus *Hetedikesek* körében a legmagasabb a hittanoktatáson résztvevők aránya, illetve a többnyire katolikus győriek között lényegesen többen vannak hittanoktatásban résztvevők, mint Debrecenben vagy Budapesten. (Függelék, 12) Salgótarjánhoz viszonyítva, a nyugati határszélen élő 16–17 éves fiatalok intenzívebb vallásosságát – a magasabb felekezeti arány mellett – feltehetően a katolikus felekezet dominanciája is magyarázza.⁹ A magyar és az északír egyetemisták összehasonlító vizsgálata szintén a fenti következtetéseket igazolja, mivel a katolikus többségű északír egyetemisták 37 százaléka, a magyar hallgatók 20 százaléka gyakori templomba járó, míg vallását az északírek 17, a magyarok 38 százaléka nem gyakorolja. A közép-európai és ír katolicizmus eltérő történeti hagyományait és jelenlegi súlyát egyaránt jelzi, hogy a vallásgyakorlás intenzitása tekintetében jelentős különbség van a magyar és északír fiatalok között, azonban a protestáns felekezetekhez tartozóknál nem volt jelentős eltérés. (Függelék, 13) A keleti országrészben készült *Felekezeti fiatalok* kutatás mintájában szintén az volt megfigyelhető, hogy a hittanoktatáson részvétel a református fiatalok körében nagyobb arányú, mint a katolikusok között.¹⁰ A felekezet és vallásosság közötti, az ifjúsági korcsoportokra jellemző kapcsolatokat jobban értelmezhetők a felnőtt eredmények tükrében. A kilencvenes évek kuta-

tásai azt mutatják, hogy a különböző felekezetek vallásosság-jellemzői eltérnek a különböző felekezetek között, de a különbségek nem jelentősek. A katolikusokra inkább jellemző a templomba járás, azonban a protestáns felekezethez tartozók gyakrabban imádkoznak. A református és katolikus felekezethez tartozók eltérő vallásgyakorlása annak köszönhető, hogy a reformátusok között jelentősen többen vannak azok, akik soha nem mennek templomba. A nem szignifikáns eltérések arra utalnak, hogy a magyarországi protestánsok vallásossága kevésbé függ az intézményes vallásgyakorlástól. (Hegedűs, 2000)

Több kutatás eredménye is megerősíti, hogy *a lányokat, a továbbtanulási szempontjából kedvezőbb (gimnázium, „elit” iskolatípus) iskolatípusban tanulókat, valamint a fiatalabb korcsoportokat intenzívebb vallásosság jellemzi, mint a fiúkat, az inkább kedvezőtlen esélyeket biztosító (szakmunkásképző, külső iskolatípus) iskolákban tanulókat, illetve az idősebb korcsoportokat.* (Függelék, 14) Szintén következetesen érvényesül az a trend, hogy az alacsony – de nem a legalacsonyabb – iskolázott családi környezetben található a leginkább vallásos fiatalok. (Függelék, 15) Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a kilencvenes évek felnőtt mintákon készült kutatásainak adatai nem támasztják alá azt a közkeletű vélekedést, mely szerint a vallásosság összekapcsolódik a hátrányos társadalmi helyzettel. Kétségtelen, hogy általánosságban a társadalmi-demográfiai szempontokat tekintve hátrányosabb rétegek körében nagyobb a vallásosak aránya, mint a teljes népességben, azonban – akár a vallásos önbesorolást, akár a gyakori templomba járást nézzük – a kor mint kontrollváltozó bevonása megszünteti a látszólagos kapcsolatot. A végzettség, a foglalkozás vagy a jövedelem szerinti csoportokat külön korcsoportonkénti bontásban vizsgálva nincs lineáris kapcsolat a hierarchia és a templomba járók aránya között, és legtöbbször ugyanez figyelhető meg a vallásos önbesorolás esetén is. További fontos sajátosság, hogy az intenzíven vallásos réteg két, egymástól lényegesen eltérő csoportra osztható: *„... fiatal, a korcsoportjuk átlagához képest is magas státuszúakra (magas végzettségű, szellemi értelmiségi foglalkozású, viszonylag jól kereső, sokszor városi személyekre), és idős, a korcsoportjuk átlagához képest is alacsony státuszúakra (alacsony végzettségű, nagy arányban nyugdíjas vagy fizikai foglalkozású), többségükben falusi embe- rekre”.* (Hegedűs, 2000:63)

Az elemzett kutatások közül hat esetben arra is volt lehetőségünk, hogy a válaszadó fiatalok családját *egzisztenciális szempontból* is jellemezzük. Az összevont változó képzésénél három esetben (10–17 évesek, Sopron–Salgótarján, Szabolcsi tizenévesek) a család (közös háztartásban élők) egy főre jutó nettó jövedelme mellett az ingó és ingatlan vagyont, illetve a szórakozási-háztartási eszközöket vettük figyelembe. (Függelék, 16) A Szolnoki fiatalok kutatásnál a jövedelmet nem mérték, a Keleti fiatalok vizsgálatban viszont a család anyagi helyzetének szubjektív értékelését is figyelembe vehettük az összevont egzisz-

tenciális változó kialakításánál. (Függelék, 17) Az előzőekhez hasonlóan, a *Felekezeti fiatalok* vizsgálatnál a szubjektív megítélés mellett a háztartások anyagi helyzetét jellemző indikátorokat használtuk fel, azonban a szülők véleményére is támaszkodtunk. (Függelék, 18)

A fiatalok családi hátterének fontos jellemzője, a *szülők iskolai végzettsége* nyolc esetben szerepelt a felhasznált adatbázisokban. Az apa és az anya iskolai végzettségét mérő változókból a szülők iskolázottságát együttesen kifejező összevont mutató felhasználásával három, a minta átlagához viszonyított, közel azonos elemszámú csoportokat képeztünk (alacsony, átlagos és magas végzettségű csoport). A szülőket iskolai végzettség alapján jellemző csoportok kialakítása vagy egyszerű pontozásos (*Pécsi középiskolások*, *Felekezeti fiatalok*) vagy többváltozós eljárással (*Keleti fiatalok*) történt. (Függelék, 19) A többi kutatásnál (*Nyolcadikosok*, *Hetedikese*, *10–17 évesek*, *Szolnoki fiatalok*, *Salgótarján–Sopron*, *Szabolcsi fiatalok*) szintén a közel azonos elemszámú csoportok képzésére törekedtünk, tekintettel a két szülő végzettségének – kutatásonként nyilván másként érvényesülő – egymást kompenzáló hatására. (Függelék, 20)

A szocio-kulturális jellemzők közötti összefüggések alapján levonható főbb megállapításaink illeszkednek az elmúlt években végzett ifjúságszociológiai kutatások következtetéseivel. (Laki, 1992; Gázsó–Stumpf, 1995; Szabó–Örkény, 1996)

A magasabb kulturális háttérrel rendelkező családokat *kedvezőbb anyagi helyzet* jellemzi. (Függelék, 21)

Az eltérő munkaerő-piaci és továbbtanulási esélyeket kínáló középfokú oktatási intézmények *felderősítik a műveltségi-kulturális előnyök és hátrányok reprodukcióját*: a gimnáziumokban tanuló fiatalok szüleinek iskolai végzettsége magasabb, a családok egzisztenciális helyzete kedvezőbb, mint a szakközépiskolában, vagy különösen a szakmunkásképzőkben tanuló diákok körében. (Függelék, 22) A *Hetedikese* kutatás mintavételének kialakítása során, a városokon belüli szegregáció figyelembevételével kialakított iskolatípusok szintén tükrözik a szülők eltérő iskolázottságát, de megfigyelhető a településtípusok szerinti eltérés is: a budapesti, illetve az elit iskolába járó gyerekeket a leginkább, a debreceni, illetve a belső iskolába járó gyerekeket legkevésbé jellemzi az iskolázott szülői háttér. (Függelék, 23)

A *keleti és nyugati országrész közötti gazdasági és infrastrukturális* (Hajnal, 1993; Szpirulisz, 1994); valamint az *élet- és munkaviszonyok* (Kovács, 1992) területi egyenlőtlenségei egyúttal a szocializáció szempontjából is *eltérő környezeti feltételeket* jelentenek. A területi szempontú összehasonlításra alkalmas Salgótarján–Sopron kutatás eredménye arra utal, hogy a dunántúli városban élő tizenéveseket lényegesen jobb anyagi háttér jellemzi, mint a keleti megyeszékhelyeken élő fiatalokat. (Függelék, 24)

Az adatok részletes elemzése előtt, a következő táblázatban foglaljuk össze a felhasznált kutatások főbb jellemzőit:

1. tábla

Az elemzések során felhasznált kutatások jellemzői

Elnevezés	Adatfelvétel ideje	A minta területi jellemzője	A minta nagysága	A kutatást végző szervezet
<i>10–17 évesek</i>	1992. szeptember	Országos, reprezentatív	N= 4000 fő, 10–17 évesek	MTA PTI-Ezredforduló Alapítvány
<i>Nyolcadikosok</i>	1995. május–június	Országos, reprezentatív	N = 4248 fő, 14–15 évesek	Minoritás Kisebbségkutató Intézet
<i>Szabolcsi középiskolások</i>	1993. május	Megyei, nem reprezentatív	N=1165 fő, 14–17 évesek	Sz.-Sz.-B. megyei ÁNTSZ
<i>Debreceni egyetemisták</i>	1994. február	Regionális, reprezentatív	N= 400 fő, 18–25 évesek	KLTE Szociológia Tanszék
<i>Szabolcsi tizenévesek</i>	1995. április	Megyei, reprezentatív	N= 900 fő, 10–18 évesek és szüleik	Sz.-Sz.-B. megyei ÁNTSZ
<i>Sopron–Salgótarján</i>	1997. szeptember	Sopron és Salgótarján, reprezentatív	N=400 fő, 16–17 évesek és az egyik szülő	TÁRKI
<i>Hetedikese</i>	1998. október–november	Budapest, Debrecen, Győr; iskolatípus kvóta	N=799 fő, 13–14 évesek	ELTE Szociológia Tanszék
<i>Pécsi középiskolások</i>	1999. október–2000. április	Pécs, teljes középiskolás populáció	N=1754 fő, 15–17 évesek	Kurt Lewin Alapítvány
<i>Szolnoki fiatalok</i>	1997. május	Szolnok, reprezentatív	N=481 fő, 14–25 éves	MTA RKK ATI
<i>Keleti fiatalok</i>	1999. november	Regionális, szülők végzettsége szerinti kvóta	N=360 fő, 14–18 évesek és szüleik	KLTE Szociológia Tanszék
<i>Felekezeti fiatalok</i>	2003. május	Regionális, felekezeti kvóta	N=360 fő, 14–18 évesek és szüleik	DE Szociológia Tanszék

Az előzőekben bemutatott empirikus adatfelvételek alapján *először a tizenévesek előítéletességének jellemzőit vizsgáljuk*: miben nyilvánulnak meg, mennyire függenek a különböző társadalmi és demográfiai háttérváltozóktól, valamint, hogy milyen alakzatokba rendeződnek. Ezután a *nemzet- és magyarság-fogalom* értelmezése és típusainak jellemzése és szocio-kulturális meghatározottságuk jellemzése következik. A nemzeti identitás gondolati konstrukciói és az előítéletes attitűdök közötti *kapcsolatok és ok-okozati modellek* vizsgálata után az eredmények egy *lehetséges magyarázatát* ismertetjük.

4. Az előítéletes gondolkodás jellemzői

4.1. AZ ELŐÍTÉLETESSÉG ÉS MORÁLIS VÁLTOZÓK KÉPZÉSE

A kérdések és a skálák kijelentéseinek megfogalmazásán túl, a csoportközi előítéleteség operacionalizálását leginkább annak meghatározása befolyásolta, hogy a mért előítéleteség *milyen kisebbségi csoportra* (csoportokra) vonatkozott.

A hazai felnőtt és ifjúsági kutatások szinte mindegyikében megtalálhatjuk a cigányellenesség és az antiszemitizmus célcsoportjait. A közéleti és politikai szempontból is frekvenciát, történelmileg kondicionált előítélet-rendszerek mellé a kilencvenes években „...*egyéb előítéletek is csatlakoztak, Magyarország nyíltabbá válásával párhuzamosan megjelent és felerősödött az „idegen” mint olyan gyűlölete, a xenofóbia*”. (Erős, 1997:713) A nemzeti és etnikai másság további reprezentánsai (bevándorlók, hazai kisebbségek) mellett a rendszerváltozást követő időszak hétköznapi és nyilvános diskurzusaiban olyan kisebbségi csoportok iránt is megjelent a nyílt intolerancia, amelyek a többségi társadalomtól magatartásban és/vagy megjelenésben eltérő normákat képviselnek (homoszexuálisok, deviánsok, fogyatékosok).

Szabó Ildikó és Örkény Antal jóvoltából meglehetősen részletes ismereteink vannak arról, hogy a fiatalok milyen csoportokat tartanak kisebbségeknek, milyen kategorizációs sémák alapján szerkesztik a mindennapokat jellemző többség-kisebbség percepciót. A „ki a kisebbség” nyitottan feltett kérdésekre adott válaszokban egyértelműen érvényesült az életkor és az iskolatípus differenciáló hatása. A középiskolásokat szinte egyáltalán nem, míg az általános iskolások egynegyedét jellemezte ismerethiány. A leggyakrabban említett magyarországi cigányság mellett még a különböző nemzeti és etnikai kisebbségek megnevezése volt számottevő. Figyelemre méltó, hogy a zsidók és a nem etnikai-nemzeti

másság alapján kisebbséghez tartozó csoportok (hajléktalanok, fogyatékosok, vallási kisebbségek, menekültek, bevándorlók) alacsony említési aránya szintén mindegyik iskolatípust jellemzi, azonban „...*ahogy haladunk az általános iskolától a gimnáziumok felé, úgy válik egyre tagoltabbá a diákok képe a kisebbségekről*”. (Szabó-Örkény, 1998:193)

A 10–17 évesek kutatásban az előítéleteség-változót két kérdésre adott válaszok összevonásával képeztük. A feltételezett „Ha felnőtt lennél...” kritériumot figyelembe véve, a menekültek befogadása inkább a xenofóbiára való hajlam, míg a tüntetési hajlandóság a különböző (deviáns, etnikai és nemzeti) kisebbségi csoportokhoz való viszónynak volt az indikátora. (Függelék, 25) A nemzeti attitűdnek megfelelően a tizenévesek inkább a szomszédos országokból menekülő magyarok befogadására nyitottak és a tüntetési hajlandóság is az erdélyi magyarokkal szemben a legnagyobb mértékű.

2. tábla

10–17 évesek kutatás. Az összevont előítéleteség-változó képzése során felhasznált eredeti változók (átlagpont)

Ha felnőtt lennél befogadnál-e...*	
...szomszédos országból menekült magyarokat?	2.26
...Ázsiából polgárháborúból menekülőket?	3.23
Elmennél-e tüntetni, ha sérelem, hátrányos megkülönböztetés éri a ...**	
...erdélyi magyarokat	2.56
...hazai németeket	3.52
...zsidókat	3.56
...cigányokat	3.93
...Bulgáriában élő törököket	4.36
...homoszexuálisokat	4.53

* Ötfokozatú skála (1: biztos igen – 5: biztos nem)

** Ötfokozatú skála (1: biztos elmenne – 5: biztos nem menne el)

A Pécsi középiskolások kutatás során a cigányok és a zsidók mellett a homoszexuálisok csoportjával szembeni előítéleteséget mérték. A Bogardus-féle társadalmi távolságskála tételeit a válaszadóknak nem az eredeti hierarchikus logikának megfelelően, hanem külön-külön kellett értékelni (egyetért-nem ért egyet). A három kisebbségi csoport közül leginkább a cigányokat, legkevésbé a zsidókat utasítják el, azonban a személyes közelség (padtárs, barát) esetén a homoszexuálisok kevésbé elfogadottak, mint a cigányok. Ugyanezt a következtetést olvashatjuk az Ifjúság2000 kutatás eredményeit ismertető egyik tanulmányban (Bauer, 2002) is: a zsidók és a színes bőrűek a leginkább, míg a cigányok a legkevésbé elfogadottak a 14–29 évesek körében).

3. tábla

Pécsi középiskolások kutatás. Az összevont előítéletesség-változó képzése során felhasznált eredeti változók (százalékban)

Megengednéd-e, hogy egy általad cigánynak/ zsidónak/homoszexuálisnak tartott fiatal...	IGEN			NEM		
	cigány	zsidó	homo- szexuális	cigány	zsidó	homo- szexuális
...Magyarországra költözzön lakni	57	75	69	27	7	18
...abba a városba/faluba költözzön, ahol Te élsz	51	73	63	33	9	22
...a szomszéd házba költözzön	39	66	51	42	13	32
...abba az iskolába járjon, ahova Te jársz	61	73	56	23	8	27
...padtársad legyen	36	60	32	41	16	49
...elképezed, hogy a barátod legyen	48	61	36	30	14	41
...elképezed, hogy a házastársad legyen	8	26	—	71	38	—

A kisebbségi csoportokkal szembeni előítéletesség alapján három olyan skálát képeztünk, melyeknél a kijelentések közötti intenzitásbeli eltéréseket is figyelembe vettük, majd egy összevont előítéletesség-változót konstruáltunk. (Függelék, 26).

A többségi társadalom részéről deviánsnak, illetve fogyatékosnak tekintett kisebbségi csoportok, valamint a cigányság szomszédként történő megítélése két kutatásban is szerepelt. A Szabolcsi tizenévesek többsége egyik csoport esetében sem szeretné a szomszédsági viszonyt. A szülőket közel azonos mértékben jellemzi a felsorolt csoportokkal szembeni előítéletesség és – hasonlóan a gyerekekhez – legkisebb arányban olyan családok szomszédságát utasítják el, ahol valamelyik családtag értelmi fogyatékos, illetve rokkant. További eredmény, hogy a cigányokkal szemben diszkriminatív módon előítéletesek aránya – a gyerekeknél és a szülőknél egyaránt – nem tér el jelentősen a társadalmi normákhoz viszonyított deviánsokat (kábitószerfogyasztók, büntetett előéletűek, vallási szektához tartozók) és stigmatizáltan szemlélet fertőző betegek (AIDS és egyéb betegségek) elutasítók arányától. (Függelék, 27)

4. tábla

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Az összevont előítéletesség-változó képzése során felhasznált eredeti változók (a szomszédnak nem választók százalékos aránya)

	gyerek alminta	anya alminta	apa alminta
Olyan család, ahol fertőző beteg van	76	77	77
Olyan család, ahol valaki AIDS-es	73	77	72
Vallási szekták tagjai	73	76	73
Büntetett előéletűek	70	70	69
Kábitószeresek	70	74	71
Cigányok	69	71	70
Olyan család, ahol értelmi fogyatékos családtag van	61	57	58
Olyan család, ahol rokkant családtag van	57	50	57

Eredményeink arra utalnak, hogy a testi-szellemi fogyatékoság, illetve a deviáns másság iránti intolerancia a gyerekek és a szülők körében azonos mértékű, de a cigányokat elutasítók arányában sincs számottevő eltérés. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy korábbi kutatások azt igazolták, hogy az etnikai-nemzeti mássághoz való viszonyulás eltér a különböző generációk között. Szabó Ildikó és Örkény Antal kutatási eredményei¹ azt mutatják, hogy az etnikai és a nemzeti kisebbségekkel a diákok toleránsabbak, mint a felnőttek, s ez arra utal, hogy az „...előítéletességnek és elutasító magatartásnak nemzedéki meghatározottsága is van. Az elutasítás az életkorral előrehaladva növekszik és az ellenséges közhangulat, a felnőttkori szocializáció hatására mélyül el az emberekben.” (Szabó-Örkény, 1998:200)

A Szabolcsi tizenévesek mássággal szembeni előítéletességének további vizsgálata során alkalmazott főkomponens-analízis eredménye alapján – a nyolc változó teljes varianciáját leginkább magyarázó – az első főkomponens olyan típusú előítéletességet reprezentál, amely a deviáns külcsoportok, a fertőző betegek és a cigányok együttes elutasítását tartalmazza (DEVIÁNS ELŐÍTÉLET). A másik előítéletesség-típus (FOGYATÉKOS ELŐÍTÉLET) a szellemi és testi fogyatékoság elutasítását tartalmazza. (Függelék, 1: tábla)

A kelet-magyarországi térségben végzett másik kutatásban (Keleti fiatalok) a 14–18 éves fiatalok leginkább a deviáns csoportokat (büntetett előéletűek, kábítószeresek, iszákosok) nem fogadják el szomszédnak, az etnikai-nemzeti csoportok közül a cigányok elutasítása a legnagyobb arányú.

5. tábla

Keleti fiatalok kutatás. A mássággal szembeni intolerancia (a szomszédnak nem választók százalékos aránya)

Büntetett előéletűek	76
Kábitószeresek	74
Iszákosok	68
Vallási szekták tagjai	63
Olyan család, ahol fertőző beteg van	62
Cigányok	62
Arabok	54
Olyan család, ahol értelmi fogyatékos családtag van	53
Zsidók	41
Olyan család, ahol rokkant családtag van	38

A különböző kisebbségi csoportok szomszédságát nem vállalók arányának sorrendje azt is mutatja, hogy a 14–18 évesek jelentősen jobban elutasítják a deviánsnak tekintett csoportokat, mint a testi, vagy szellemi fogyatékosokat. A fogyatékoság két típusának megítélése közötti eltérés hasonló a Szabolcsi tizenévesek kutatás eredményéhez: a testi fogyatékosok elutasításához viszonyítva, a fiatalok nagyobb arányban zárkoznak el az értelmi fogyatékosoktól. Hasonlóan

a más kisebbségi csoportokkal szembeni előítéletességhez, a fogyatékosok két csoportjának következetesen eltérő megítélését ebben az esetben is *magyarázhatja a személyes interakciók révén megszerezhető ismerethiány*. Erre utalnak az Ifjúság2004 kutatás fogyatékos emberek megítélésével kapcsolatos eredményei: a 15–29 éves fiatalok körében a mozgássérültekről 55 százaléknak, az értelmi fogyatékosokról csupán 25 százaléknak van valamilyen szintű ismerete. (Bauer–Szabó, 2005) A tíz változó bevonásával elvégzett főkomponens-analízis alapján a különböző mássággal jellemezhető csoportokkal szembeni intoleráns attitűd egyik típusára (STIGMATIZÁLT ELŐÍTÉLET) – a *Szabolcsi tizenévesek* kutatás DEVIÁNS ELŐÍTÉLET főkomponensének struktúrájához hasonlóan – a deviáns csoportok és a cigányok együttes elutasítása a jellemző, míg a másik típust (FOGYATÉKOS-ETNIKAI ELŐÍTÉLET) a fogyatékosok, zsidók és az arabok kirekesztése jellemzi. (Függelék, 2. tábla)

A *Hetedikesek* kutatásban a különböző nemzeti csoportokhoz, valamint a cigányokhoz és a zsidókhoz való viszonyulás vizsgálata egy elképzelt szobatárs választás alapján történt.² A szomszédsági viszony nál intímebb, a közvetlen érintkezést feltételező *kiválasztás sorrendje az amerikaiak és a nyugat-európai nemzetek* (németek, franciák) túlsúlyát mutatja a *Hetedikesek* nemzeti preferenciájában. Jelentősen alacsonyabb a kínaiak és a svédek említése, míg a többi nemzet megnevezésének gyakorisága 10 százalék alatti volt. Az eltérő módszertan alapján végzett kutatásokkal szinkronban, a cigányok választása ritkán fordult elő, de más nemzeti csoportokkal összevetve a zsidókat is csak néhányan fogadták el szobatársnak.

6. tábla

Hetedikesek kutatás. Nemzeti preferenciák – szobatárs választás alapján (három választás eredménye, százalékban)

Amerikaiak	89
Németek	68
Franciák	65
Kínaiak	17
Svédek	17
Nigériaiak	9
Lengyelek	8
Cigányok	5
Oroszok	5
Szlovákok	5
Arabok	3
Románok	2
Zsidók	2

A tizenhárom változó bevonásával elvégzett klaszteranalízis három csoportot különített el. A gyerekek többsége abba a csoportba (USA–NYUGAT-EURÓPA)

tartozik, amelyben az amerikai mellett leginkább francia és német gyereket választának szobatársnak. A második legnépesebb csoportban (USA–ÁZSIA) szintén az amerikaiak a legnépszerűbbek, azonban a németek és a franciák az előző csoportnál jóval kisebb arányban vannak képviselve. A csoport sajátossága, hogy a kínaiak és a nigériaiak választása viszonylag magas arányban fordult elő. Ez *feltehetően azt jelzi*, hogy a csoportba tartozók többsége elfogadja a Magyarországon élő ázsiai és afrikai bevándorlókat, *azonban kérdés, hogy ez a toleráns attitűd az országban élő kínaiakról és feketékről szerzett (tényleges) pozitív tapasztalatoknak, vagy a távoli, ismeretlen nemzetek egzotikumának köszönhető*. Az előző két csoportban csupán néhány százalékos arányban előforduló, a volt szocialista blokk országaihoz tartozó nemzetek (lengyel, román, szlovák, orosz), valamint a cigányok és a zsidók említése lényegesen magasabb a legkisebb elemszámú harmadik (KELET-EURÓPA) csoportban. (Függelék, 3. tábla) A perszonális távolságtartás módszerét a nyolcadikosok országos mintáján lebonnyolított kutatásban (*Nyolcadikosok*) is alkalmazták a különböző nemzeti és

7. tábla

Nyolcadikosok kutatás. Az összevont előítéletesség-változó képzése során felhasznált eredeti változók (százalékban)

Egyetértesz-e a következő megállapításokkal?	TELJESEN	RÉSZBEN	EGYÁLTALÁN NEM
A bevándorlók munkájára szüksége van az országnak.	18	43	44
A külföldiek miatt sokkal több a bűnözés Magyarországon	39	48	13
Hagyni kell, hogy mindenki abban az országban éljen, amelyikben akar.	50	36	14
Az idegenek elveszik a munkalehetőséget a magyaroktól.	38	44	18
Az idegenek veszélyeztetik a magyarság érdekeit.	24	48	28
Csak gazdagodunk azzal, ha sokféle ember él közöttünk.	10	42	48
Kötelességünk befogadnunk azokat, akiknek el kellett hagyniuk hazájukat.	27	47	27
Mindenkinek abban az országban kell leélnie az életét, ahol született.	9	26	65
Zavarna ha padtársad ...	IGEN válaszok		
...cigány	58		
...román	40		
...orosz	35		
...szlovák	31		
...zsidó	28		
...arab	26		
...kínai	21		
...német	11		
...erdélyi magyar.	8		

etnikai csoportokhoz való viszony jellemzésére. Az iskolai padtárs szerepek mellett az idegenek (külföldiek, bevándorlók) különböző szempontú megítélését is figyelembe vettük az összevont előítéletesség-változó képzése során. (Függelék, 28). A 14–15 évesek *leginkább a cigányok és a románok, legkevésbé az erdélyi magyarok közelségét* utasítják el.

A bevándorlók és az idegenek megítélésére vonatkozó kérdéssor – egy kijelentés kivételével – a kelet-magyarországi tizenévesek vizsgálatában (*Keleti fiatalok*) is szerepelt.

8. tábla

Keleti fiatalok kutatás. Idegenek és bevándorlók megítélése (százalékban)

Egyetértesz-e a következő megállapításokkal?	TELJESEN	RÉSZBEN	EGYÁLTALÁN NEM
Hagyni kell, hogy mindenki abban az országban éljen, amelyikben akar.	49	39	12
A külföldiek miatt sokkal több a bűnözés Magyarországon	38	53	9
Kötelességünk befogadnunk azokat, akiknek el kellett hagyniuk hazájukat.	33	47	21
Az idegenek veszélyeztetik a magyarság érdekeit.	28	46	27
Csak gazdagodunk azzal, ha sokféle ember él közöttünk.	12	56	32
Mindenkinek abban az országban kell leélnie az életét, ahol született.	6	28	66
A bevándorlók munkájára szüksége van az országnak.	4	48	48

A válaszok százalékos megoszlásának tartalmi inkonzisztenciája a *Nyolcadikosok* kutatásnál is megfigyelhető, mindkét kutatás eredménye bizonyos ellentmondásra utal. A szabad országválasztás és a születéshez kötött lakóhely kényszerének elutasítása mögötti *liberális attitűd szemben áll a bevándorlók és az idegenek konkrét helyzetéhez kapcsolódó negatív megítélésével* (munkavállalás, bűnözés, multikulturális sokszínűség). A keleti országrészben élő fiatalok adatbázisán elvégzett főkomponens-analízis során elkülönült két viszonyulási típus szerveződése azonban magyarázatot ad a százalékos megoszlások alapján megfogalmazott ellentmondásra. Az első (BEFOGADÓ IDEGEN) egyértelműen befogadó jellegű: ezzel a viszonyulással jellemezhetők számára a más nemzet-hez tartozók jelenléte pozitív, a hazátlanok befogadása kötelesség, akik nem veszélyeztetik sem a magyarság érdekeit, sem a bűnözés növekedését. Ezzel szemben a másik attitűd (KIREKESZTŐ IDEGEN) erősen intoleráns, mivel a szabad ország választás lehetőségének elutasítása mellett a lakóhely (ország) születéshez kötöttségének, valamint a „bűnöző idegen” sztereotípiájának hangsúlyozása jellemzi. (Valószínű, hogy a hazai tömegkommunikációban gyakran

előforduló nyugat-európai minták, a török, afrikai stb. vendégmunkások „ki-szolgáló” szerepe is magyarázza azt a logikát, amely *az elutasító attitűd ellenére szükségesnek tartja a bevándorlók munkáját*. Függelék, 4. tábla)

Az eddig tárgyalt kutatásokkal ellentétben, a *Sopron–Salgótarján* vizsgálatban a különböző kisebbségi és nemzeti csoportok ellenszenv-rokonszenv dimenzióban történő megítélése ötfokozatú Likert-skálával történt. A korábbi kutatási eredményekhez hasonlóan a fiatalok és szüleik számára egyaránt *a deviáns csoportok és a cigányok a leginkább ellenszenvesek*. A generációk közötti eltérések arra utalnak, hogy a fiatalok számára a deviáns és a szélsőséges politikai csoportok mellett a bőrszín alapján külcsoporthoz tekinthető feketék és kínaiak kevésbé ellenszenvesek.

9. tábla

Sopron–Salgótarján kutatás. A kisebbségi csoportokkal szembeni rokonszenv (5 fokozatú skála átlagok, 1: nagyon ellenszenves, 5: nagyon rokonszenves)

	FIATALOK	SZÜLŐK
Feketék	3.56	3.21
Osztrákok	3.35	3.55
Kínaiak	3.24	3.03
Lengyelek	3.22	3.84
Zsidók	3.12	3.28
Hajléktalanok	3.05	3.20
Szlovákok	2.98	3.09
Románok	2.75	2.86
Szélsőjobbaldaliak	2.74	2.09
Szélsőbaloldaliak	2.60	2.10
Cigányok	2.38	2.61
Homoszexuálisok	1.88	1.71
Bőrfejek	1.84	1.32
Kábítószeresek	1.53	1.31

A csoportok iránti rokonszenvváltozók közötti jelentősebb és szignifikáns páronkénti korrelációs kapcsolatok egyike *a fiatalok lengyelekhez való kitüntetett viszonyára utal*: azok a 16–17 évesek, akik számára a lengyelek rokonszenvesek a zsidók, szlovákok és a kínaiak szintén elfogadottak – és fordítva. Még három esetben (feketék–zsidók, románok–szlovákok, szélsőjobbaldaliak–szélsőbaloldaliak) figyelhető meg jelentős kölcsönös kapcsolat, de az egy esetben előfordult negatív korreláció sem meglepő: a cigányokkal rokonszenvezők számára ellenszenvesek a bőrfejek.³ A felsorolt csoportok megítélését együttesen vettük figyelembe annak az összevont „ellenszenv” változó képzésénél, melynek segítségével a külcsoporthoz való viszony alapján két csoportba sorolhatjuk a fiatalokat. (Függelék, 29)

A további elemzések azt bizonyítják, hogy *a fiatalok gondolkodásában a felsorolt csoportokhoz való viszonyt kifejező ellenszenv jól értelmezhető típusokba*

szerveződik. A nemzeti és etnikai, valamint a deviáns másságot reprezentáló kisebbségi csoportokhoz való érzelmi viszonyulást négy főkomponenssel jellemezhetjük. A leginkább kirekesztő első főkomponens (XENOFÓB) olyan etnocentrikus viszonyulási típust képvisel, melyben legnagyobb súllyal a felsorolt idegen nemzeti csoportokkal szembeni ellenszenv a jellemző. A másság elutasítása azonban nemcsak az idegen nemzetekre vonatkozik, mivel kisebb mértékben, de a típusban jelen van a cigányok, szélsőbaloldaliak, hajléktalanok és a homoszexuálisok elutasítása is. A második típusban (ANTI-DEVIÁNS) a többségi társadalom számára egyértelműen (kábitószeresek, homoszexuálisok, bőrfejúk) vagy kevésbé nyíltan (hajléktalanok) *deviánsnak minősített kisebbségi csoportokkal szembeni erős ellenszenv* a zsidók és a feketék iránti elutasító véleményekkel kapcsolódik össze, de ez nem jellemző a cigányokra és a nemzeti csoportokra. A harmadik viszonyulási típus (APOLITIKUS) logikája elsősorban a szélsőséges politikai csoportok, valamint – jelentősen kisebb mértékben – a bőrfejúk, cigányok és a nemzeti csoportok iránti együttes érzelmi elutasításán alapul. A feketékre vonatkozó negatív faktorsúly arra utal, hogy a (szélsőséges) politikai szempontok szerinti másság iránti ellenszenv nem párosul a bőrszín miatt történő érzelmi kirekesztéssel. A leginkább toleránsnak nevezhető attitűdöt reprezentáló főkomponens további sajátossága, hogy több csoport (kábitószeresek, zsidók, homoszexuálisok, hajléktalanok) szintén nem elutasított. A negyedik típus (SKINHEAD) a skinhead ideológiával rokon olyan attitűdöt reprezentál, amelyben az *erős cigányellenesség a bőrfejúk iránti rokonszenvvel* kapcsolódik össze. A különböző nemzetek közül csak a lengyelek elutasítása nem jellemző, sőt az osztrákok kifejezetten rokonszenvesek. A deviáns csoportok közül csak a kábitószeresekkel szemben figyelhető meg némi elfogadás, s a két szélsőséges politikai csoport közül a szélsőjobb inkább elfogadott. (Függelék, 5. tábla)

A magyarországi romákkal szembeni előítéletesség mérése szintén Likert-skála alapján, kilenc kijelentés elfogadása, illetve elutasítása alapján történt.

A fiatalok és a szülők körében egyaránt *a cigányok munkához való viszonyát és a szociális segélyezést összekapcsoló sztereotípiát a leginkább preferált* kijelentés, azonban az egyértelműen negatív (vagy pozitív) *diszkrimináció sem a szülőket, sem a gyerekeket nem jellemzi.* A különböző kisebbségekkel szembeni összevont ellenszenvmutató képzéséhez hasonlóan, a romákkal szembeni előítéletességet kifejező kilenc kijelentést is egy változóba vontuk össze. (Függelék, 30)

A Sopron–Salgótarján kutatáshoz hasonló kérdésblokk eredményei szerint a kelet-magyarországi fiatalokat (*Keleti fiatalok* kutatás) is *egyértelműen jellemzik a cigányokkal szembeni negatív sztereotípiák.* A romák munkához való viszonyának kritizálása, az iskolaválasztásban megnyilvánuló diszkrimináció jogoságának és az erőszakos asszimiláció támogatása koherens elutasító attitűdöt reprezentál. A cigányokkal szembeni pozitív diszkriminációra, kormányzati

10. tábla

Sopron–Salgótarján kutatás. A romákkal szembeni előítéletesség (4 fokozatú skála átlagok, 1: egyáltalán nem, 4: teljesen egyetért)

	FIATALOK	SZÜLŐK
A cigányok közül sokan azért nem dolgoznak, mert segélyekből élnek.	3.08	3.00
A cigányok között ugyanannyi a becsületes ember, mint a hasonló körülmények között élő nem cigányok között.	2.87	2.80
A cigányok közül sokan azért nem dolgoznak, mert nem kapnak munkát.	2.60	2.65
Az országnak áldoznia kell arra, hogy a cigányok anyanyelvükön is tanulhassanak az iskolában, ha akarnak.	2.54	3.03
A bűnözési hajlam a cigányok vérében van.	2.45	2.34
Csak helyeselni lehet, hogy vannak még olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be.	2.37	1.79
Mindenkinek jobb volna, ha a cigány és a magyar gyerekek külön iskolába járnának.	2.02	1.65
A cigányokat teljesen el kell különíteni a társadalom többi részétől.	1.81	1.56
A cigányoknak több segítséget kell adni, mint a nem cigányoknak.	1.76	1.82

11. tábla

Keleti fiatalok kutatás. A cigányokkal szembeni előítéletesség-változók és főkomponensek (ötffokozatú skála – 1: egyáltalán nem ért egyet, 5: teljesen egyetért – átlagok és faktorsúlyok)

	Átlag	ROMA-DISZKRIMINÁCIÓ	ROMA-ASSZIMILÁCIÓ	ROMA-TOLERANCIA
A cigányok gondjai megoldódna, ha végre elkezdene dolgozni	4.09	0.375	0.533	-0.341
Mindenkinek joga van arra, hogy a gyermekét olyan iskolába járassa, ahol nincsenek cigány gyerekek.	3.99	0.561	0.401	0.321
A cigányokat rá kellene kényszeríteni, hogy ugyanúgy éljenek, mint a többi ember	3.93	0.668	0.413	-0.168
A bűnözési hajlam a cigányok vérében van.	3.36	0.746	0.238	-0.002
A cigányoknak nem szabad lemondaniuk a hagyományaikról	3.30	-0.442	0.163	0.304
A cigányokat teljesen el kellene különíteni a társadalom többi részétől, mivel képtelenek az együttélésre	3.11	0.742	0.113	-0.004
Lehetővé kellene tenni, hogy a cigányok választhassanak, cigány vagy magyar nyelvű iskolába járatják a gyerekeiket	2.92	-0.178	0.608	0.250
A cigányok beilleszkedését a magyar társadalomba leginkább a cigány előítéletesség akadályozza	2.88	0.001	0.652	0.134
A cigányok alapvető problémája abból ered, hogy nincsen saját országuk	2.81	0.190	0.632	0.004
A magyar governmentnak még többet kellene tennie a cigányokért.	2.04	-0.741		-0.298
Ha a saját szokásaik megengedik, nincs abban semmi, ha a cigányok például tizenéves korban már gyereket szünek.	1.90	-0.002	0.158	0.865
A cigányoknak több segítséget kell adni, mint a nem cigányoknak	1.72	-0.757	0.001	0.003
Magyarozott variancia-százalékban		31.68	13.98	9.45

segítségre, illetve a többségi szokásoktól eltérő kisebbségi sajátosságok elismerésére vonatkozó kijelentések egységes elutasítása még inkább alátámasztja a fiatalok cigányellenességét.

A főkomponens-analízis alapján a kelet-magyarországi fiatalok *cigányellenességének három jellegzetes típusa különült el*: az egyik elsősorban a cigányok diszkriminációjára, a másik az asszimilációjukra vonatkozó kijelentések együttes preferálását tartalmazza, míg a harmadik típus inkább toleráns attitűd, amelyben a sajátos szokások támogatása a kirekesztő kijelentések elutasításával jár együtt.

A cigányokkal szembeni *előítéletesség-skálához hasonlóan, az antiszemitizmus-skála itemeit is egy budapesti vizsgálat* (Kelemen, 1998) kérdőíve alapján állítottuk össze. A kijelentések kiválasztása során azt a szempontot követtük, hogy a romákkal kapcsolatos attitűdök budapesti vizsgálata során elkülönült skálák (asszimilációs, tolerancia, diszkriminancia, antirasszista), valamint az antiszemitizmus-skálák (diszkriminációs, asszimilációs, tolerancia) leginkább

12. tábla

Keleti fiatalok kutatás. A zsidókkal szembeni előítéletesség-változók és főkomponensek (ötfokozatú skála – 1: egyáltalán nem ért egyet, 5: teljesen egyetért – átlagok és faktorsúlyok)

	Átlag	ZSIDÓ- ASSZIMILÁCIÓ	ZSIDÓ- TOLERANCIA	ZSIDÓ- DISZKRIMINÁCIÓ
Érthetetlen, hogy egyesek miért utálják a zsidókat.	3.55	0.001	0.647	-0.526
Ma Magyarországon már nem érdekes, hogy ki a zsidó és ki nem	3.49	0.133	0.389	-0.705
Magyarországon a zsidók érdekei sokszor mások, mint a nem zsidóké	3.07	0.603	0.003	0.0001
Jobb lenne, ha a zsidók saját államukban, Izraelben élnének.	3.02	0.765	0.0002	0.380
A zsidókérdést az antiszemiták találták ki.	2.95	0.002	0.748	0.0001
Nincs abban semmi kivetnivaló, hogy valaki bizonyos helyzetben magyarnak, más helyzetben zsidónak érzi és mondja magát	2.87	0.001	0.663	-0.153
Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát	2.50	0.664	0.152	0.127
Egy zsidó és egy nem zsidó házassága csak akkor elfogadható, ha a zsidó fél megkeresztelkedik	2.36	0.682	0.0008	0.0001
A zsidók és nem zsidók szokásai annyira különböznek, hogy tartósan úgysem tudnak együtt élni egy házasságban	2.21	0.785	-0.001	0.002
Mindenekelőtt a zsidók tehetnek arról, hogy létezik zsidóellenesség	2.20	0.231	-0.004	0.716
A zsidók és nem zsidók közti házasság egyik félnek sem tesz jót	2.19	0.811	0.006	-0.003
Vegyes házasságban a gyerekeknek jobb nem megmondani, hogy az egyik szülő zsidó	1.92	0.417	0.426	0.484
Magyarázott variancia-százalékban		30.07	17.7	9.61

differenciáló kijelentései mindkét esetben arányosan legyenek képviselve. A cigányokkal szemben megnyilvánuló diszkriminációs attitűddel ellentétben, *a keleti országokban élő fiatalokra egyáltalán nem jellemző a zsidók kirekesztésének* (együttélés, foglalkozás) támogatása. A leginkább elfogadott kijelentések a zsidók egyfajta semleges megítélésére vonatkoznak, azonban a zsidókkal szembeni antiszemita sztereotípiák (jobb lenne, ha Izraelben élnének; mások az érdekeik) sem teljesen elutasítottak.

A tizenkét kijelentés bevonásával elvégzett főkomponens-analízis során szintén *három típus különült el*. Az asszimilációs attitűd diszkriminatív elemeket is tartalmaz, szemben a tolerancia típusban preferált kijelentésekkel, amelyek egyértelműen nyitottak a zsidók irányába. A harmadik típusban magas faktorsúllyal szereplő kijelentések a zsidók diszkriminatív megítélését tükrözik.

A különböző etnikai és nemzeti csoportokkal szembeni előítéletesség mérésére leginkább alkalmazott módszerek (társadalmi távolság skála, Likert típusú attitűd-skálák) mellett, a három város mintáján (Hetedikese) végzett kutatás kérdőívében két további operacionalizálás is szerepelt. Az egyik *Percheron módszerén* (Percheron, 1999) alapul, amely különböző szavak érzelmi szempontú megítélésére kérte a válaszadó hetedikeseket. („Most nagyon különböző dolgokat sorolunk fel. Arra kérünk, hogy mindegyikről mondd meg, szereted-e vagy nem.”) A listán szereplő nemzeti és etnikai csoportok közül – a szobatárs választás arányainak megfelelően – az amerikaiakat a *Hetedikese* kétharmada

13. tábla

Hetedikesek kutatás- szavak érzelmi megítélése (százalékban)

	SZERETI	NEM SZERETI	NEM TUDJA ELDÖNTENI
Osztály	75	6	19
Pénz	69	6	24
Amerikaiak	67	7	26
Rendőrség	43	26	30
Iskola	40	31	29
Cserkészlet	36	26	37
Vallás	33	27	38
Katonaság	32	40	28
Választás	31	40	28
Törvények	25	34	39
Erdélyi magyarok	21	18	60
Országgyűlés	18	41	40
Zsidók	12	36	51
Párt	11	48	40
Politika	8	66	25
Cigányok	8	54	37
Szocialisták	6	43	49
Konzervatívok	5	26	64
Liberalisok	4	24	69

(67 százalék) szereti, s csupán 27 százalék volt bizonytalan. Az erdélyi magyarok megítélésében a gyerekek 60 százaléka nem tudott dönteni, de a 21 százalékos szeretem válasz arány még mindig nagyobb, mint a szintén magas arányú bizonytalansággal értékelt zsidók és a legkevésbé kedvelt cigányok esetében.

A nemzeti és etnikai csoportokhoz való érzelmi viszony szerveződésében leginkább a cigányok kirekesztése érvényesül. A másik három csoportot nem kedvelők 59–75 százaléka a cigányokat sem szereti. A zsidók érzelmi elutasítása szintén szoros kapcsolatban van a többi csoport negatív megítélésével (50–69 százalék az együttes „nem szeretem” válaszok aránya), míg a leginkább kedvelt amerikaiak és az erdélyi magyarok esetében csupán 8–13, illetve 24–34 százalék az „átfedő” elutasítás.

14. tábla

Hetedikesek kutatás- a „nem szeretem” válaszok kölcsönös megoszlása (sor és oszlop százalékban)

	amerikaiak	erdélyi magyarok	cigányok	zsidók
amerikaiak		31	59	66
erdélyi magyarok	13		73	69
cigányok	8	24		50
zsidók	13	34	75	

A további elemzéseknél a nemzeti és etnikai csoportok mellett azokat a szavakat is figyelembe vettük, amelyek jelentése valamilyen csoporthoz kötődik. A főkomponens-análízis eredménye négy olyan rokonszenvmódel, amely érzelmi szempontból kapcsolja össze az egyes főkomponensekben meghatározó súllyal jelen lévő csoportokat. Az első típust (KISEBBSÉG-ROKONSZENV) a két etnikai kisebbségi csoport (cigányok, zsidók) és az erdélyi magyarok együttes kedvelése jellemzi. A rendőrséget és a katonaságot az amerikaiakkal párosító második típus mögött (MILITÁNS-ROKONSZENV) egyfajta NATO sztereotípiát sejtethetünk. A harmadik típus (INKONZISZTENS-IDEOLÓGIA ROKONSZENV) logikátlan szerveződése – a konzervatívok, liberálisok és szocialisták azonos érzelmi megítélése – arra utal, hogy az ideológiai-politikai fogalmakhoz való viszony nem differenciált, gondolkodásukat csak az elfogadás, vagy az elutasítás jellemzi. A negyedik attitűd (ANTILIBERÁLIS-CSEKÉSZ ROKONSZENV) következetes, amennyiben logikusnak tekintjük a cserkészket kedvelésének összekapcsolódását a liberálisok elutasításával. (Függelék, 6. tábla)

A Hetedikesek kutatás során alkalmazott másik módszer a szociális reprezentáció elméletével (Moscovici, 1981) rokon eljárás alapult. A cigányokra és zsidókra vonatkozó, nyitott kérdésekre („Mi jut eszedbe, ha azt a szót hallod, hogy cigány/zsidó?”) adott válaszokat a toleráns, illetve az előítéletes tartalmuk alapján csoportosítottuk.

Az eddig hivatkozott eredmények tükrében nem meglepő, hogy a cigány kifejezésre asszociáló és értékelhető válaszok 54 százaléka tartalmazott előítéletes elemet, míg a zsidó szó esetében csak 12 százalék. (A zsidók szociális reprezentációja leginkább vallási csoportként fogalmazódott meg, mivel igen gyakran, 41 százalékban vallásra utaló reagálás szerepelt a válaszokban.⁵

15. tábla

Hetedikesek kutatás. A cigány és a zsidó szavakra asszociáló válaszok (emlékei arányok, százalékban)

	cigány	zsidó
előítéletes elem	54	12
toleráns elem	36	21
vallásra utalás	0	41

A három város hetedikes tanulóinak mintáján készült kutatásban egy olyan kérdéssor is szerepelt, amely a barátválasztás kritériumai alapján a kortárscsoportokhoz való viszony jellemzésére alkalmas. A barátok választásában leginkább a hasonló érdeklődés a meghatározó, de a külső megjelenés is fontos szempont. A másik származása, családi körülményei vagy tanulmányi eredménye szintén nem érdektelen: a vallási hovatartozás a Hetedikesek egy kis részénél befolyásolja a barátválasztást.

16. tábla

Hetedikesek kutatás. A barátválasztás szempontjai (százalékban)

Abban, hogy kivel barátkozol, számítanak-e a következők? A másik gyerek...	Igen válaszok
... érdeklődése	61
... külseje	35
... öltözködése	34
... származása	22
... családi körülményei	19
... tanulmányi eredménye	18
... vallása	11

A barátválasztás szempontjainak bevonásával elvégzett főkomponens-análízis két típust különített el. A fiatalok döntését jobban kifejező (nagyobb magyarázott variancia) első főkomponensben (ATEISTA-YUPPI) a két orientációt megosztó vallás kivételével minden szempontnak pozitív a faktorsúlya, de leginkább a megjelenés (öltözködés, külső) a meghatározó. A második típusban a vallás szerepe mellett a származás domináns, ezért erre a főkomponensre a későbbiekben VALLÁSOS-KASZT elnevezéssel hivatkozunk. (Függelék, 7. tábla)

A Felekezeti fiatalok kutatás kérdőívében az antiszemitizmus, a cigányellenesség és a xenofóbia mellett a kisebbségekkel szembeni ellenszenv mérése a TÁRKI 2002. májusban készült Vélemény 2002. május kutatás kérdőívében

alkalmazott skálákkal történt. A hasonló skálákkal felnőtt mintán végzett korábbi kutatások (lásd az 1994-es RWA-felvételt: Fábián, 1999) eredményei arra utalnak, hogy az antiszemita ideológia három típusának (etnocentrikus, vallási és politikai) elkülönülése kimutatható. Az antiszemitizmus három típusára vonatkozó alskálák a következők voltak:

17. tábla

*Felekezeti fiatalok kutatás – az antiszemitizmus három skálája
(4 fokozatú skála átlagok, 1: egyáltalán nem, 4: teljesen egyetért)*

politikai antiszemitizmus (PAS) skála	
A zsidó származású értelmiségiek befolyásuk alatt tartják a sajtót és a kultúrát	2.64
A baloldali mozgalmakra a zsidók mindig is döntő befolyást gyakoroltak.	2.53
A zsidók még az üldözterésükből is előnyt próbálnak kovácsolni.	2.41
Létezik egy titkos zsidó együttműködés, amely meghatározza a politikai és gazdasági folyamatokat.	2.30
A liberális pártok elsősorban zsidó érdekeket képviselnek.	2.30
A rendszerváltással igazából a zsidók jártak jól.	2.26
diszkriminatív antiszemitizmus (DAS) skála	
A zsidók és nem zsidók közötti házasság egyik félnek sem tesz jót.	2.11
Jobb, ha az embernek nincs sok dolga zsidókkal.	1.90
Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát.	1.87
A legjobb az lenne, ha a zsidók kivándorolnának az országból.	1.83
vallási antiszemitizmus (VAS) skála	
Jézus Krisztus keresztre feszítése a zsidók megbocsáthatatlan bűne.	2.04
A zsidóság szenvedése Isten büntetése volt.	2.06

A cigányellenességet mérő tizennégy Likert-skálából öt a *Keleti-fiatalok* kutatás, kilenc a Vélemény 2002. május kutatás kérdőívében szerepelt.

A kérdőívben felsorolt 15 külcsoport rokonszeny alapján történő megítélése négy olyan típussal jellemezhető, amelyek az egy főkomponensbe sorolt csoportok együttes elfogadását, illetve elutasítását reprezentálják. Az első típusba (ELUTASÍTOTTAK) olyan nemzeti, etnikai és vallási csoportok tartoznak amelyek a közelmúlt és a jelen világpolitikájában (arabok – 2003. szeptember 11., szerbek–dél-szláv háború), vagy a magyar történelemben (románok–Trianon, Erdély) a magyarok többsége számára negatívan értékelték. A vendégmunkások csoportja vélhetően azért tartozik ebbe a típusba, mert a tömegkommunikációban megjelenő negatív kép és a román asszociáció („román vendégmunkás” érvényesült. A történeti-politikai idegenek mellett a kulturális, illetve vallási szempontból idegenek (kínaiak, Krishna-hívők) tartoznak még az első típusba. A második típusba (BARÁTOK) tartozó nemzeti (lengyelek) és etnikai (svábok, erdélyi magyarok) csoportok történelmi léptékekkel is a rokonszenves külcsoportokhoz tartoznak, így ugyanabba a típusba sorolásuk nem meglepő. A harmadik típus (STIGMATIZÁLTAK) csoportjai (kábitószeresek, alkoholisták) a stigmatizált szenvedélybetegeket képviselik, míg a negyedik típus (AMERIKAI

18. tábla

*Felekezeti fiatalok kutatás. A romákkal szembeni előítéletesség
(4 fokozatú skála átlagok, 1: egyáltalán nem, 4: teljesen egyetért)*

A cigány családokban azért van olyan sok gyermek, mert az utánuk kapott családi pótlékból akarnak megélni.	3.36
A cigányok gondjai megoldódna, ha végre elkezdene dolgozni.	3.33
A cigányok ne akarjanak úgy tenni, mintha nem lennének cigányok.	3.30
Minden cigány gyermeknek joga van arra, hogy a nem cigányokkal közös iskolai osztályokban tanuljon.*	3.20
A cigány lakosság számának növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát.	3.19
A cigányokat rá kell szoktatni arra, hogy ugyanúgy éljenek, mint a magyarok.	3.15
A cigányok között a hagyományos családi értékek tisztelete erősebb, mint a nem cigányok között.	3.04
A bűnözési hajlam a cigányok vérében van.	2.77
Csak helyeselni lehet, hogy még vannak olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be.	2.56
Sok cigány azért nem dolgozik, mert nem kap munkát.*	2.43
A cigányok között ugyanannyi a bűnöző, mint a hasonló körülmények között élő nem cigányok között.	2.27
A cigányokat teljesen el kell különíteni a társadalom többi részétől, mivel képtelenek az együttélésre.	2.15
A cigányok minden szempontból érettek arra, hogy saját dolgaikban dönthessenek.*	2.04
A cigányoknak több támogatást kell adni, mint a nem cigányoknak.*	1.29

* a pozitív tartalmú kijelentéseket átkódoltuk

19. tábla

Felekezeti fiatalok kutatás. A nemzeti és kisebbségi csoportokkal szembeni rokonszeny (5 fokozatú skála – 1: nagyon ellenszenves, 5: nagyon rokonszenves – átlagai)

kábítószeresek	1.45
bőrfejük	1.50
alkoholisták	1.53
cigányok	1.88
Krishna-hívők	1.98
románok	2.42
arabok	2.48
szerbek	2.59
vendégmunkások	2.63
kínaiak	2.64
zsidók	2.95
svábok	3.22
amerikaiak	3.25
lengyelek	3.43
erdélyi magyarok	3.98

ZSIDÓK) érdekessége, hogy a logikusan összetartozó zsidók és – negatív faktorsúllyal – skinheadek mellett az amerikaiak szintén ebbe a típusba kerültek. (Függelék, 31)

A xenofób attitűdök mérése a – három kijelentéssel kiegészítve – gyakorlatilag a *Keleti fiatalok* kutatás kérdőívében szereplő itemekkel történt.

20. tábla

Felekezeti fiatalok kutatás. Idegenek és bevándorlók megítélése (százalékban)

Mennyire értesz egyet a következő megállapításokkal?	TELJESEN	RÉSZBEN	EGYÁLTALÁN NEM
Hagyni kell, hogy mindenki abban az országban éljen, amelyikben akar.	56	34	9
A bevándorlók elveszik a munkát azok elől, akik Magyarországon születtek.	24	55	20
A külföldiek miatt sokkal több a bűnözés Magyarországon.	23	52	22
A bevándorlók nyitottabbá teszik Magyarországot az új eszmék és kultúrák iránt.	23	46	28
Az idegenek veszélyeztetik a magyarság értékeit	18	47	33
Kötelességünk befogadni azokat, akiknek el kellett hagyniuk hazájukat.	18	49	30
Csak gazdagodunk azzal, ha sokfajta ember él közöttünk.	13	55	31
Mindenkinek abban az országban kell leélnie az életét, ahol született.	10	40	50
A bevándorlók munkájára szüksége van az országnak.	9	50	38
A bevándorlók hasznára válnak a magyar gazdaságnak.	7	52	36

A xenofóbia további jellemzésére alkalmas kijelentések összekapcsolódása három jellegzetes attitűdöt reprezentál: az elsőre a bevándorlók gazdasági és kulturális előnyeinek együttes preferálása (HASZNOS BEVÁNDORLÓ-BEFOGADÓ) a jellemző, míg a második (BŰNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ) számára a bevándorlók potenciális bűnözők, akik veszélyeztetik a hazai munkavállalók érdekeit. A harmadik típusban (XENOFÓB-KIREKESZTŐ) a bevándorlók elutasítása a születéshez kötött lakóhely mellett a magyarság érdekeinek veszélyeztetettségét. (Függelék, 32)

Az eddig tárgyalt szocio-kulturális tényezők mellett még hosszasan sorolhatnánk az olyan szociológiai, szociálpszichológiai jellemzőket, amelyek befolyásolják a fiatalok előítéletességét és nemzeti identitását. A más típusú, például különböző attitűdváltozók bevonására azért nem törekedtünk, mert *csak egy adatbázis elemzését nem tartottuk feladatunknak, inkább az egységes, több kutatásra támaszkodó adatelemzést tartottuk szem előtt.* A két kutatásban is szereplő erkölcsi jellemzőkkel azonban mégis foglalkoztunk, amit az indokol, hogy a morális fejlődés egyes szintjei kifejezik az érdekek és szükségletek egyéni

és mások szempontjából történő megítélését. A „szociomorális perspektíva” (Colby–Kohlberg, 1999) olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek *szorosan kapcsolódnak mind a kisebbségek megítéléséhez, mind a nemzeti identitáshoz* (Milyen legyen az egyéni szükségletek és a csoportérdekek viszonya? A saját érdekek mellett mennyire kell tekintettel lenni mások érdekeire is? Milyen mértékben kell tiszteletben tartani a másik embert megillető jogokat?)

A pécsi kutatásban Kohlberg erkölcsi fejlődési modelljének megfelelő típusok operacionalizálása a morális ítéletalkotásra vonatkozó „Heinz dilemmával” rokon logika alapján történt. Piaget erkölcsi gondolkodásra vonatkozó elképzeléseiből kiinduló hat szakaszos morális fejlődési modelljében Kohlberg három szintet különített el: a prekonvencionális (1. és 2. szakasz), konvencionális (3. és 4. szakasz) és a posztkonvencionális (5. és 6. szakasz) szintet. Az egymásra invariánsan épülő, növekvő mértékben differenciált és minőségileg eltérő szakaszok egyaránt tartalmazzák a kognitív fejlődés sajátosságait és a társadalmi tapasztalatokat. (Kohlberg, 1969, 1976)

A kérdőívben szereplő hat kijelentéssel való egyetértés vagy elutasítás a következő történethez kapcsolódott: „Egy gazda gyümölcsösébe néhány hajléktalan férfi beszőkik. A gazda, amikor észreveszi őket, azt látja, hogy hátukon egy-egy zsákkal menekülni kezdenek, mire a gazda a lőfegyverével megsebesíti az egyik férfit. Hogyan döntsön a bíró?” A pécsi középiskolások leginkább azokkal a törvények betartására vonatkozó állításokkal értettek egyet (Függelék, 8. tábla), amelyek a kohlberg-i modell konvencionális szintjéhez tartozó 4. szakaszhoz illeszthetők (előtérben a társadalmi rend fenntartása, a törvények és szabályok megtartása). A hat változó bevonásával elvégzett főkomponens-analízis

21. tábla

Pécsi középiskolások kutatás. Erkölcsi típusok – főkomponens-analízis alapján. (faktorsúlyok)

	KONVENCIONÁLIS MORÁL	PREKONVENCIONÁLIS MORÁL
A gazda nem érdemel büntetést, végül is a maga birtokát védte	-0.704	0.396
A bíró büntesse meg a tolvajokat, mert nem szabad lopni	0.011	0.929
A bíró ne büntesse meg a gazdát, mert ha helyébe képzel magát, ő is a tolvajok után lőtt volna	-0.704	0.391
A bírónak mind a tolvajokat, mind a gazdát felcsoúságra kell vonnia, mert nem tartották be a törvényeket	0.787	0.144
A gazda hibás, mert nem tartotta tiszteletben a tolvajok emberi méltóságát. Önbitárszkodott.	0.659	0.033
A gazdának is figyelembe kellett volna vennie azt, hogy a tolvajok éheznek, s azért törnek be a kertjébe, és a tolvajoknak is azt, hogy a gazdának nagyon fontos a saját kertje.	0.411	-0.268
Magyarozott variancia – százalékban	34.5	22.7

eredménye azonban azt mutatja, hogy a *konvencionális mellett egy inkább prekonvencionális morális típus* is jellemzi a pécsi fiatalokat. Az erkölcsi fejlődés egy-egy szintjével rokon morális típusok lényegesen eltérnek mindegyik kijelentés megítélésében. A helyesnek tartott cselekvés, azaz a támogatott bírói döntés az első esetben azon alapul, hogy figyelembe kell venni a tolvajok helyzetét, tekintettel kell mások emberi méltóságára és a magántulajdon védelme esetén is kerülni kell az erőszakos önbíráskodást. A második, erősen egocentrikus nézőpontra alapuló morális típus leginkább a tolvajlást büntetné, amit a tulajdon védelme indokol, függetlenül a tolvajok helyzetétől.

A másik vizsgálatban (*Hetedikesek*) a morális jellemzőket különböző normák megítélése alapján vizsgálták. A kutatás kérdőívében felsorolt normaszegések közül, a fiatalok az autólopást és a segítségnyújtás elmulasztását vélik leginkább felháborítóknak, míg a bliccelés, vagy az iskolai számonkérés kijátszása (súgás, puskázás) bocsánatos „bűnnek” bizonyult. (Függelék, 9. tábla)

22. tábla

Hetedikesek kutatás. Erkölcsi típusok – főkomponens-analízis alapján (faktorsúlyok)

	EMINENS MORÁL	ISKOLA MORÁL	FELNŐTT MORÁL
Puskázik dolgozatírásnál	0.636	-0.445	0.133
Elemel egy tábla csokit az áruházban	0.618	0.154	0.115
Ellop egy autót	0.587	0.423	0.112
Jegy nélkül utazik az autóbuszon	0.519	-0.009	0.459
Elűtkolja a jövedelmét az adóhivatal elől	0.500	0.226	-0.476
Egészséges létére olyan orvosi igazolást szerez, hogy ne kelljen katonának mennie	0.404	0.008	0.181
Súg a társának feleléskor	0.492	-0.637	-0.004
Elmulasztja a segítségnyújtást egy balesetnél	0.269	0.565	0.188
Munkánélküli segély mellett feketén dolgozik	0.499	0.005	-0.651
Magyarázott variancia százalékban	26.4	13.24	10.81

A normaszegések megítélése alapján kirajzolódó három típus közül az első (EMINENS MORÁL) egyetlen esetben sem engedékeny, különösen a puskázás és a csoki elemelését tekintve. A második típussal (ISKOLA MORÁL) jellemezhető bár nagymértékben egyetértenek az iskolai normaszegéshez sorolható két állítással, de a súlyosabb, a társadalom által egyértelműen elítélt és szankcionált vétésekkel (autólopás, segítségnyújtás elmulasztása) már nem azonosulnak. Az „iskolai vagányok” ugyanakkor a bliccelést, a fekete munkát és a hamis orvosi igazolást sem tartják főbenjáró bűnnek. A felsorolt cselekvéseket a harmadik típussal (FELNŐTT MORÁL) jellemezhető fiatalok tartják legkevésbé problémásnak, de egyértelmű „normaszegés” csak a felnőtt társadalomban előforduló (illegális munka, az adóhivatal kijátszása) cselekedetekre vonatkozik.

4.2. CIGÁNY ÉS MAGYAR ATTRIBÚCIÓS MINTÁK

Az egyén személyiségétől és a sajátcsoporttal való interakciótól függő, többnyire pozitív sajátcsoport-minősítés nem kapcsolódik feltétlenül más csoportok negatív értékeléséhez. A más csoportok tulajdonságokkal történő jellemzésénél figyelembe kell venni, hogy a külső csoportok tulajdonságok alapján történő minősítése elsősorban attól függ, hogy a sajátcsoport tagjai számára pozitív, vagy negatív referenciacsoportokként jelennek meg. Az 1987-ben és 1992-ben végzett felnőtt kutatások a cigányok negatív, a zsidók pozitív referenciacsoport szerepét, valamint a magyarok és a cigányok megítélése közötti negatív, a magyarok-zsidók közötti pozitív kapcsolatot igazolták. (Lázár, 1996)

A szabolcsi 10–18 évesek és szüleik mintáján készült kutatásban (*Szabolcsi tizenévesek*) a cigányok és a magyarok attribúciós megítélését vizsgáltuk. A gyerekek és a szülők cigányokról alkotott képe gyakorlatilag megegyezik, a három almintában leginkább azoknak az aránya jelentős, akik a cigányokat összetartónak, illetve erőszakosnak tartják. Az egyértelműen pozitív többi tulajdonságot csupán a gyerekek, illetve a szülők csupán egy kisebb hányada vélte jellemzőnek.

23. tábla

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A cigányokra vonatkozó tulajdonságok megítélése (az igen válaszok százalékban)

	gyermek almintá	anya almintá	apa almintá
összetartanak	54	61	51
erőszakosak	36	56	33
egészségesek	13	16	15
segítőkészek	11	9	12
barátságosak	9	8	11
megbízhatóak	7	1	5
okosak	5	6	4
gazdagok	5	6	7
tiszta	5	6	6

A csoportközi viselkedésre vonatkozó szociálpszichológiai kutatások eredményeinek megfelelően a sajátcsoport, azaz a magyarok megítélésénél már jelentős azok aránya, akik a kedvező tulajdonságokat tartják érvényesnek. A cigányok minősítéséhez hasonlóan, a három almintában gyakorlatilag azonos sorrendben következik az egyes jellemzők elfogadása. A legtöbben tisztának és barátságosnak tartják a magyarokat, s még többen vannak, akik szerint nem igaz, hogy a magyarok erőszakosak és gazdagok. (A gazdagság mint tulajdonság

ilyen nagy mértékű elutasítása mögött feltehetően az is befolyásolta, hogy az ország egyik legszegényebb megyéjében készült az adatfelvétel).

24. tábla

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A magyarokra vonatkozó tulajdonságok megítélése (az igen válaszok százalékban)

	gyermek alminta	anya alminta	apa alminta
tiszták	62	59	55
barátságosak	61	46	39
megbízhatóak	46	38	38
okosak	44	38	42
egészségesek	44	31	33
segítőkészek	43	37	34
összetartanak	34	19	26
erőszakosak	19	28	25
gazdagok	18	11	13

A cigányokra vonatkozó három, a felnőtt társadalomra is jellemző sztereotípiákat fedezhetünk fel a szabolcsi tizenévesek gondolkodását jellemző attribúciós típusokban. A főkomponens-analízis eredményeként értelmezhető első típus olyan pozitív tulajdonságok együttes preferálását (illetve elutasítását) tartalmazza, melyek leginkább a személyközi kommunikációk és interakciók során észlelhetők (LOJÁLIS-CIGÁNY). A második főkomponens (SZOCIÁLIS-CIGÁNY) azt a sztereotípiát tükrözi, hogy ha valaki gazdag (szegény), akkor egyúttal tiszta (piszkos) és egészséges (egészségtelen) is. A tömegkommunikációban gyakran előforduló „csoportos garázdaság” kifejezés pontos szinonimája a harmadik főkomponensben (RABBIÁTUS-CIGÁNY) együvé tartozó összetartó-erőszakos tulajdonság pár. (Függelék, 10. tábla)

A magyarokról alkotott képet hasonló típusok (LOJÁLIS-MAGYAR, SZOCIÁLIS-MAGYAR) jellemzik, azonban az erőszak és az összetartás megítélése nem különült el önálló főkomponensbe, hiányzik a cigányok percepciójában meglévő „bűnöző csoport” sztereotípiája. (Függelék, 11. tábla) További érdekesség, hogy a magyarok megítélésénél az egészség és a tisztaság eltérő típusba sorolódott, ami azt jelzi, hogy az „egészséges, mert tiszta” (és fordítva) nézettípus inkább a cigányokra, mint a magyarokra vonatkoztatva érvényesül. Némileg meglepő, hogy az egyetlen negatív tulajdonság olyan csoportjellemzőkkel kapcsolódott össze, mint a gazdagság, összetartás vagy a racionalitás. A látszólag ellentmondásos logikát feltehetően a kilencvenes évek „gazdag emberéről”, korunk vállalkozójáról alkotott vélekedések alakították. Gondoljunk arra, hogy az „új” tulajdonosi réteg kialakulásának folyamata nem mentes a tömegkommunikációban felerősítve közvetített erőszakos elemektől (robbantásos me-

rényletek, maffia leszámolások) és a képzettség szerepe (fehérgalléros bűnözés) is egyre jobban előtérbe került.

4.3. ELŐÍTÉLETESSÉG ÉS SZOCIO-KULTURÁLIS JELLEMZŐK, OKSÁGI KAPCSOLATOK

AZ ÉLETKOR ÉS A NEM

A 10–17 évesek mintáján végzett országos kutatás eredménye azt mutatja, hogy az előítéletesek aránya lineárisan növekedik az életkorral. Ezzel szemben a szabolcsi 10–18 évesek között (Szabolcsi tizenévesek) a legidősebb korcsoporton belül figyelhetünk meg alacsony előítéletes arányt. (Függelék, 33) Az eltérés lehetséges magyarázatát a két kutatás különböző előítélet-értelmezése, illetve operacionalizálása nyújthatja. Az összevont előítélet-változó az országos vizsgálatban kizárólag nemzeti és etnikai kisebbségekre, míg a megyei kutatásban többnyire a betegség és fogyatékoság miatt másnak tekinthető csoportokra vonatkozott. Az idősebbek kevésbé elutasító magatartását a fogyatékosok valós, közvetlen (családi, rokoni vagy kortárs csoport) környezetben szerzett tapasztalatokon nyugvó részletesebb ismerete, valamint az erkölcsi fejlődés sajátosságai együttesen magyarázhatják, mivel az iskoláskor végén jelenik meg a Kohlbergi konvencionális szint fontos jellemzője, a másokkal való törődés elvárásának való megfelelés. (Kohlberg, 1969)

A csoportközi előítéleteség eltérő konceptualizálása és más-más operacionalizálása ellenére az elemzett vizsgálatok is azt igazolják, hogy a fiúk között magasabb a kisebbségi csoportokkal intoleránsak aránya.⁶ A Nyolcadikosok összevont skálán, vagy a Pécsi középiskolások cigányokkal, zsidókkal és homoszexuálisokkal szembeni társadalmi távolság alapján mért előítéletesége egyaránt a fiúkat jellemzi jobban. A soproni és salgótarjáni 16–17 évesek között szintén a fiúk körében magasabb a romákkal szembeni előítéletes arány, illetve erősebb őket jellemzi a kisebbségi csoportok érzelmi elutasításához. (Függelék, 34)

A Hetedikesek cigányellenességére vonatkozó eredmények vagy a keleti megyékben készült kutatás következtetései szintén a fenti trendeket igazolta: a lányok kevésbé utasítják el az idegeneket és a bevándorlókat, mint a fiúk. A felekezeti szocializáció hatásainak vizsgálatára összeállított mintán készült Felekezeti fiatalok kutatás mind a nemzeti és etnikai kisebbségek rokonszenv, illetve a bevándorlók kijelentések alapján történő megítélése esetén igazolta az előzöket: a fiúkat inkább jellemzi az elutasító attitűd, mint a lányokat. Ezzel

szemben a három antiszemitizmus-típus és a cigányellenesség eltérése nem volt szignifikáns. (Függelék, 35)

A *testi-szellemi fogyatékosokra vonatkozó előítéletesség* – hasonlóan az életkorhoz – a nemi hovatartozás esetében is *a várt trendektől eltérően alakul*: a szabolcsi 10–18 évesek között a fiúk és a lányok között nincs eltérés, a keleti országrészben élő fiatalok (*Keleti fiatalok*) közül a lányok intoleránsabbak a fogyatékoságuk miatt külcsoporthként szemlélt kisebbségekkel, sőt a cigányokkal szembeni diszkrimináció is a lányok között erősebb, de a xenofóbia, a devián-sok elutasítása vagy a zsidók kirekesztése már inkább a fiúkat jellemzi. A nemi hovatartozás további sajátossága, hogy a lányok nemcsak a viselkedési vagy társadalmi normáktól eltérő csoportokkal, hanem az idegenekkel és bevándorlókkal szemben is nyitottabbak, mint a fiúk. (Függelék, 36)

A VALLÁSOSSÁG ÉS A FELEKEZET

A legtöbb elemzett vizsgálat eredménye megegyezik a 10–17 évesek országos mintáján készült kutatás következtetésével: *a vallásosság intenzitásának növekedésével csökken az előítéletes attitűdökkel jellemezhető fiatalok aránya*. (Függelék, 37)

A Nyolcadikosok kutatás adatbázisában a vallásosság alapján elkülönült csoportok közül az egyházhi nyolcadikosok csoportjában alacsonyabb az előítéletes arány. (Függelék, 38)

A romákkal szemben előítéletes soproni és salgótarjáni 16–17 évesek szintén a legkevésbé vallásos csoportban vannak felülreprezentálva, de a többi kisebbség elutasítása is az ateista fiatalok között a legnagyobb mértékű. (Függelék, 39)

A *Keleti fiatalok* kutatás eredménye is azt mutatja, hogy az inkább vallásosnak tekinthető fiatalokat a különböző csoportokkal (idegenek, bevándorlók, cigányok, zsidók) szemben a minta átlagánál kisebb, míg a kevésbé vallásosakat az átlagosnál nagyobb intolerancia jellemzi. A leginkább vallásos tizenévesek cigányokhoz és zsidókhoz való viszonya nemcsak a tolerancia-diszkrimináció tekintetében nyitottabb, hanem a két csoport asszimilációját is az átlagosnál jobban támogatják, ugyanakkor a fogyatékosokkal szembeni intoleráns magatartástípust elutasítják. (Függelék, 40)

Az elsősorban a fogyatékosokra vonatkozó előítélet-változó eltérő sajátossága nemcsak a nem és az életkor esetében érvényesül. A Szabolcsi fiatalok kutatásánál az előítéletes fiatalok aránya a vallásosság esetén is eltér a többi vizsgálatnál megfigyelt trendtől, mivel az egyre intenzívebb vallásosság az előítéletesség növekedésével jár együtt. (Függelék, 41)

A Hetedikesek kutatás során a szobatársválasztás alapján kialakított három jellegzetes csoport megoszlása szignifikánsan eltér a vallásosság és a felekezet

változók kategóriái között. A keresztény hitoktatás feltehetően az euroatlanti nemzetek iránti vonzódást erősíti, mivel a hittanra járók közül jelentősen többen vannak az amerikai és a nyugat-európai nemzeteket preferáló USA-NYUGAT-EURÓPA csoportban, illetve kevesebben a kínaiakat kedvelő USA-ÁZSIA csoportban. Az viszont semmiképpen nem meglepő, hogy felekezethez nem tartozó hetedikeseket az átlagosnál jobban jellemzi az ATEISTA-YUPPI attitűd. (Függelék, 42)

Mindkét országos kutatásnál (10–17 évesek, Nyolcadikosok) a református és a felekezethez nem bejegyzett fiatalok csoportjában az átlagosnál magasabb az előítéletesek aránya. (Függelék, 43)

A keleti országrészben végzett kutatás (*Keleti fiatalok*) eredménye szintén arra utal, hogy a különböző kisebbségi csoportokkal szembeni előítéletességet a katolikus kevésbé, inkább a református felekezeti tagság valószínűsíti. (Függelék, 44)

A két országos és a kelet-magyarországi vizsgálatok eredményeivel szemben a Sopron-Salgótarján kutatásban az ellenszenves arány inkább a katolikus felekezethez tartozók körében magasabb, de a roma intolerancia mértéke nem az ellenszenves előítélettel inkább jellemezhető katolikus fiatalok, hanem a felekezethez nem tartozók között a legmagasabb. (Függelék, 45)

Feltehetően a fogyatékos kisebbségekre vonatkozó összevont előítélet-változónak is szerepe van abban, hogy a szabolcsi tizenéveseknél nem a reformátusok, hanem a katolikusok között nagyobb az előítéletesnek nevezhető aránya. (Függelék, 46)

A felekezeti hovatartozás a nemzeti nagycsoport, mint társválasztási kritérium megítélését is befolyásolja. A katolikus hetedikesek a KELET-EURÓPA klaszterben, a valamilyen kis egyházba tartozók az USA-NYUGAT-EURÓPA klaszterben vannak felülreprezentálva. A barátkozás lehetséges szempontjai alapján elkülönült választási típusok közül az erősen szekularizált tartalmú ATEISTA-YUPPI nézet a református fiatalokat az átlagosnál kevésbé jellemzi. (Függelék, 47)

A *Felekezeti fiatalok* kutatás eredményei szerint a református és katolikus felekezethez tartozó gyerekek antiszemitizmusa és cigányellenessége között nincs szignifikáns eltérés, bár a diszkriminatív antiszemitizmus és a cigányok elutasítása a református fiatalokat jobban jellemzi. (Függelék, 48) A nemzeti és etnikai csoportokkal szembeni előítéletesség is eltér a két felekezeti csoportban: a negatívan értékelt nemzeti és vallási csoportok (ELUTASÍTOTTAK), valamint az amerikaiak és a zsidók (AMERIKAI ZSIDÓ) iránti ellenszenv inkább a katolikusokat, míg a többnyire rokonszenvesnek tartott nemzeti (BARÁ-TOK) és stigmatizált csoportok (STIGMATIZÁLTAK) elutasítása a reformátusokat jellemzi jobban. (Függelék, 49) Az idegenek és bevándorlók pragmatikus, haszonelvű nagyobb mértékű elfogadása ellenére, a xenofób attitűd jobban jellemzi a reformátusokat, mint a katolikusokat. (Függelék, 50) A vallásosság inten-

zítása alapján elkülönült csoportok zsidókkal és cigányokkal szembeni előítéletességét vizsgálva, az antiszemita attitűdök közül csak a diszkriminatív antisemitizmus mértéke tér el szignifikánsan. A korábban tárgyalt kutatások eredményeitől eltérően, a vallásos csoportokra inkább jellemző a diszkriminatív antisemitizmus. (Függelék, 51) A nemzeti és etnikai, valamint különböző kisebbségi csoportokkal szembeni rokonszenv alapján képzett négy főkomponens közül a közvéleményben elfogadott BARÁTOK típus átlagnál nagyobb preferálása a leginkább és a legkevésbé vallásosakat jellemzi. A stigmatizált kisebbségi csoportokkal szembeni tolerancia a nem vallásosokra, míg az AMERIKAI ZSIDÓK elnevezést viselő típus közel azonosan jellemzi a három vallásosság alapján elkülönült csoportot. (Függelék, 52) A xenofób attitűdöket reprezentáló három főkomponens közül a bevándorlók gazdasági és kulturális előnyeit (HASZNOS BEVÁNDORLÓ-BEFOGADÓ) a kevésbé vallásosak, míg a bűnöző vendégmunkás típust (BŰNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ) az inkább vallásosak preferálják. Az előzőekhez illeszkedve, a bevándorlók lakópolgárként történő elutasítása (XENOFÓB-KIREKESZTŐ) a leginkább vallásos csoportok sajátja. (Függelék, 53)

AZ ISKOLATÍPUS

Az előítéletesség és az iskolatípusok kapcsolata több kutatásban is azonosnak bizonyult.

A 10–17 éves fiatalok vizsgálatában a gimnazisták között lényegesen alacsonyabb az előítéletes arány, mint a szakközépiskolások vagy a szakmunkásképzősök csoportjában. A Szabolcsi fiataloknál az előítéletesség és a korábban vizsgált szocio-kulturális jellemzők (nem, életkor, vallásosság) kapcsolata eltért a többi vizsgálati eredménytől. Az iskolatípus viszont nem, mivel a döntően fogyatékos másság elutasítása leginkább a szakmunkásképzős fiatalokra jellemző. A Sopron–Salgótárján vizsgálat eredményei szerint is a gimnazisták között lényegesen magasabb a toleránsak aránya, de csak az összevont, különböző kisebbségi csoportok megítélését együttesen tükröző előítélet-változó esetében. A romákkal szembeni előítéletes arányok már nem térnek el az iskolai típusok szerint képzett csoportokban, sőt a gimnazisták között a legmagasabb. (Függelék, 54) A Hetedikesek kutatás mintavétele három eltérő szocializációs pozícióval jellemezhető csoportba sorolta az általános iskolásokat. A középiskolák hierarchiájához hasonlóan, a cigányokkal szembeni előítéletesség a legrosszabb helyzetű külső iskolatípusban jellemző leginkább, de az antiszemita reakciók is többnyire ezekben az iskolákban tanulók körében fordult elő. (Függelék, 55) A Felekezeti fiatalok kutatás eredményei is alátámasztják a fentieket, mivel a nem gimnáziumban tanuló fiatalokra a diszkriminatív antisemitizmus és a cigány-

ellenesség egyaránt jobban jellemző (igaz nem szignifikáns az eltérés), emellett a stigmatizált kisebbségek elutasítása és a skinhead csoportok elfogadása is nagyobb mértékű, mint a gimnazisták körében. (Függelék, 56)

A CSALÁDI HÁTTÉR: SZÜLŐK KÉPZETTSÉGE ÉS ANYAGI HELYZETE

A 10–17 évesek kutatásban nem túl jelentős, de figyelemreméltó különbségek vannak az eltérő anyagi helyzetű családok gyermekeinek előítéletessége között: a legrosszabb és a legjobb egzisztenciális háttérrel rendelkezők között az átlagosnál alacsonyabb az előítéletesek aránya. (Függelék, 57) A keleti országrészben készült kutatás (Keleti fiatalok) szintén azt igazolta, hogy az átlagos egzisztenciális helyzetű családokban élő tizenévesek mindegyik vizsgált csoporttal (deviánsok, fogyatékosok, idegenek, cigányok, zsidók) szemben a leginkább előítéletesek. A jó anyagi háttérrel jellemezhető családok gyermekeit a fogyatékosokkal szembeni tolerancia és a cigányok asszimilációjának támogatása, valamint a zsidókhoz való ellentmondásos viszony jellemzi: a zsidók toleráns és diszkriminatív megítélése egyaránt magasabb az átlagosnál. A kevésbé jó egzisztenciális családi jellemzők a keleti megyék tizenéveseinek az idegenekkel és cigányokkal szembeni toleranciáját, valamint a zsidók kedvező megítélését valószínűsíti. (Függelék, 58)

Az etnikai vagy nemzeti kisebbségek, illetve a fogyatékos másság megítélése a családi háttér anyagi jellemzői alapján is eltér: a fogyatékosokkal szembeni előítélet a legkedvezőbb egzisztenciális háttérrel jellemezhető fiatalokat (Szabolcsi tizenévesek) jellemzi jobban az átlagosnál. (Függelék, 59) A Sopron–Salgótárján kutatás eredménye két szempontból is eltér az eddigiektől. Egyrészt az összevont előítélet-változó megoszlása közel azonos az egzisztenciális helyzet alapján képzett csoportokban, másrészt a romákkal szembeni előítéletes arányok különböznek a szülők végzettsége alapján képzett csoportokban. Az eredmények eltérnek az eddigi kutatásoktól, mivel az egyre jobb egzisztenciális helyzettel növekszik az előítéletes arány. (Függelék, 60)

Az országos mintákon (Nyolcadikosok, 10–17 évesek) végzett kutatások másodelemzése alátámasztja a korábbi vizsgálatoknak azt a következtetését, mely szerint a kvalifikált szülők gyermekei kevésbé előítéletesek. (Függelék, 61) Az előző két vizsgálatához hasonlóan, a Pécsi középiskolások kisebbségekkel (cigányok, zsidók, homoszexuálisok) szembeni összevont mutatóval kifejezett előítéletessége és a szülők képzettsége között fordított arányú kapcsolat van, azonban a cigányok elutasítása a legkevésbé és a leginkább iskolázott szülők gyerekeit kisebb mértékben jellemzi, mint a középfokú végzettségű szülők gyermekeit. (Függelék, 62) A Keleti fiatalok kutatás eredményei annyiban kö-

vetik az előzőeket, hogy ebben a vizsgálatban is a képzett szülők gyermekei toleránsabbak a cigányokkal, de a további esetekben (deviánsok, fogyatékosok, idegenek, zsidók) az alacsonyan iskolázott szülők gyermekei kevésbé előítéletesek. A kedvező anyagi háttérhez hasonlóan, a zsidókhoz való viszony a képzett szülők gyermekeinél meglehetősen ellentmondásos, mivel a zsidókkal szembeni diszkriminancia és tolerancia egyaránt erősebb az átlagosnál. (Függelék, 63)

A zsidók kevésbé differenciált megítélését az is mutatja, hogy a három városban végzett vizsgálatban (*Hetedikesek*) a szülők képzettsége szerint képzett csoportokban nem tért el szignifikánsan a zsidó asszociációk megoszlása. A cigány szóra asszociáló válaszok azonban – a korábbi kutatási eredményekkel összhangban – az iskolázatlan szülők gyermekeinél nagyobb arányban tartalmazott előítéletes elemeket. (Függelék, 64) A kevésbé iskolázott szülői háttérrel rendelkező fiatalokat emellett még a barátválasztás ateista és külsőségeket preferáló szempontjainak (ATEISTA-YUPPI) elutasítása is jellemzi, míg a leginkább iskolázott szülők gyermekei a származásnak és a vallásosságnak kiemelt jelentőséget tulajdonító nézetet (VALLÁSOS-KASZT) vállalják fel kevésbé. (Függelék, 65)

Az előítéletes és xenofób attitűdöket tekintve, a *Felekezeti fiatalok* kutatás adatai szerint csak az általában elfogadott nemzeti és etnikai csoportok iránti rokonszenv (BARÁT) van kapcsolatban a család anyagi helyzetével. A fiatalok annál kevésbé rokonszenveznek a magyar társadalomban többnyire elfogadott nemzeti (lengyelek) és etnikai (svábok, erdélyi magyarok) csoportokkal, minél kevésbé jó anyagi helyzet jellemzi a családjukat. A szülők iskolai végzettsége szintén csak egy esetben volt szignifikáns: a diszkriminatív antiszemitizmus annál inkább jellemző, minél rosszabb a család anyagi helyzete. (Függelék, 66)

A LAKÓKÖRNYEZET

A kutatásonként eltérő mintajellemzők és operacionalizálás ellenére, az eddig vizsgált szocio-kulturális változók és az előítéletesség közötti többé-kevésbé következetes kapcsolat a településtípus esetén nem teljesül.

Az országos mintán készült nyolcadikos kutatásban (*Nyolcadikosok*) a nemzeti-etnikai csoportokkal, illetve és az idegenekkel szembeni összevont előítéletesség-változó szignifikánsan eltérő megoszlása azt jelzi, hogy a fővárosban és a megyeszékhelyeken magasabb az előítéletességgel jellemezhető 14–15. évesek aránya. Ezzel szemben a 10–17 éves mintán lebonyolított kutatás hasonló települési kategóriái közötti eltérések nem jelentősek. (Függelék, 67) A *Sopron-Salgótarján* kutatás eddigi eredményei alapján feltételezhetnénk, hogy a nyugati határszélen élő fiatalokhoz képest kedvezőtlenebb helyzetű salgótarjániak kevésbé toleránsak a deviáns kisebbségekkel, inkább elfogadják a szélsőséges po-

litikai csoportokat és a romákkal szembeni előítéletességük is nagyobb mértékű. Ezzel szemben az előítéletesnek tekintett fiatalok megoszlása attól függ, milyen kisebbségi csoportokra vonatkozik az előítéletesség. A különböző kisebbségek együttes elutasítása Sopronban magasabb, mint Salgótarjánban, azonban a romákkal előítéletes 16–17 évesek a nógrádi megyeszékhelyen vannak többen. (Függelék, 68)

A fővárosban és az ország két eltérő régiójának központjában készült vizsgálat (*Hetedikesek*) eredménye szerint Debrecenben és Győrben élő fiatalok gyakorlatilag azonos, de a budapestiekénél nagyobb mértékben asszociáltak előítélettel a cigány kifejezésre. További sajátosság, hogy a barátok választásában a túlnyomórészt református debreceni fiatalok számára különösen fontos a vallás és származás (VALLÁSOS-KASZT), míg a budapestiek elutasítják ezt a felfogást. (Függelék, 69)

A keleti országrészben (*Keleti fiatalok*) a megyeszékhelyen élő fiatalok kisebbségi csoportokhoz való viszonya meglehetősen sajátos logikát takar, mivel az idegenek és a zsidók kirekesztésének támogatása mellett a deviánsok, fogyatékosok és a cigányok csoportjaival toleráns attitűd is jellemző. A községekben élők teljesen ellentétesen ítélik meg a vizsgált kisebbségeket. Az átlagosnál toleránsabbak a zsidókkal és az idegenekkel, azonban a cigányok diszkriminatív megítélése és a velük szembeni intolerancia is jellemző. A városokban, de nem megyeszékhelyeken élő fiatalok csak annyiban különböznek a minta átlagától, hogy a fogyatékosokkal szembeni toleranciát és a zsidók kirekesztését egyaránt elutasítják. (Függelék, 70)

A lakóhely és előítéletesség közötti „következetlen” kapcsolatra példa a *Felekezeti fiatalok* kutatás eredménye is: a xenofób attitűd (XENOFÓB-KIREKESZTŐ) legkevésbé a városban (de nem megyeszékhelyen) élő fiatalokra jellemző, azonban a vendégmunkások elutasítása (BÜNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ) az átlagosnál jobban jellemzi ezt a csoportot. (Függelék, 71)

A leíró elemzések nyilván nem adhattak választ arra, hogy a szocio-kulturális jellemzők mennyire befolyásolják a fiatalok előítéletességét, melyik változónak van meghatározó hatása. Az elemzett kutatások közül hat esetben volt lehetőségünk olyan többváltozós magyarázati modellek vizsgálatára, amelyekben az alkalmazott statisztikai eljárás (lineáris regresszióanalízis) logikájának megfelelően, a szocio-kulturális változók független, az előítéletesség függő változóként szerepelt. Két kutatás adatbázisa arra is lehetőséget nyújtott, hogy a szülők előítéletességének közvetlen hatását is megvizsgáljuk.⁷

10–17 ÉVESEK

Az országos reprezentatív mintán készült kutatás összevont előítéletesség-változóját *csekély mértékben magyarázza* a lépésenkénti lineáris regressziós modellbe bevont nyolc szocio-kulturális változó (magyarázott variancia: 3.80 százalék). A *leginkább befolyásoló vallásosság* mellett az életkornak, a középiskola típusának és a lakóhelynek volt szignifikáns hatása. A tizenévesek előítéletességének növelését a szakközépiskolai képzésben való részvétel, az idősebb életkor és a városi lakóhely valószínűsíti, míg a vallásosság csökkenti. (Függelék, 72)

NYOLCADIKOSOK

A szocio-kulturális magyarázó változók a Nyolcadikosok előítéletességét is *kismértékben befolyásolják* (magyarázott variancia: 4.8 százalék). A 10–17 évesekhez hasonlóan, a *vallásosság ebben a modellben is szignifikáns*, sőt a felekezeti hovatartozásnak is statisztikailag releváns hatása van (A katolikus, vagy református felekezeti tagság az előítéletesség csökkenésére hat, azonban a felekezethez nem tartozás hasonló hatása erősebb). A modell alapján levonható további következtetés, hogy a kisebbségekkel szembeni intoleráns attitűd az iskolázatlan családi környezetben élő fiúk körében valószínűsíthető. (Függelék, 73)

PÉCSI KÖZÉPISKOLÁSOK

A baranyai megyeszékhely tizenévesei között készült kutatás a cigányokkal, zsidókkal és a homoszexuális kisebbséggel szembeni előítéletességet vizsgálta. A három kisebbségi csoportra vonatkozó előítéletesség-változóból összevont mutatót is képeztünk, így négy regressziós magyarázati modell vizsgálatára volt lehetőségünk. Az adatbázis két szocio-kulturális változója (a válaszadók nemé és a szülők iskolai végzettsége) mellett *további jellemzőket is bevontunk az elemzésekbe*. Az erkölcsi orientáció, illetve a kisebbségek kategorizációjának előítéletességet befolyásoló szerepe joggal feltételezhető, így a regressziós modellekben a fiatalok nemé és a szülők iskolai végzettsége mellett a morális jellemzők – az erkölcsi fejlődéshez köthető két típus –, valamint a kisebbségek kategorizációja szerepelt magyarázó változóként. (Függelék, 74) A négy modell alapján (Függelék, 75) levonható tanulságok a következők:

Az attitűd jellegű morális és kategorizációs független változókat is tartalmazó regressziós modellek jelentősen nagyobb mértékben magyarázzák az előítéletességet, mint a kizárólag szocio-kulturális jellemzők hatását vizsgáló modellek

(10–17 évesek, Nyolcadikosok). A független változók a zsidókkal szembeni előítéletességet magyarázzák a legkevésbé (26.2 százalék), a másik három modellnél nem tér el lényegesen a magyarázott variancia-hányad (41.2–47.8 százalék). A három kisebbségi csoportra egyaránt igaz, hogy a KONVENCIONÁLIS MORÁL csökkenti, a PREKONVENCIONÁLIS MORÁL erkölcsi típus növeli az előítéletességet. A szülők iskolázottsága csak a cigányokkal szembeni előítéletességet nem befolyásolja szignifikánsan, azonban – hasonlóan a másik három modellhez – ebben az esetben is csökkenti a gyerekek intoleranciáját a szülők iskolázottsága. Mindegyik modellben – különösen a homoszexuálisok megítélésénél – szignifikáns hatása van a fiatalok nemi hovatartozásának: a fiúk részéről inkább valószínű a kisebbségi csoportok elutasítása. A cigány és a zsidó hovatartozás nyitott szemlélete (NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ) mind a négy modellben tompítja az előítéletességet, míg a kritériumokhoz kötött kategorizálás viszont a cigányokkal szembeni előítéletet növeli, a zsidók és a homoszexuálisok intoleráns elutasítását csökkenti.

HETEDIKESEK

A hetedikes vizsgálatban a cigány és a zsidó szavakra asszociáló válaszokban megnyilvánuló előítéletességet befolyásoló tényezőket vizsgáltuk. A kétértékű független változók (1: van, 0: nincs előítéletes elem) miatt logisztikus regressziót alkalmaztunk. Az elemzéseket két lépcsőben végeztük el: az első két modellben a cigány, illetve zsidó szavakra adott reagálásokban megnyilvánuló előítéletesség független változóként, a szocio-kulturális jellemzők (nem, szülők iskolai végzettsége, vallásosság, felekezet, szervezeti tagság, iskolatípus) magyarázó változókként szerepeltek. (Függelék, 76)

A következő két modellben a független változókat kiegészítettük a barátság, a nemzetek és kisebbségek iránti rokonszenv típusokat kifejező főkomponensekkel, valamint a szobatárs választás során elkülönült klaszterek alapján képzett változókkal, illetve a morális orientációk típusaival. (Függelék, 77) A teljes mintán lefuttatott modellek *nyilván nem mutatták volna a három városban élő fiatalok közötti eltéréseket*, ezért a budapesti, debreceni és győri almintákban külön-külön vizsgáltuk a regressziós kapcsolatokat. Az összesen tizenkét modell főbb tanulságai a következők:

A szocio-kulturális jellemzők csak a fővárosban befolyásolják jelentősen a cigányokkal és a zsidókkal szembeni előítéletességet. A cigányokkal szembeni előítéletes asszociációk előfordulását Budapesten a szervezeti tagság és a katolikus felekezethez tartozás, Debrecenben az ateizmus, míg Győrben a külső iskolában tanulás valószínűsíti. A zsidó szóra előítéletes reflektálást mindegyik almintában jóval kisebb mértékben magyarázzák a szocio-kulturális tényezők, szignifikáns

hatást is csak egy esetben tapasztaltunk: a budapesti *Hetedikesek* antiszemita előítéletességét fokozza, ha külső iskolában tanulnak. (Függelék, 78)

Ha a *szocio-kulturális változók mellett* a nemzetek és a kisebbségek iránti *rokonszenv típusok*, a barátválasztás és *morális attitűd változók* is szerepeltek a magyarázó modellekben, akkor mindhárom almintában – különösen a cigányok elutasításában – *jelentősen megnőtt a magyarázott variancia*. A két kisebbségi csoportra vonatkozó, városonként három-három kibővített regresszióanalízis eredménye arra utal, hogy Budapesten a cigány előítéletességet csak a katolikus hovatartozás, az antiszemita megnyilvánulásokat viszont a református felekezet és a külső iskolai tagság mellett a felnőtt társadalom tipikus normaszegéseinek elfogadása erősíti. A debreceni fiatalok cigányellenességét is szignifikánsan növeli az adó és társadalombiztosítási törvényeket kijátszó morál típusal (FELNÓTT MORÁL) való azonosulás, de kisebbségek iránti ellen-szenvnek is hasonló hatása van. Ez utóbbi a második győri modellben is érvényesül, a cigányokkal szembeni előítéletességet tompítja a kisebbségi rokonszenv. A zsidókra vonatkozó kibővített győri modellben nem volt szignifikáns magyarázó változó, viszont Debrecenben minél inkább jellemző a kisebbségi csoportok elutasítása és az ANTILIBERÁLIS-CSERKÉSZ ROKONSZENV rokonszenv attitűd, annál valószínűbb a zsidóellenes asszociáció. (Függelék, 79)

SZABOLCSI TIZENÉVESEK

Az eddig tárgyalt regressziós modellek logikáját lehetőségünk volt *új elemzési szempontokkal kibővíteni*, mivel a megyei kutatásban egyrészt a magyarokról és a cigányokról alkotott attribúciós minták vizsgálata is szerepelt és a tizenévesek szüleinek lekérdezésére is sor került. Feltételezésünk szerint az egyfajta kialakult állapotot tükröző, közvetlen társadalmi-demográfiai tényezők és a szocializáció szempontjából kiemelkedően fontos családi háttérjellemzők (szülők iskolázottsága, vallásossága, egzisztenciális helyzete) mellett meghatározó hatása lesz a szülők előítéletes attitűdjét tükröző változóknak.

A lépésenkénti regressziós modellek függő változóit az előítéletesség és az attribúciós minták hét főkomponense alkotta (DEVIÁNS ELŐÍTÉLET, FOGYATÉKOS ELŐÍTÉLET, RABBIÁTUS-CIGÁNY, LOJÁLIS-CIGÁNY, SZOCIÁLIS-CIGÁNY, LOJÁLIS-MAGYAR, SZOCIÁLIS-MAGYAR). A magyarázó változók első csoportjában a demográfiai jellemzők, az iskolatípus és a vallásosság mutatói szerepeltek. (Függelék, 80) A második elemzési szinten ezeket kiegészítettük (Függelék, 81) a családi háttér változóival (szülők iskolázottsága, vallásossága, egzisztenciális helyzete), majd a harmadik lépcsőben az adott regressziós modell függő változójának megfelelő szülői változókat is felvettük a független változók közé. (Függelék, 82)

A fenti elemzési logika alapján lehetővé vált annak a vizsgálata, hogy a tizenévesek csoporthovatartozási és attribúciós mintáit, valamint a deviáns és fogyatékos kisebbségekkel szembeni előítéletességüket mennyire befolyásolják a három csoportba sorolható független változók. Az eredmények értelmezése során most is azt vettük figyelembe, hogy az egyes modellekben milyen változók hatása bizonyult szignifikánsnak, illetve milyen mértékben magyarázták a függő változót.

A *deviáns csoportokkal szembeni intoleranciát* (DEVIÁNS ELŐÍTÉLET) *csak a szülők előítéletessége befolyásolja szignifikánsan*. A szülői attitűdök hatása nagyon erős, amit a magas magyarázott variancia-hányad mutat. (Függelék, 83)

A testi és a szellemi fogyatékosok elkerülésében megnyilvánuló előítéletes-ségben (FOGYATÉKOS ELŐÍTÉLET) szintén *a szülők hasonló intoleranciájának* van a legnagyobb szerepe. A demográfiai tényezők mellett még a szülők vallásossága is befolyásoló tényező, mivel az idősebbek, az általános iskolások és a fiúk hajlamosabbak a fogyatékosok diszkriminálására, azonban a vallásos környezet az ilyen típusú előítéletesség csökkenését valószínűsíti. (Függelék, 84)

Az attribúciós típusokat csak két esetben (RABBIÁTUS-CIGÁNY, LOJÁLIS-MAGYAR) befolyásolják jelentősen a három csoportba sorolt független változók. Az erőszakos cigány sztereotípiáját (RABBIÁTUS-CIGÁNY) fokozza ha a tizenéves rossz anyagi feltételek között, vallásos környezetben és falun él. (A szocio-kulturális környezet hasonló szerepét egy felnőtt mintán végzett kutatás következtetései is alátámasztják. A roma kisebbségekkel szembeni előítéletesség mögötti cigányellenes attitűdökre leginkább a kulturális tőke és az iskolai végzettség volt hatással, amely nyilván nem független a kutatásunkban is szignifikánsnak bizonyult befolyásoló tényezőktől: falusi lakóhely, rossz anyagi helyzet, intenzív vallásosság). További jellegzetesség, hogy inkább a fiatalabbak hajlamosak a cigányokat erőszakos és összetartó csoportnak tekinteni. Hasonlón az előítéletességet magyarázó modellekhez, *a lakóhelyi és a családi környezet mellett most is a közvetlen szülői vélemények bizonyultak a leginkább befolyásoló tényezőnek*: a tizenhárom szignifikáns független változó közül kilenc a cigányok szülői megítélését tartalmazza. (Függelék, 85)

A barátságos, megbízható és segítőkész tulajdonságokkal felruházott magyarság (LOJÁLIS-MAGYAR) képét szintén a szülői vélemények befolyásolják leginkább, de a vallásosság mellett a nemi hovatartozás hatása is szignifikáns. A magyarok lojális felfogását az idősebbek, a nem katolikusok és a leginkább vallásos szülők gyermekei elutasítják, a fiúkat inkább az elfogadás jellemzi. (Függelék, 86)

A másik három attribúciós típust ugyancsak a szülők megfelelő véleménye befolyásolja, de amíg a SZOCIÁLIS-MAGYAR attribúciónál (Függelék, 87) a magyarázott variancia 13.2 százalék volt, addig a cigányokra vonatkozó attribúciós főkomponensekkel (LOJÁLIS-CIGÁNY, SZOCIÁLIS-CIGÁNY) alkotott modellnél csupán 3.8 és 5.9 százalék. (Függelék, 88)

SOPRON–SALGÓTARJÁN

A Sopronban és Salgótarjában készült kutatás adatbázisának regressziós elemzése során a tágabb szocializációs környezet, azaz a lakóhely szerepét kiiktatva olyan ok-okozati modelleket vizsgálunk, amelyeknél a független változónak tekintett viszonyulási típusok, illetve a cigányellenes előítéletesség magyarázatában az egyes szocio-kulturális változók és a szülői attitűdök egymástól független hatása is nyomon követhető.

A két lakóhelyi almintában külön-külön alkalmazott lineáris regressziós modellekben a fiatalokat jellemző négy viszonyulási típus és az összevont roma előítéletesség mutató szerepelt függő változóként. Minden esetben olyan kétlépcsős modellt vizsgáltunk, ahol magyarázó változókat először a fiatalok és a szülők szocio-kulturális jellemzői alkották. A második modellben – megtartva az első modell független változóit – a magyarázó változók között a függő változónak megfelelő szülői véleményeket is bevontuk. A könnyebb interpretálhatóság miatt, az összesen tíz-tíz regressziós modell eredményeinek értelmezésénél csak a statisztikailag is jelentős, szignifikáns (a T-statisztika alapján $p < 0.05$) független változókat vettük figyelembe. (Függelék, 89)

A két lépcsőben bevont változóknak mindkét városban a XENOFÓB attitűdre van a legkisebb hatása. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy *a két, sok tekintetben eltérő lakóhelyi környezetben a nemzeti csoportok érzelmi dimenzióban történő megítélése nem az általunk vizsgált szocio-kulturális jellemzőkkel és közvetlen szülői véleményekkel, hanem más, a vizsgálatban nem szereplő tényezőkkel magyarázható.* (Függelék, 90) Az alacsony magyarázott varianciához adódóan *mögött feltehetően a nemzeti csoportok könnyű azonosíthatóságának* van szerepe, ami egyúttal azt jelenti, hogy a 16–17 évesek a szocio-kulturális környezetének, az érintkezési lehetőségeknek, vagy a csoportokra vonatkozó konkrét ismereteknek nincs differenciáló hatása.

A xenofób jellegű ellenszenvhez hasonlóan, a soproni fiataloknál *a deviáns kisebbségek megítélését csak két esetben befolyásolják szignifikánsan az elemzésbe bevont változók.* (Függelék, 91) Salgótarjában viszont a többségi társadalom számára deviánsnak minősülő csoportokkal szembeni ellenszenvet a fiatalok nemi hovatartozása, iskolatípusa, a szülő életkora, iskolai végzettsége és a külcsoportokról alkotott véleménye egyaránt befolyásolja. (Függelék, 92)

A szélsőséges politikai csoportokhoz való viszonyt szintén inkább Salgótarjában határozzák meg a fiatalok és a szülők szocio-kulturális jellemzői. A nőgrádi megyeszékhelyen a szülő néme, vallásossága és felekezete mellett a lengyelek, az osztrákok és a szélsőjobb oldali csoportok szülői megítélésének van befolyásoló hatása. Mindezek mellett a fiatalok iskolatípusa és a kisebbségi csoportokkal való ismerősi, rokoni kapcsolat is szignifikáns szerepet játszik.

(Függelék, 93) Sopronban az első modellben még szignifikáns szocio-kulturális hatások a második modellben már nem jelentősek, csak a közvetlen szülői vélemények szerepe a meghatározó. (Függelék, 94)

A *skinhead nézetekkel rokon viszonyulási típus* és a romákkal szembeni előítéletesség regressziós modelljeit városonként hasonló magyarázó változók jellemzik: a közvetlen szülői véleményeknek Salgótarjában, a szocio-kulturális jellemzőknek Sopronban van meghatározó szerepe.

A salgótarjáni fiataloknál a nemi hovatartozás fontos kritériuma a bőrfejük megítélésének, mivel az egyetlen (a második modellben is szignifikáns) jelentősen meghatározó demográfiai tényező. A SKINHEAD rokonszenv-típust elsősorban a szülők véleménye befolyásolja, mivel a második modellben öt kisebbségi csoport szülői megítélése is szignifikáns. A romákkal szembeni előítéletességét magyarázó első modellben a meghatározó szocio-kulturális jellemzők (iskolatípus, kisebbségi rokon) hatása a második modellben már nem szignifikáns, viszont két statisztikailag is jelentős hatású szülői vélemény azt igazolja, hogy a nőgrádi megyeszékhelyen élő fiatalok cigányellenességét elsősorban az növeli, ha a szülők a romák munkához való hozzáállását és a szociális értelemben vett pozitív diszkriminációt kérdőjelezik meg. (Függelék, 95) Ezzel szemben Sopronban a bőrfejük megítélésénél és a roma előítéletességnél a második modellben is szignifikánsak az első modell szocio-kulturális változói. A hasonló szülői véleményeknek a roma előítéletességre egyáltalán nem, a bőrfejükhez való viszonyról csak egy esetben, a románok szülői megítélésénél van hatása. A kisebbségi ismerős említése mindkét attitűdnél szignifikáns szerepet játszik, s ez a bőrfejükhez való viszonyról a fiatalok felekezeti hovatartozásának és a szülő nemének, a roma előítéletességnél a szülő életkorának és a család anyagi helyzetének befolyásoló hatásával egészül ki. (Függelék, 96)

A regressziós modellek alapján levonható fontosabb következtetéseket az alábbi pontokban foglaljuk össze:

A fiatalok és a szülők szocio-kulturális jellemzőit tartalmazó első regressziós modellekben a *deviáns és a szélsőséges politikai csoportokhoz való viszonyt Salgótarjában, a más nemzethez tartozók és a bőrfejük megítélését Sopronban* magyarázzák jobban a szocio-kulturális változók. A romákkal szembeni előítéletességet viszont Sopronban kizárólag a szocio-kulturális tényezők, míg Salgótarjában elsősorban a szülői vélemények befolyásolják. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a Salgótarjánhoz viszonyított kisebb mértékű roma előítéletesség ellenére (Függelék, 97), Sopronban a közvetlen szocializációs tényezőknek nagyobb hatása van a cigányokkal szembeni diszkriminációra és a cigányellenességgel párosuló skinhead ideológiával való azonosulásra.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei vizsgálat következtetéseivel összhangban, a *szülők megítélését tartalmazó változók bevonásával* mindkét városban és mind az öt-öt modellnél jelentősen *megnőtt a magyarázott variancia.* A fiatalok

kisebbségekkel szembeni előítéleteességében domináns szerepe van az azonos szülői attitűdöknek. Az is egyértelmű, hogy szülői vélemények Salgótarjánban erősebben befolyásolják a fiatalok külső csoportokhoz való viszonyát, mint Sopronban.

A kutatási eredmények a vallásosságnak és a felekezeti hovatartozásnak arra a számottevő hatására is utalnak, amely Sopronban közvetlenül, Salgótarjánban csak a szülőkön keresztül érvényesül. A Szabolcsi fiatalok kutatás eredményeihez (Függelék, 98) hasonlóan, a szülő vallásossága az intoleranciát, a gyerekek vallásossága a kisebbségekkel szembeni toleranciát növeli. A vallásosság eltérő hatása mögött valószínűleg nemcsak a soproni szülők intenzívebb vallásosságának hatása érvényesül. Sopronban bizonyosan jobban érinti a gyerekeket az intézményes vallási szocializáció közvetlen hatása is, mivel a leginkább katolikus vallási tradíciókkal jellemezhető „hűséges városban” több egyházi fenntartású oktatási intézmény található, míg Salgótarjánban gyakorlatilag nincs egy sem.⁸

FELEKEZETI FIATALOK

A Felekezeti fiatalok kutatás során elsőként azt vizsgáltuk, hogy a szülők hasonló attitűdje mennyire befolyásolja a fiatalok antiszemitizmusát, illetve cigányellenességét. A felekezeti bontásban elemzett regressziós modellek azt mutatják, hogy a fiatalok antiszemitizmusát mindkét felekezeti csoportban – különösen a diszkriminatív antiszemitizmus esetében – jelentősen (32.2 – 67.4 százalékos magyarázott variancia-hányadok) meghatározza a szülők antiszemitizmusa. A cigányellenesség modelleknél feltűnő, hogy a református fiatalok cigányokkal szembeni attitűdjét jóval jobban befolyásolja a szülők cigányellenessége, mint a katolikusoknál. (Függelék, 99)

A következő két modellben a szocio-kulturális változók hatását vizsgáltuk. A református és katolikus fiatalokra újból külön-külön elvégzett lépésenkénti regressziós modellek eredménye szerint a hat magyarázó változó befolyása lényegesen eltér a két felekezeti csoportban. A katolikus felekezeti gyerekeknél csak a diszkriminatív és a vallási antiszemitizmus befolyása szignifikáns. Mindkét esetben az antiszemita attitűd csökkenését valószínűsíti a magas szülői iskolázottság, ugyanakkor a szocio-kulturális jellemzők által nagyon befolyásolt (magyarázott variancia: 49 százalék) vallási antiszemitizmust erősíti a minél jobb egzisztenciális családi környezet és az urbanizált lakóhely. A református csoportnál csak a vallási antiszemitizmus esetében volt szignifikáns magyarázó változó: hasonlóan a katolikusokhoz, ezt a típusú antiszemitizmust szintén erősíti az urbanizált lakóhely, bizonyítva a tágabb környezet felekezeti hovatartozástól független szerepét. (Függelék, 100) A korábbi kutatási eredmények tükrében, a Felekezeti fiatalok kutatás során különösen kíváncsian vártuk, milyen hatása lesz a vallásosság különböző jellemzőinek a fiatalok antiszemitiz-

musára és cigányellenességére. (Mivel a vallásosságra vonatkozó változók között több olyan is szerepelt, amelyet majd csak a 7. fejezetben tárgyalunk, ezért most csak a vallásosság hatásával foglalkozunk, az egyes változók konkrét befolyásának elemzése nélkül). A korábbi kutatások eredményeivel összhangban, a kizárólag vallásosságra vonatkozó magyarázó változókat tartalmazó modellek azt igazolják, hogy a vallásosság szerepe mindkét előítélet-típusnál jelentős; ugyanakkor a református és a katolikus fiatalok csoportjában lényeges eltérések vannak. A katolikusoknál a vallási antiszemitizmust kiemelkedően nagy mértékben (78.4 százalék) magyarázzák a vallásosság bevonit változói; de a másik két antiszemitizmus-típusnál és a cigányellenességnél is jelentős hatást figyelhattunk meg. A lépésenkénti regresszió-analízis eredménye szerint a reformátusok előítéletes attitűdjeit jóval kisebb mértékben befolyásolják a vallásosság különböző jellemzői: két modell esetében (cigányellenesség-skála, vallási antiszemitizmus-skála) egyetlen magyarázó változó sem bizonyult szignifikánsnak, csupán a diszkriminatív antiszemitizmust magyarázzák jelentős arányban (40.2 százalék) a vallásosság változók. (Függelék, 101)

4.4. AZ ELŐÍTÉLETESSÉG TERÜLETI ÉS KONTEXTUÁLIS JELLEMZŐI

Első megközelítésben logikusnak tűnik, hogy az előítéleteesség területi sajátosságainak vizsgálatánál az országos-nagymintás adatbázisok megyei tagolását kövessük. Azonban úgy véljük, hogy a megyék mint közigazgatási egységek érdektelenek az előítéleteesség vizsgálata szempontjából. A területi változó csak akkor válhat érdekessé, ha feltételezhetően kapcsolatban van a fiatalok előítéletes attitűdjével. Ilyen területi jellemzőnek tekintjük a cigány lakossági arányt, aminek választását egyrészt a magyar társadalomban jelenlévő nagyfokú, más kisebbségekkel szembeni intoleranciától nem független cigányellenességgel, másrészt a cigányok egyenlőtlen területi megoszlásával indokolhatunk. A területenként eltérő cigány lakossági arányok más-más interakciós és kommunikációs lehetőséget jelentenek, így feltehetően a csoportközi előítéleteket is befolyásolják.

A kilencvenes években két vizsgálat is alapul szolgálhat a cigányság számának, illetve a területi egységekre vonatkozó cigány lakossági arányszámok becslésére. A cigány hovatartozás eltérő értelmezése és a mintavétel miatt a Központi Statisztikai Hivatal (Mészáros et. al., 1994.) adatfelvétele, illetve az MTA Szociológiai Intézetének cigányvizsgálata (Havas-Kemény, 1995.) során lényegesen eltérő arányokat kaptak. A KSH vizsgálat során a közreműködő kérdezők szubjektív ítélete sorolt valakit a cigány vagy nem cigány kategóriába, a

Kemény-féle cigánykutatásnál a nem cigány környezet minősítése jelentette a hovatarozás kritériumát. Az utóbbi megközelítés elfogadását egyrészt az indokolja, hogy a mintavétel több forrás alapján, elsősorban a nem cigány többség véleményére épült, másrészt a két kutatás eredményeinek statisztikai-módszertani összehasonlítása is a Kemény István vezette vizsgálat adatai melletti állásfoglalást erősítik. (Kertesi, 1996) A cigányság demográfiai és szociális jellemzőinek felmérésére vállalkozó kutatás során a megyéket, valamint a fővárost a cigány népesség szerint sorolták hat régióba.⁹

Az országos mintákon készült 10–17 évesek és a Nyolcadikosok vizsgálatok adatbázisa alapján jól jellemezhetők a cigány lakossági arány szerint elkülönült hat régiót megosztó szocio-kulturális különbségek. A fiatalok anyagi és kulturális háttérének eltérései tükrözik a főváros és a Dunántúl – ezen belül különösen a nyugati határszél két megyéje, Vas és Győr-Sopron – más régiókhoz viszonyított kedvezőbb helyzetét. (Hajnal, 1993; Szpirulisz, 1994) Az északi és keleti megyék gazdasági és társadalmi leszakadását jelző mutatók¹⁰ ismeretében nem meglepő, hogy a családok anyagi helyzetét, vagy a szülők iskolázottságát tükröző átlag a nyugati és a budapesti iparvidék régiókban szignifikánsan magasabb, mint az északi, illetve a keleti régiókban. (Függelék, 102)

A nyugati és a dél-dunántúli régiókban élőket a vallásosság is jobban jellemzi, viszont a budapesti iparvidék családjainak kiemelkedő anyagi és kulturális pozíciója nem jár együtt a fiatalok vallásosságával. (Függelék, 103). A felekezeti hovatarozás alapján a leginkább katolikusnak mondható nyugati és alföldi régióval szemben csak a keleti és az északi régiókban van számottevő arányban református vallású fiatal. (Függelék, 104)

Az egyes régiókban belül előítéletesnek tekinthető fiatalok megoszlása nem követi sem a családi háttér jellemzőinek, sem a fiatalok vallásosságának vagy felekezeti hovatarozásának régiókra vetített eltéréseit. A 10–17 évesek mintájának megoszlásai azt mutatják, hogy azokban a régiókban magas az előítéletes fiatalok aránya, ahol a régió teljes népességén belül a legtöbb, illetve a legkevesebb a cigány lakosok száma. A nyolcadikos mintában szintén a Nyugat régióban magas az előítéletesek aránya, azonban nem az északi, hanem a keleti megyékben élő fiatalokra jellemző leginkább a mássággal szembeni intolerancia. A szélesebb korcsoportot reprezentáló mintán (14–29 évesek) készült Ifjúság2000 kutatás eredményei hasonló kapcsolatot tártak fel a fiatalok előítéletesége és a lakóhelye között. A zsidókkal és cigányokkal szembeni elutasító attitűd leginkább az észak-magyarországi régióban élőkre jellemző, míg Budapesten a legalacsonyabb. (Bauer, 2002)

25. tábla

A régiókban belüli előítéletes fiatalok aránya
(százalékban)

	10–17 éves minta **	14–15 éves minta **
Észak	56	49
Dél-Dunántúl	44	43
Kelet	45	62
Alföld	46	52
Bp.-i iparvidék	51	49
Nyugat	53	55

** p<0.001

Az északi és a keleti régióban élő fiatalok átlagosnál magasabb előítéletesességre még viszonylag meggyőző magyarázatot nyújthat a magas cigány lakossági arány. A rendszerváltást követően ugrásszerűen megnőtt munkanélküliség ebben a régióban is a többségükben képzetlen, vagy a megváltozott igényű munkaerőpiacon értéktelenné vált szakmájú (nehézipar, építőipar) cigányokat érintette leginkább. (Kertesi, 1995) Az elszegényedéshez kapcsolódó, a gyakran megélhetésért elkövetett bűnözés valódi és a tömegkommunikációs eszközök által gyakran eltorzított cigány-nem cigány adatainak stigmatizáló hatása ugyanúgy növeli az előítéletesességet, mint a gyakoribb interakciókból eredő többség-kisebbség közötti tényleges konfrontációk. A társadalom által deviánsnak tartott és elítélt ténylegesen tapasztalt vagy sztereotípiákban rögzült életmóddal való gyakoribb találkozás szintén az előítéletesességet növelő tényező.¹¹ A további lehetséges magyarázatunk azon alapul, hogy az északi és a keleti régió felnőtt társadalmának országos átlagnál magasabb idegenellenessége (Csepeli-Örkény, 1996) nem független az országos átlagnál alacsonyabb iskolázottságtól és nagyobb mértékű szegénységtől: „...drámai mértékű az intolerancia növekedése az iskolai végzettség csökkenésének függvényében. Az alacsony iskolai végzettségűek a tapasztalatok szerint az átlagosnál is nehezebben birkóznak meg a rendszerváltás nehézségeivel... Az idegenek leginkább a rendszerváltás veszteseiben váltanak ki fenyegetettség érzetet és egzisztenciális jellegű veszélyeztetettséget.” (Csepeli-Örkény, 1996:290–291) Más kutatások is alátámasztják, hogy a rendszerváltást vesztesként megélt csoportok inkább hajlamosak a bűnbakképzésre, illetve az előítéletes sztereotípiák elfogadására. (Fábián-Erős, 1996) Mindez azért fontos, mert a gyerekek vélt vagy valós tapasztalatokon nyugvó elutasítását csak felerősíti a felnőtt társadalom által közvetített cigányellenes előítélet.

A fenti érvelés semmilyen szempontból sem megalapozott a kulturális és anyagi tőke szempontjából a legjobb feltételekkel rendelkező nyugati régió és a budapesti iparvidéken élő fiatalok esetében. A teljes lakossághoz viszonyított csupán 2.0, illetve 2.4 százalékos cigány lakossági arány ellenére mivel magya-

rázható az észak-keleti régióban megfigyelhető hasonló mértékű előítéletesség? A paradoxnak tűnő jelenségre a csoportközi előítéletek és sztereotípiák kialakulására vonatkozó, az előítélet fogalmának tárgyalásánál már hivatkozott *kognitív szociálpszichológiai kutatások* eredményei adhatnak magyarázatot.

A *minimális csoport paradigmának* elnevezett kutatási irányhoz (Billig–Tajfel, 1973) kapcsolódó kísérletek azt bizonyították, hogy az egyének hasonlóságok és különbségek alapján történő csoportokba sorolása megkülönböztetéshez vezető eltérő érzékelést és viselkedést eredményeznek. A cigány kisebbség többségi észlelése szempontjából nem érdektelen, hogy a csoporttagok percepcióját mennyire befolyásolják a könnyen észlelhető, elkülönült ingerként jelentkező olyan jellemzők, mint például a bőrszín. Ezzel kapcsolatban igazolták, hogy a csoportban a „szóló” státuszú tagokról több információt őriznek meg, mint a csoport más tagjáról. A kisebbségi csoporttag viselkedésére megkülönböztetett figyelem irányul; ami téves észleléssel párosul. Ezek az eredmények abból a szempontból jelentősek, hogy *a torzult percepció oka nemcsak egy személy csoporton belüli vagy kívüliként való megítélés következménye lehet, hanem a kisebbségi csoport tagjának csoporton belüli státusza* (egyedüli kisebbségi tag) és fizikai mássága. Az illuzórikus korrelációra vonatkozó eredményeket a társadalmi sztereotipizálásra alkalmazva kiderült, hogy a téves következtetés a többségi és a kisebbségi csoport differenciált észlelésének, illetve a sztereotipizálásnak az alapja. Az azonos kategóriába soroltaknak tulajdonított jellegzetességek kognitív torzulásait, azaz a valóságban kategóriához nem tartozó jellemzők közötti hibás korrelációt tapasztalták. (Hamilton, 1976)

Az *illuzórikus korreláció jelensége* esetünkben azért fontos, mert csupán statisztikai értelemben vett kisebbségi csoportok megítélésében a többségi csoportokhoz tartozók túlbecsülik a negatív tulajdonságok előfordulását a kisebb létszámú csoportok tagjai körében, szemben a nagyobb létszámú csoportok tagjaival. További kutatások során a csoportokra vonatkozó ítéletek olyan torzulását figyelték meg, ahol a tulajdonságok és foglalkozási csoportok között észlelt korreláció a létező sztereotip nézettel jobban megegyezett, mint a valóságos együtt járással. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy *„...a társadalmi csoportokra vonatkozó új információk feldolgozásakor olyan kognitív torzulások érvényesülnek, amelyeket a létező sztereotípiák közvetítenek, s amelyek lehetővé teszik annak magyarázatát, miért maradnak fenn megerősítő bizonyítékok hiányában is a sztereotípiák”*. (Hamilton–Rose, 1984:391–392)

A cigány lakosság alacsony aránya ellenére a nyugati régióban és a budapesti iparvidéken élő fiatalok átlagosnál magasabb előítéletességének magyarázatában az észlelési torzulásokon alapuló illuzórikus korreláció jelensége mellett különösen fontosnak tartjuk az előbbi megállapítást. A cigányokkal való közvetlen érintkezés hiánya egyúttal a cigányokra vonatkozó sztereotípiák és attribúciók (lusta, piszkos, erőszakos) tapasztalati igazolásának lehetőségét is leszűkíti.

Azonban a fiatalok szűkebb és legtagabb társadalmi környezetében jelenlévő cigányellenes sztereotípiák fennmaradásához nem szükséges a valóság tényszerű igazolása. A ritkán előforduló találkozások pusztán tényéből eredő negatív cigány minősítést ily módon csak tovább gerjeszthetik a tapasztalati megerősítés nélkül is fennmaradó, a szocializációs környezet által folyamatosan közvetített cigányellenes sztereotípiák.

A régióként eltérő cigány lakossági arány és az előítéletesség közötti kapcsolat felveti a *fiatalok előítéletességét befolyásoló szocio-kulturális háttér és a cigány lakossági arányok alapján elkülönített környezet együttes hatásának vizsgálatát*. Másként fogalmazva: a fiatalok előítéletességét mennyiben határozzák meg az egyéni szintű jellemzők (szocio-kulturális változók) és mennyiben befolyásoló a területi szinthez rendelt kontextuális hatás (a régió lakosságának cigány aránya).

A *kontextuális elemzés* történetének, az elemzési módszerek elméleti és metodikai problémáinak *alapos összefoglalása* Moksony Ferenc munkájában olvasható. (Moksony, 1985) Az empirikus szociológus számára igen sok tanulsággal¹² szolgál még Angelusz Róbert és Tardos Róbert tanulmánya, amely a kulturális-interakciós rétegződés vizsgálatuk részeként taglalja a network- és a kontextuális elemzés összekapcsolását. (Angelusz–Tardos, 1991a) Annak ellenére, hogy a kontextuális elemzés kikerülhetetlen minden olyan survey-típusú vizsgálatnál, ahol szerepe van a környezeti hatásokat közvetítő változóknak a szociológiai adatfelvételek többnyire eltekintenek az egyéni- és a csoportszint megkülönböztetésétől.

A kontextuális elemzés alapját jelentő egyén és a környezet közötti *kölcsönhatás többféleképpen értelmezhető*. Az egyik álláspont azonos értelemben alkalmazza a többszintű és a kontextuális elnevezést és azt képviseli, hogy az egyéni magatartás társadalmi meghatározottságát a két különböző aggregátsági szintet összekapcsolva kell elemezni. A másik megközelítés a többszintű elemzés két fajtájának tekinti a kontextuális és a strukturális elemzést. Az előbbi az egyének sajátosságait annak a környezetnek a tulajdonságaival magyarázza, amelyben ők maguk élnek, ezzel szemben az utóbbi a csoportok közötti különbségeket igyekszik visszavezetni a csoportokba tartozó egyének tulajdonságaira. (Moksony, 1985) A többféle lehetséges értelmezés miatt – még a következőkben használt egyszerű alkalmazás ellenére is – úgy véljük elkerülhetetlen annak tisztázása, hogy mit értünk a kontextuális elemzés fogalmán. Az egyén és környezetének kapcsolatát kiemelő megközelítést elfogadva, a kontextuális elemzés *„...az egyén magatartását vagy beállítódását annak a konkrét környezetnek a sajátosságaival magyarázza, amelynek ez az egyén részét alkotja.”* (Moksony, 1985:10)

A *túlnyomórészt individuális adatokat tartalmazó adatbázisokban a kontextuális hatást kifejtő változók definiálása jelenti az első gondot*. A szakirodalom egyik megközelítése szerint a csoport bármely tulajdonsága (az egyéni sajátossá-

gokon alapuló analitikus és az ettől részben vagy teljesen független strukturális és globális tulajdonságok) lehet kontextuális változó, míg egy másik elterjedt nézőpont strukturális hatásként definiálja a legtöbb kutató által kontextuálisnak nevezett hatást. (Angelusz-Tardos, 1991a)

A kontextuális hatást kifejtő változók kijelölése elsősorban a probléma, azaz a kontextuális elemzés értelmezésének függvénye. Ha a konkrét környezet és az egyén interakcióját kiemelő kontextuális elemzés megközelítést fogadjuk el, akkor a kontextuális változót a környezetnek tekintett interakciós rendszerek értelmezésének segítségével határozhatjuk meg. Az interakciós rendszerek abban különböznek az egyének abszolút tulajdonságai alapján osztályozó más kollektív csoportoktól, hogy struktúrájuk van és az összetartozó elemek egymással kapcsolatban állnak. (Moksony, 1985)

Más megközelítések érvényességét elismerve, a következőkben az interakciós rendszereket jelölő környezeteket tekintjük kontextuális változónak, az általuk kifejtett hatást kontextuális hatásnak. Az elemzések során a csoport és az egyén szintjén jelentkező hatások kapcsolódási lehetőségeinek azt a négy formáját különböztetjük meg, amelyeket Moksony a szakirodalomban leginkább elterjedt csoportösszetétel modell részletes bemutatásánál ismertet:

Tiszta egyéni hatás – az egyéni magatartás csak az egyes személyek tulajdonságaitól függ.

Tiszta kontextuális hatás – az egyéni magatartás csak a kontextustól függ.

Az egyéni és a kontextuális hatás összegződése – az egyéni magatartás egyaránt függ a kontextustól és az egyes személyek egyéni tulajdonságától, de a két hatás nem kereszteződik, azaz nincs interakció.

Az egyéni és a kontextuális hatás kereszteződése – az egyéni magatartás egyaránt függ a kontextustól és az egyes személyek egyéni tulajdonságától és a két hatás kereszteződik, azaz van interakció.¹³

A kontextuális elemzés logikáját követő elemzés során a grafikus ábrázolás módszerét alkalmaztuk. Az elemzéshez elkészített adatfile kontextuális változójának képzése során először azt kellett eldönteni, milyen területi szintet vegyünk figyelembe. A megfelelő elemszám miatt a megyei szint mellett döntöttünk, és azokat a cigány lakossági arányokat használtuk, amelyek az általános iskolai cigány tanulók számának 1992/93. évi számának becslése mellett a KSH 1992. évi továbbvezetett népességszámaira, valamint az 1993. évi cigányvizsgálat adataira támaszkodtak. (Kertesi-Kézdí, 1998)

A 10–17 évesek, illetve a Nyolcadikosok adatbázisának változói közül a teljes mintákra vonatkozó regressziós modellek közül, az előítéletességet szignifikánsan befolyásoló szocio-kulturális jellemzőket tekintettük individuális hatásoknak. Az individuális változók eredeti kategóriáiból külön-külön változókat (fiú, lány; alacsony, közepes magas jövedelmi helyzet stb.) képeztünk, amelyek értékei a megyéken belüli előítéletes-nem előítéletes arányok voltak.

Az eljárás során a koordináta-rendszer vízszintes tengelyén a kontextuális változó értékeit (azaz a cigány lakossági arányokat) a függőleges tengelyen az előítéletesség mértékét (az előítéletesnek nevezhető arányát) ábrázoltuk. Az egyéni tulajdonságokat a koordináta-rendszeren belül, az adott kontextuális változó értékénél felvett előítéletes aránynak megfelelően ábrázoltuk, majd az egyes tulajdonságokhoz rendelt pontokra a legjobban illeszkedő¹⁴ görbét fektettük (az ábrákat lásd: Függelék; 1–8. ábra).

Az eredmények azt igazolják, hogy a nyolcadikos és a 10–17 éves fiatalok előítéletességét egyaránt befolyásolják a szocio-kulturális tulajdonságok és az olyan kontextus, mint a környezetet jellemző cigány lakossági arány. Az egyéni és a kontextuális hatás kereszteződését (a kontextus módosítja az egyéni jellemző hatását, s ugyanakkor a különböző tulajdonságokkal rendelkező egyének eltérően reagálnak a környezetre: a görbék meredeksége nem egyforma) tükröző harmadfokú görbék egymáshoz viszonyított helyzeté alapján a következő megállapításokat tehetjük:

A kontextuális hatás során, a 10–17 éves minta három individuális jellemzőjénél maradt meg az előítéletesség mértéke szerinti markáns eltérés: a fiúk, a legidősebbek (16–17 évesek) és a legkevésbé vallásosak (ateista csoport) előítéletessége a környezeti befolyás ellenére is nagyobb, mint a lányok, a fiatalabb és a vallásos csoportok esetében.

Az egyéni hatás legkevésbé a Nyolcadikosok mintáján elemzett lakóhely esetén érvényesül, amit a három településtípushoz tartozó görbék közötti minimális távolság jelez.

A vallásosság intenzitása és az előítéletesség kapcsolata közel azonos mértékben módosul a Nyolcadikosok és a 10–17 évesek mintájában. A kapott harmadfokú görbék és az egymáshoz viszonyított helyzetük alapján azt mondhatjuk, hogy a leginkább és a legkevésbé vallásos csoportok (egyházhi és ateista) esetén érvényesült az illuzórikus korreláció jelenségével magyarázható kontextuális hatás, az előítéletes fiatalok aránya változatlanul azokban a megyékben a legmagasabb, ahol a cigány lakosság aránya alacsony, illetve magas. A parabolához közelítő görbékkel szemben a vallásos csoportok görbéjénél mindkét mintánál megfigyelhető, hogy a növekvő cigány lakossági arány először az előítéletesség erősödésével, majd a drasztikus csökkenés után újra növekedésével jár együtt. Másként fogalmazva, a két kutatás abban megegyezik, hogy az alacsony (2–4 százalék) cigány lakossági arány az előítéletesség növekedését, míg a magas (8–10 százalék) a csökkenését valószínűsíti – de csak olyan fiatalok csoportjában, akiket egyfajta köztes – nem intenzív, de nem is elutasító – vallásosság jellemez.

A vallásos csoportokra jellemző trend – alacsony cigány lakossági arány magas előítéletességgel jár együtt, illetve fordítva: a cigány lakossági arány emelkedésével növekvő, majd csökkenő, s újra növekvő előítéletesség – még a kö-

vetkező individuális jellemzőknél fordult elő: gimnazisták, nyolcadikosok, reformátusok.

A kontextuális elemzés is alátámasztotta, hogy a cigány lakossági arány, mint környezeti hatás befolyásolja a fiatalok előítéletességét. Az első megközelítésben paradoxnak tűnő eredményeket – azokban a régiókban magas az előítéletes fiatalok aránya, ahol a legmagasabb, illetve a legkisebb a teljes lakossághoz viszonyított cigány lakossági arány – az illuzórikus korreláció jelenségével értelmeztük.

A 10–17 évesek kutatás adatbázisának további vizsgálatával még arra kerestünk választ, *mennyiben módosítja a szocio-kulturális tényezők előítéletességet befolyásoló szerepét a kontextuális hatás hiánya*. Ennek érdekében az egyes régiókban külön-külön alkalmaztuk a korábban a teljes mintákon lefuttatott regressziós modellt. (A hat modell mindegyikében összevont előítéletesség-függő változóként szerepelt, míg a magyarázó változókat a teljes mintán lefuttatott elemzés során is bevont szocio-kulturális háttérváltozók alkották).

A regresszió-analízisek eredményei (Függelék, 105) azt mutatják, hogy *a régiókon belül szintén az életkornak és a vallásosságnak van szignifikáns hatása*. Ez alól az észak-keleti térség és a nyugati régió kivétel, ahol az életkor hatása nem volt szignifikáns. A keleti megyék még abból a szempontból is eltérnek a többi régiótól, hogy a vallásosság hatása csak ebben a régióban nem bizonyult szignifikánsnak. További eltérést még az alföldi megyékben jelentkezett, mivel csak itt volt statisztikailag is releváns a katolikus vallás és a nem gimnazista középiskolák hatása. A béta értékek arról tájékoztatnak, hogy a legtöbb régióban az életkor és a vallásosság befolyásolja leginkább az előítéletességet. Az egyes regressziós modellek magyarázott varianciáinak sorrendje eltér az előítéletes fiatalok régiókon belüli megoszlásától. A teljes mintát jellemző, meglehetősen csekély (3.62 százalék) magyarázott varianciától csak az északi régió különbözik jelentősen (8.40 százalék). Ez azt jelenti, hogy *az előítéletes attitűdök kialakulását befolyásoló szocializációs hátrányok és a cigány lakosság magas aránya felerősíti a szocio-kulturális tényezők magyarázó erejét*.

5. A nemzeti identitás jellemzői

5.1. A MAGYARSÁGFOGALOM ELEMEI

A nemzeti identitást vizsgáló hazai kérdőíves kutatások többsége annak feltárására vállalkozott, hogy a kérdezettek *milyen kritériumok alapján határozták meg a magyarság fogalmát*, illetve milyen csoportokat soroltak a nemzet fogalmába.

A hetvenes évek elejétől a kilencvenes évek közepéig terjedő időszakban végzett vizsgálatok¹ azt igazolják, hogy *a felnőttek magyarságfogalma elsősorban kultúrnemzeti nemzetfejlődéshez kapcsolódik*. A magyarsághoz tartozás lehetséges kritériumai közül elsősorban a magyar anyanyelv és származás szükségességét preferálják, azonban ha az önbesorolás – magyarnak vallja magát – is szerepel a felkínált magyarság feltételek között, akkor ez válik a legfontosabb szemponttá. (Lázár, 1996)

A kilencvenes években számos ifjúságkutatás foglalkozott a fiatalok nemzeti identitásával. Ezek a vizsgálatok nem voltak előzmény nélküliek. 1979-ben az előre megadott kritériumok közül – megelőzve az állampolgárságot – legtöbbször az anyanyelvet választották a 14–30 éveseket reprezentáló minta tagjai (Csepeli, 1995). Hat évvel később, a 14–29 évesek reprezentatív országos mintáján lebonyolított kutatás eredményei már azt jelezték, hogy a fiatalok az országhoz való kötődést jobban preferálták, mint a nyelvi-kulturális kritériumokat. (Lázár, 1988) A nyolcvanas évek elején végzett kutatás pedig arról tájékoztat, hogy a fiatalok problémamentesen azonosultak a magyar névvel, a magyarok halmaza nem volt azonos a magyar nemzet értelmezésével, nemzeti attitűdjükből hiányzott az önkritika és az etnocentrikus elfogultság. (Szabó-Csepeli, 1984)

Az elmúlt évtized országos mintákon végzett kutatásai során a tizenévesek magyarságértelmezése gyakorlatilag azonos hovatarozási kritériumok megítélése alapján történt. A kérdőíves vizsgálatok eredményeinek közös jellemzője, hogy *a felnőtt magyarságértelmezésektől eltérően – az önmeghatározás csak az anyanyelv és az állampolgárság után szerepelt a fontossági rangsorban*. A magyar

hovatartozás szempontjainak rangsorolásánál a tizenévesek inkább a kultúr-
nemzeti kritériumokat tekintették fontosnak, ugyanakkor a származási-nyelvi
feltételek nem különböztek el az államnemzeti szempontoktól. Az inkonzisztens
logikát a magyarság vállalása, vagyis az önmeghatározás elsődleges preferálása
oldotta fel. (Szabó–Örkény, 1998) A magyar hovatartozás elemei közül a
10–17 évesek az állampolgárságot és az anyanyelvet tartották leginkább szük-
séges kritériumnak, az önbesorolást, a származást vagy a születést már kevésbé.
Az 1992-ben végzett kutatás a fiatalok magyarságfogalmának érzelmi elemeit
is vizsgálta. Az európai hovatartozáshoz hasonlóan, a „magyar vagyok” gondol-
lat a 10–17 éves fiatalok kisebbik részét foglalkoztatja. (Függelék, 106) Közel
egyharmad részük nem büszke magyarságára, s ennél is nagyobb azok aránya,
akik az európaiságot ítélik meg ily módon. (Csepeli–Závecz, 1995)

A felnőtt vizsgálatokhoz hasonlóan, a feldolgozott ifjúsági kutatások kérdő-
ívében szereplő magyarságfeltételek szintén az államnemzeti, illetve a kultúr-
nemzeti koncepciókhoz kapcsolódtak. Az egyik csoportot az egyén által elvileg
szabadon megválasztható és megváltoztatható (állampolgárság, az ország terü-
letén élés) szempontok, a másikat az adottságok, akarattól független kritériumok
(anyanyelv, származás, szülőföld) alkották. Két vizsgálattól (Szabolcsi közép-
iskolások, Debreceni egyetemisták) eltekintve, a kötöttségek nélküli magyarságfel-
fogás (az a magyar, aki magyarnak vallja magát) is olvasható volt a kérdőívek-
ben. A kritériumok megfogalmazása és a rangsorolás módja nem egyezett meg
minden esetben, de ez nem volt akadálya a feltételek sorrendje alapján kirajzo-
lódó tendenciák felvázolásának.

Az állampolgárság és az anyanyelv kritériumok fontosságát hangsúlyozó két
országos kutatás (10–17 évesek, Nyolcadikosok) eredményével összhangban, a
keleti országrészben élő fiatalok (Keleti fiatalok) szintén ezt a két feltételt vél-
ték leginkább szükségesnek.

26. tábla

Nyelcadikosok kutatás. A magyarság meghatározás kritériumai
(százalékban)

Az tekinthető magyarnak...	Átlag
...akinek anyanyelve magyar	3.82
...aki magyar állampolgár	3.72
...akinek a szülei magyarok	3.67
...aki magyarnak vallja magát	3.67
...aki Magyarországon született	3.31

27. tábla

10–17 évesek kutatás. A magyarság meghatározás kritériumai
(átlagpontok, 1: egyáltalán nem ért egyet, 5: teljesen egyetért)

Az tekinthető magyarnak...	Átlag
...akinek anyanyelve magyar	3.82
...aki magyar állampolgár	3.72
...akinek a szülei magyarok	3.67
...aki magyarnak vallja magát	3.67
...aki Magyarországon született	3.31

28. tábla

Keleti fiatalok kutatás. A magyarság meghatározás kritériumai
(a szükséges válaszok százalékban)

Magyar az anyanyelve	78
Magyar az állampolgársága	71
Önmagát magyarnak tekinti	63
Magyarországon született	51

29. tábla

Felekezeti fiatalok kutatás. A magyarság meghatározás kritériumai
(átlagpontok, 1: egyáltalán nem fontos, 5: nagyon fontos)

	Átlag
Magyarnak tartsa magát	3.82
Beszélgjen magyarul	3.63
Tartsa be az ország törvényeit	3.56
Ismerje és szeresse a magyar kultúrát	3.53
Magyar legyen az anyanyelve	3.51
Legalább az egyik szülője magyar legyen	3.09
Szeresse a piros-fehér-zöld zászlót	3.01
Szavazzon a választásokon	3.00
A környezete magyarnak tartsa őt	2.99
Magyar állampolgár legyen	2.90
Magyarországon lakjon	2.39
Képes legyen meghalni Magyarorszáért	2.26
Magyarországon szülessen	2.20
Értsen egyet a kormánnyal	1.56

A magyar anyanyelv kitüntetett szerepét megerősítette a többi vizsgálat is,
azonban az állampolgárság kevésbé szükséges feltételnek bizonyult. A szabolcsi
középiskolások számára az anyanyelv (75 százalék) mellett a szülő származása
(72 százalék) a leginkább szükséges kritérium, de a kultúr-
nemzeti koncepció nem kizárólagos, mivel az állampolgárság feltételt támogatók aránya is jelentős.
(Függelék, 12. tábla)

A 10–18 éveseket vizsgáló másik szabolcsi kutatás (*Szabolcsi tizenévesek*) mellett a szolnoki vizsgálat (*Szolnoki fiatalok*) és a *Felekezeti fiatalok* kutatás eredménye is arra utal, hogy a magyarságfogalom elemei közül az *anyanyelvet és a magyarság szabad vállalását* tartották a legfontosabbnak. (Függelék, 13. és 14. tábla)

A szükségesnek, illetve fontosnak tartott feltételek (anyanyelv, önbesorolás, állampolgárság) átlagpontjai (vagy százalékos válaszarányai) között csekély különbségek vannak. Ezzel szemben ha a területi kritérium (Magyarországon kell élni) is előfordult, a többi kritériumtól lényegesen alacsonyabb mértékben bizonyult a magyar hovatartozás nélkülözhetetlen feltételének (*Nyolcadikosok, Szabolcsi tizenévesek, Szolnoki fiatalok*).

A magyar egyetemisták kérdőívében (*Debreceni egyetemisták*) a magyarság, az északír hallgatóknál a több nemzetet integráló brit kategória négy lehetséges kritériumát soroltuk fel. A csoporttagság szükségességét az összehasonlító vizsgálatban is olyan kijelentésekről kellett eldönteni a kérdezeteknek, melyek közül kettő (állampolgárság és a terület) az államnemzet, a másik kettő (anyanyelv és a származás) a kultúrnemzet koncepcióval rokon. Az északír katolikus kisebbség és a protestáns többség maradéktalanul közös jellemzője, hogy mindannyian brit állampolgárok. Ezért a belfasti kutatás kérdőívében – annak ellenére, hogy a kérdezetek 56 százaléka írként határozta meg magát (Függelék, 107) – a Nagy-Britanniához, a több nemzetet magába foglaló brit egységhez tartozás kritériumait vizsgáltuk. („To consider somebody a British national in your opinion he/she must have a following characteristic.”).

30. tábla

Debreceni egyetemisták kutatás. A magyar/brit meghatározás kritériumai (a szükséges válaszok, százalékban)

	Magyar egyetemisták	Északír egyetemisták
Az anyanyelv magyar/angol legyen	45	27
Magyar/ brit állampolgár legyen	56	66
Magyarországon / Nagy-Britanniában éljen	26	41
Legalább az egyik szülő magyar/brit legyen	22	41

A tizenéves kutatási eredményeknek megfelelően, a magyar egyetemisták jelentősen nagyobb arányban tartották szükségesnek az állampolgárságot és az anyanyelvet, mint a területi és a származási kritériumokat. Az északír egyetemistákat elsősorban az állampolgárság preferálása jellemzi, az anyanyelv számukra a legkevesbé szükséges kritérium. Valószínű, hogy ebben – az akcentustól eltekintve – a lényegében azonos, közös nyelv evidenciája is nagy szerepet játszik. A brit nemzeti tudat jogi elemének hangsúlyozása nem meglepő, hiszen a Nagy-Britanniát alkotó négy ország lakosait a brit állampolgárság köti egyfajta „nemzetek feletti államnemzet” egységébe.

Kutatásunk módszertani korlátjai miatt nem volt lehetőségünk annak vizsgálatára, hogy az északír nemzeti ideológiában milyen kapcsolódása van a történelmileg kondicionált integratív brit nemzeti tudat és a kisebbségi és regionális önállóság tudat elemeinek. Arra viszont választ kaphatunk, hogy *mennyiben módosítja a brit kategória elemeinek megítélését az északír egyetemisták önbesorolással definiált nemzeti identitása*. A brit identitás különösen az állampolgárság esetében „erősíti fel” a Nagy-Britanniához tartozás elemeit. Az ír identitásukat vállalók a brit hovatartozás kritériumaival szemben kevésbé szigorúak, de a szükségesség megítélésének sorrendje a britekhez hasonló.

31. tábla

Debreceni egyetemisták kutatás. A brit hovatartozási kritériumok megítélése az északír egyetemisták identitás alapján elkülönült csoportokban (a szükséges válaszok, százalékban)

	Ír identitású csoport	Brit identitású csoport
Az anyanyelv angol legyen	29	33
Brit állampolgár legyen	73	83
Nagy-Britanniában éljen	41	43
Legalább az egyik szülő brit legyen	47	55

A magyarság feltételek megítélésének keresztátlás, illetve páronkénti korrelációs elemzése a kultúrnemzeti kritériumok kölcsönös kapcsolatát bizonyítja. (Függelék, 108)

A többi feltétel szükségességének (fontosságának) hangsúlyozásával leginkább a fiatalok magyarságfogalmában kitüntetett szerepet játszó anyanyelv kapcsolódik össze. (Az egyéb feltételeket szükségesnek, illetve fontosnak minősítők a legnagyobb arányban az anyanyelvet is feltételként jelölték meg, illetve tartották fontosnak).

A kultúrnemzeti magyarságfelfogás zártságára utal, hogy legnagyobb arányban a négy kutatásban is legkevesbé szükségesnek tartott területi kritériumhoz ragaszkodásnál figyelhető meg a többi feltétel elvárása.

Több eredmény is megerősíti, hogy a feltételek közül a magyarság vállalása független leginkább a többi kritériumtól: a korrelációs kapcsolatok erőssége ebben az esetben a legkisebb, illetve az önbesorolást szükségesnek (fontosnak) minősítők a legkisebb arányban tartják elengedhetetlennek a magyarság további feltételeit.

Az egyik kutatásban (*Szabolcsi tizenévesek*) a fiatalok kérdőívében meg-egyező kritériumok alapján vizsgáltuk a szülők magyarságról és a cigányokról alkotott elképzelését. Az eredmények arra utalnak, hogy a családban zajló szocializációnak meghatározó szerepe van abban, hogy a fiatalok milyen szem-

pontok alapján értelmezik a magyarság, illetve a cigányság fogalmát. Az egyes feltételek megítélését kifejező változók közötti, minden esetben szignifikáns korrelációs együtthatók azt mutatják, hogy a cigány hovatartozásnál szorosabb kapcsolat van a gyerekek és a szüleik preferenciái között. Figyelemre méltó, hogy a magyarság és a cigányság vállalásának megítélésében inkább az apák, a származási kritériumok esetében inkább az anyák nézetei állnak közelebb a gyerekek elgondolásához. (Függelék, 109)

5.2. A CIGÁNY ÉS A ZSIDÓ IDENTITÁS KRITÉRIUMAI

A nemzeti identitás témakörében végzett hazai empirikus szociológiai kutatások gyakorlatilag csak a többségi társadalom magyarság és nemzetfogalmának vizsgálatára irányultak. A *nemzeti és etnikai kisebbségek hovatartozási kritériumainak megítélése szinte ismeretlen*, csak a cigányok identitásának jellemzőivel foglalkozott néhány elemzés. (Hann, 1979; Barczy-Diósi-Rudas, 1996)

A szociológiai kisebbségi kutatásoknak ritkán tárgya az etnikai vagy nemzeti önkép vizsgálata. A közelmúlt két országos cigányvizsgálata is elsősorban a romák társadalmi helyzetének és szociális jellemzőinek leírását tűzte ki célul, nem foglalkozott a cigány-magyar hovatartozás, vagy a cigány önjellemzés problémáival. Ismereteink szerint a cigányok nemzeti identitása és magyarságfogalmának leírása csupán egy szabolcsi településen készült kismintás vizsgálatban szerepelt. (Murányi, 1995c)

A cigányság meghatározásán keresztül jól nyomón követhető az empirikus kisebbségi szociológiai kutatások egyik alapvető problémája. A hazai társadalomtudományi irodalomban a kilencvenes évek végén lezajlott, lényegében operacionalizációs és definíciós vitával (Ladányi-Szelényi, 1997, 1998; Havas-Kemény-Kertesi, 1998; Kertesi, 1998; Ladányi-Szelényi, 1997) kapcsolatos álláspontunk szerint nincs egyedüli és kizárólagosan helyesnek tartott cigány (magyar, szlovák, német stb.) meghatározás. Az adott elméleti megközelítéstől, paradigmától függő, különböző metodikai szempontokkal indokolt értelmezéseket egyaránt elfogadhatónak tartjuk, és úgy véljük, hogy a más-más szemléletmód alapján választott paradigmák vagy módszertani szempontok feletti viták hozzátartoznak a tudományos megismeréshez.

A cigányok identitás szerinti többségi megítélésének vizsgálatára két kutatás (Szabolcsi tizenévesek, Pécsi középiskolások) elemzése során volt lehetőségünk. A Szabolcsi tizenévesek kutatásnál a cigánysághoz tartozást kifejező négy feltétel megfogalmazása során arra törekedtünk, hogy az államnemzeti és kultúr-

zeti koncepciókhoz kötődő logika az etnikai hovatartozás felkínált kritériumaiban is érvényesüljön. Az eredmények alapján megfogalmazható következtetés illeszkedik a korábbi kutatási eredményekhez. A felnőtt és ifjúsági mintákön már korábban is azt tapasztalták, hogy az identitásváltás lehetőségét kizáró többségi felfogás eleve adottságtípusú identitást tulajdonít a cigány kisebbségnek. (Hann, 1979; Barczy-Diósi-Rudas, 1996) A cigány kritériumok preferenciasorrendje – hasonlóan a magyarságfeltételekhez – most is megegyezik a gyerekek és szülők mintájában. Mindegyik esetben a cigányok zárt felfogása érvényesül, a cigánysághoz tartozás feltételei közül leginkább a cigány származást, legkevésbé a cigány nyelv használatát tartják szükségesnek.

32. tábla

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A cigány meghatározás kritériumai
(a szükséges válaszok százalékban)

	Gyermek alminta	Anya alminta	Apa alminta
Legalább az egyik szülő cigány legyen	71	79	74
Cigánynak vallja magát	61	59	63
Cigányok között éljen	30	24	24
Cigányul beszéljen	26	18	21

A válaszok százalékos megoszlása azt mutatja, hogy jelentős törésvonal húzódik meg a származás-önbesorolás, valamint az együttélés-saját nyelv kritériumok között. Az asszimilálódás vagy elkülönülés nézőpontjából ez kétféleképpen is értelmezhető. Ha a cigányok saját nyelvhasználatának és együttélésének alacsony támogatása a többség befogadó és asszimilációs törekvéseivel (a nyelvi és etnikai szegregáció tagadásával) párosul, akkor az alacsony százalékarányokat akár pozitívnak is tekinthetjük. Abban az esetben, amikor a cigány nyelvet és összetartozást a saját kultúra iránti kisebbségi jogok részének tekintjük, az eredmények már egy következetes elutasító szemlélet megnyilvánulását tükrözik. Mivel a szabolcsi tizenévesek több mint kétharmada (69 százalék) nem szeretné a cigányok közvetlen szomszédságát, ezért a csoporthovatartozási kritériumok sorrendjének ez utóbbi, inkább kirekesztő értelmezése valószínű.

A hovatartozási elemek közül a cigányok elkülönülését támogató („cigányok között éljen”) és a cigány nyelv használatának („cigányul beszéljen”) szükséges-ségét hangsúlyozó tizenévesek többsége egyúttal a másik három feltételt is a cigányság meghatározásához sorolta. Ez is arra utal, hogy a cigány kisebbség szegregációját a nyelvi vagy a személyes érintkezések minimalizálásával preferáló tizenévesek többségét – a származást és a kisebbségi lét vállalásának hangsúlyozásával – egyfajta zárt, elutasító cigány értelmezés jellemzi. (Függelék, 110)

A logikai szempontból összetartozó magyar és a cigány hovatartozási kritériumok keresztábrás elemzése azt mutatja, hogy a cigány kritériumokhoz ragasz-

kodók többsége szükségesnek tartja a megfelelő magyarságfeltételt is, azonban a fordított irányú megfelelés már nem érvényesül. A területi-együttélési dimenzió két feltételtől (Magyarországon, illetve a cigányok között élés) eltekintve, a cigány kritériumokkal azonosulás a megfelelő magyar kritérium szükségességének megítélését is jelenti. A cigány származást, a cigányság vállalását és a cigány nyelv használatát hovatartozási feltételként elfogadók 95–95 százaléka a magyarság definiálásában is szükségesnek tartja a magyar származást, a magyarság vállalását, illetve a magyar anyanyelvet.

Korábban láthattuk, hogy a magyar nyelvnek kitüntetett szerepe volt a magyarsághoz tartozás megfogalmazásában. Nem véletlen, hogy a magyar és a cigány feltételek kölcsönös kapcsolatait vizsgálva, a magyar és a cigány nyelv között figyelhető meg a legnagyobb eltérés. Az előbb már utaltunk arra, hogy a cigányság esetében a cigány nyelvet feltételként megfogalmazók 95 százaléka a magyar nyelvet is a magyarság szükséges kritériumának tartja. A fordított irányú kapcsolat azonban csak a magyar nyelvet preferálók 33 százaléka igaz. A magyarsághoz tartozás leggyengébb feltételének a területi kritérium bizonyult. Feltehetően ennek is köszönhető, hogy a két csoport hovatartozás vizsgálatánál a legkisebb arányú kölcsönös átfedés a területi-együttélési kritériumokat jellemezte: a cigánysághoz tartozás megítélésénél a „Magyarországon élés” feltételt preferálók 44 százaléka vélte szükségesnek a cigányok homogén együttélését, míg a fordított irányú arány 54 százalék volt. (Függelék, 111)

A szabolcsi fiatalok gondolkodásában leginkább a származás és az önbesorolás szerint vállalt magyar, illetve cigány feltételek kapcsolódnak össze. A magyar és cigány hovatartozási kritériumok páronkénti korrelációs kapcsolatai közül a többségi és a kisebbségi születési feltételek együtt járása a legerősebb, de a korrelációs együtttható a magyarság, illetve a cigányság szabad vállalásának hangsúlyozása között is magas és szignifikáns. (Függelék, 112)

A Pécsi középiskolások kutatás adatbázisa – a cigányok mellett – a zsidók kategorizációjának elemzését is lehetővé tette. A nyelvi és a származási kritériumok mellett, a hétköznapi diskurzusokban gyakran előforduló besorolási szempontokat is felkínáltak a válaszadóknak (életmód, többségi vélemény, illetve bőrszín és vallás).

Az önmeghatározás és az életmód volt a két leggyakrabban említett olyan kategória, amely alapján cigánynak tekintenek valakit a pécsi középiskolások. Feltehetően az életkori különbségeknek és az eltérő operacionalizálásnak is szerepe van abban, hogy a pécsi középiskolások a származási feltételt lényegesen kisebb arányban nevezték meg, mint a szabolcsi tizenévesek.

A zsidókhoz tartozás felsorolt kritériumai közül az önbesorolást és a vallást említették a legtöbbször. A cigányokhoz hasonlóan, a zsidók meghatározásában is jelentős azok aránya, akik az önbesorolás szabadsága alapján történő besorolást támogatják, de a különbség is egyértelmű. A cigányság csoportértelmezését

a cigányokra jellemző életmód jelentősen meghatározza, míg a zsidókat inkább vallási kisebbségként definiálják.

33. tábla

Pécsi középiskolások kutatás. A cigány és zsidó meghatározás kritériumai (százalék)

Szerinted ki számít cigánynak/zsidónak?	Cigánynak	Zsidónak
Aki cigánynak / zsidónak vallja önmagát	36	29
Aki cigány / zsidó életmódú	27	13
Akinek sötét a bőre színe/ zsidó vallású	7	29
Aki cigánynak / zsidónak született	5	3
Akit a környezete annak tart	4	2
Aki cigányul / héberül beszél	3	1
Nem tudom megállapítani	12	15
Válaszhiány	6	8

A cigányokra és a zsidókra vonatkozó kategorizációk felhasználásával, a válaszok alapján két csoportot képeztünk. A csoportok kialakítását arra a feltételezésünkre alapoztuk, mely szerint a cigányok és a zsidók kategorizációja során egyaránt csak az önbesorolást megjelölők kevésbé lesznek előítéletesek, mint azok, akik valamilyen kritériumot neveztek meg a cigány, vagy zsidó hovatartozás feltételeként. A két csoportra a NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ (a minta egyötöde, 21 százalék), illetve a ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ (a minta 51 százaléka) elnevezésekkel hivatkozunk a későbbiekben. (A bizonytalan válaszadókat – válaszhiány, „nem tudom” válaszok – egy harmadik csoportba soroltuk, de csupán viszonyítási kategóriaként használtuk a regressziós modellekben).

Az előbbi feltételezésünk igaznak bizonyult, mivel azok a fiatalok, akik a cigány és a zsidó kisebbségekhez tartozást az önmeghatározással definiálták kevésbé előítéletesek és a konvencionális morál is jobban jellemzi őket, mint a hovatartozási kritériumokat feltételként megfogalmazók csoportját. (Függelék, 113)

5.3. A MAGYARSÁGFOGALOM TÍPUSAI ÉS A SZOCIO-KULTURÁLIS JELLEMZŐK, OKSÁGI KAPCSOLATOK

A fiatalok különböző korcsoportjait reprezentáló mintákon végzett kutatások közös jellemzője, hogy a felnőttek magyarságértelmezését uraló önmeghatározás feltétel kevésbé volt fontos kritérium. Ennek ellenére a két országos nagymintás vizsgálatot (10–17 évesek, Nyolcadikosok) elemző kutatók mindkét

esetben önállóan elkülönült identifikációs típusként tárták fel a magyarság szabad vállalását. (Csepeli-Závecz, 1995; Szabó-Örkény, 1996) Az utolsó éves középiskolások körében végzett vizsgálat során a diákok magyarságfogalmának tíz szempont alapján elemezték. A kétlépcsős főkomponens-elemzés során kapott négy főkomponens² arra utal, hogy a középiskolások magyarságfogalma morális, jogi-államnemzeti, individuális-kultúrnemzeti és hagyományokhoz kötődő, kultúrnemzeti típusokkal jellemezhető. (Szabó-Örkény, 1998)

A feldolgozott adatbázisok további elemzése során, a *fiatalok magyarságfogalmát szintén főkomponens-analízisek segítségével elkülönült típusokkal jellemezzük. A típusok egyik értelmezési szempontja az államnemzeti, illetve a kultúrnemzeti elemek együttes preferálásának következetességén alapul. Az államnemzeti típust akkor tekintjük konzisztensnek, amennyiben a területi-formális kritériumok faktorsúlya határozza meg a főkomponens struktúráját. A nyelvi-vérségi feltételek következtetés (azonos előjelű és magas értékű faktorsúlyok) jelenléte esetén a kultúrnemzeti típus konzisztenciájára hivatkozunk, míg a két nemzetfejlődési koncepció jellemzőinek „keveredése” esetén az inkonzisztens elnevezést követjük. A magyarságértelmezési típusok jellemzésének másik szempontja az önbesorolás megítélése, azaz a magyarság vállalásának támogatása (nyitott magyarságkép), illetve elutasítása (zárt magyarságkép) volt. Az egyes típusok elnevezésénél csak akkor tekintünk el ettől az osztályozási szemponttól, ha a típusban egyáltalán nem, vagy elhanyagolható faktor súllyal szerepel az önbesorolás kritérium.*

A két minősítési szempont alapján a 10–17 éveseket (10–17 évesek kutatás) egy ZÁRT-INKONZISZTENS és egy NYITOTT-INKONZISZTENS típusú magyarságértelmezés jellemzi. A két típust elsősorban a magyarság szabad vállalásának megítélése különíti el, egyik esetben sem beszélhetünk valamelyik nemzetfejlődési típus dominanciájáról. A ZÁRT-INKONZISZTENS típusban – eltekintve a „magyarnak vallja magát” kritériumtól – minden feltételt magas pozitív faktorsúly jellemez, míg a NYITOTT-INKONZISZTENS típusban csak az önbesorolás feltétel támogatása a jelentős. (Függelék, 15. tábla)

A 14–15 évesek országos mintáján készült kutatás (Nyolcadikosok kutatás) három magyarságértelmezési típusa közül kettő „következtesen megfelel” az államnemzeti, illetve a kultúrnemzeti nemzetfelfogásoknak, de a magyarság vállalása kritérium alacsony faktorsúlya miatt mindkét esetben zárt értelmezés a jellemző (ZÁRT-KONZISZTENS kultúrnemzet; ZÁRT-KONZISZTENS államnemzet). A harmadik típusnál (NYITOTT-INKONZISZTENS) az önbesorolás szabadságának támogatása a meghatározó, de ez nem párosul sem az államnemzeti, sem a kultúrnemzeti értelmezési típusok konzekvens preferálásával. (Függelék, 16. tábla)

A szabolcsi középiskolások kutatás kérdőíve nem tartalmazta az önbesorolás feltételt, így a négy kritérium bevonásával elvégzett főkomponens analízis egy területi-formális (KONZISZTENS-államnemzet) és egy nyelvi-vérségi

(KONZISZTENS-kultúrnemzet) főkomponenst különített el, amelyek jól illeszkedtek az államnemzetre és a kultúrnemzetre vonatkozó elképzelések logikájához. (Függelék, 17. tábla)

A Szabolcsi tizenévesek vizsgálat elemzése szintén eltérő logikák alapján szerveződő, de inkonzisztens magyarságértelmezési típusokat tárt fel. A területi és jogi kritériumokat együttesen preferáló és az önbesorolást inkább elutasító felfogás azért inkonzisztens, mert az államnemzeti jellemzőkhöz a magyar anyanyelv elfogadása kapcsolódott (ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet). A másik típusban (NYITOTT-INKONZISZTENS kultúrnemzet) az ellentmondás alapja a feltételek nélküli magyarság és a származás együtt történő támogatása. (Függelék, 18. tábla)

A 10–17 évesekhez hasonlóan, a keleti országrészben élő fiatalok (*Keleti fiatalok* kutatás) magyarságfogalmát leíró két főkomponensben is keverednek a nemzetfejlődési típusok elemei. Az egyik típusra (ZÁRT-INKONZISZTENS) ebben a vizsgálatban is az a jellemző, hogy az önbesorolás kivételével minden kritérium magas faktorsúllyal szerepel. A második típusban (NYITOTT-INKONZISZTENS) a magyarság szabad vállalásának elve a meghatározó, de ebben sem fedezhető fel konzisztens nemzetfejlődési orientáció: az állampolgárság és a származás kritérium elutasítása az anyanyelv fontosságának támogatásával jár együtt. (Függelék, 19. tábla)

A Szolnoki fiatalok magyarságértelmezésének két típusát szintén az önbesorolás különíti el leginkább. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens abban hasonlít a *Keleti fiatalok* és a 10–17 évesek hasonlóan címkézett típusához, hogy az önbesorolás kivételével minden kritériumot magas faktorsúly jellemez. A második típusban (NYITOTT-KONZISZTENS államnemzet) a magyarság vállalása az államnemzeti koncepció következetes támogatásával kapcsolódik össze: az állampolgárság, valamint a területi kritériumot pozitív, a származás feltételt negatív faktorsúly jellemez. (Függelék, 20. tábla)

A Debrecenben és Belfastban készült kutatásnál a két főkomponensbe rendeződött négy kritérium szerveződési elve szintén az államnemzeti és a kultúrnemzeti nemzetkoncepciókhoz kapcsolódott. A két főkomponens leginkább az állampolgárság kritérium megítélésében különbözik egymástól. Az anyanyelv és a terület kritérium még a két nemzetfejlődési koncepció logikája szerint szerepel a főkomponensekben, azonban a származás feltétel mindkét főkomponens kialakításában pozitív súllyal van jelen, így az államnemzeti főkomponensre inkonzisztens, a kultúrnemzeti típusra konzisztens elnevezéssel hivatkozunk. (Függelék, 21. tábla)

A *Felekezeti fiatalok* kutatás kérdőívében a magyarsághoz tartozás 14 különböző kritériumának megítélését kértük a kérdőívben. A főkomponens-analízis öt magyarságértelmezési típust különített el, melyeket – a könnyebb értelmezés és a korábbi kutatásokhoz hasonló tipológia követése miatt – újabb

analízisbe vontuk be. Az ily módon elvégzett másodlagos főkomponens-analízis eredményeként kapott egyik típus (KONZISZTENS államnemzet) az államnemzeti és a kulturális-szimbolikus jellemzők preferálását, valamint a jogi légitímációs és származási kritériumok elutasítását tartalmazza. A másik típusban (KONZISZTENS kultúrnemzet) a nyelvi és a származási kritériumok preferálása a vállalt magyarság elutasításával kapcsolódott össze. Amint a két típus elnevezése is mutatja, a nyitott-zárt dichotómia nem érvényesült a főkomponensek struktúrájában, a magyarság vállalásának szabadsága nem differenciált eléggé. (Függelék, 22. tábla)

A magyarságkritériumok bevonásával elvégzett főkomponens-analízisek eredményétől eltérően, a cigánysághoz tartozás négy feltétele csak egyetlen főkomponensbe szerveződött. A tizenévesek cigány értelmezésében legnagyobb súlya a szegregációs kritériumnak („a cigányok között éljen” feltétel) van. A cigányságra, mint csoportra vonatkozó nézettípus abban a tekintetben konzisztens struktúrájú, mivel a csoport-hovatartozás feltételeinek együttes szükségességét (vagy elutasítását) azonos előjellel tartalmazza. Azonban a cigányság kötöttségek nélküli vállalása a nyelv, származás és az együttélés feltételekkel kapcsolódott össze, így – a szokásos terminológiánknak megfelelően – a főkomponens ellentmondásos (inkonzisztens) hovatartozási típust képvisel, amelyre ZÁRT-CIGÁNY néven hivatkozunk a továbbiakban. (Függelék, 23. tábla)

A kutatások eltérő módszertani jellemzői miatt a magyarság-kritériumok megítélése alapján elkülönült főkomponensek alapján *levonható következtetések általánosításának nyilván vannak korlátai, de néhány összefüggés egyértelműnek tűnik:*

Amennyiben a felsorolt magyar hovatartozási kritériumok között szerepel a magyarság vállalása, akkor a *nyitott-zárt elkülönülés* minden esetben megfigyelhető.

Az önbesorolás kritériumát nem tartalmazó kutatásoknál a *magyarságértelmezési típusok többnyire konzisztensen tartalmazzák a kétféle nemzetfejlődési koncepció logikáját.*

Az anyanyelv központi helyzete már a kritériumok sorrendjénél is megfigyelhető volt. A kitüntetett szerep a fiatalok magyarságfogalmának szerveződésében is érvényesül, mivel a *nyelv mindegyik főkomponensben pozitív súllyal van jelen.*

Az államnemzet-kultúrnemzet egyértelmű elkülönülésének hiánya – csak zárt, vagy nyitott inkonzisztens típusok előfordulása – olyan adatfelvételekben fordult elő, ahol a mintát tágabb életkori csoportok alkották (10–17 évesek, Keleti fiatalok).

A cigányság hovatartozási kritériumok alapján történő kategorizációja egyrészt egydimenziós, másrészt kirekesztő és zárt.

A magyarságfogalom szerveződését két dimenzió (nemzetkoncepciók konzekvens jelenléte és a zárt-nyitott jelleg) alapján vizsgáltuk. Az egyes típusok (főkomponensek) szocio-kulturális tényezők alapján történő vizsgálata során elsősorban az önbesorolás megítélése alapján elkülönült zárt-nyitott típusokra koncentráltunk. Ennek egyik oka, hogy csupán két kutatásban (Szabolcsi középiskolások, magyar-északír egyetemisták) nem szerepelt a magyarság vállalása kritérium. A másik problémát a magyarságfogalmak államnemzet-kultúr-nemzet jellegének értelmezése jelentette, mivel a főkomponensek által reprezentált típusok többségében a két nemzetfejlődési koncepció csak inkonzisztensen volt jelen.

A vizsgált adatbázisok nemek szerint elkülönült csoportjai között vagy nincs eltérés a zárt és a nyitott magyarságértelmezések megítélésében, vagy egymástól eltérő eredmények figyelhetők meg: a 10–17 éveseknél a ZÁRT-INKONZISZTENS típus jobban a lányokat, ezzel szemben a *Felekezeti fiatalok* kutatásnál a KONZISZTENS államnemzet típus inkább a fiúkat jellemzi. (Függelék, 114)

Az életkori csoportok magyarságfelfogásának leírására is alkalmas két kutatás (10–17 évesek, Szabolcsi tizenévesek) eredményei azt mutatják, hogy a zárt magyarságértelmezés a legfiatalabb, a nyitott felfogás az idősebb korcsoportok sajátja. A megyei vizsgálat alapján az is egyértelmű, hogy a kultúrnemzeti koncepcióval rokon értelmezési típust az idősebbek (16–18 évesek), az államnemzeti koncepció a fiatalok (10–15 évesek) gondolkodásában domináns. (Függelék, 115)

A lakóhely és a magyarságfogalom értelmezések kapcsolata két esetben következetes. A nyitott magyarság típus támogatása és egyúttal a zárt felfogás elutasítása csak a budapesti és a városokban élő *„felekezeti fiatalok”* körében figyelhető meg. Igaz, hogy nem párosul a nyitott koncepció támogatásával, de több kutatásnál (Nyolcadikosok, Szolnoki fiatalok, Keleti fiatalok) is tapasztaltuk, hogy a zárt magyarságértelmezés az átlagosnál kevésbé jellemző a városi fiatalokra. Mivel a községekben élőknek a zárt koncepció preferálása két kutatásnál is egyértelmű volt, ezért megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy az urbanizált lakóhelyi környezet inkább valószínűsíti a nyitott magyarságképpel való azonosulást. (Függelék, 116)

Az eddig elemzett szocio-kulturális jellemzőkhöz hasonlóan, a vallásosság vagy felekezeti hovatartozás alapján kialakított csoportok magyarságértelmezése között sincs eltérés a nemzetfejlődési koncepciók megítélésében. A magyarság-felfogások zárt vagy nyitott jellege alapján történő kategorizálást tekintve, a zárt magyarságértelmezésnél figyelhető meg, hogy a feltételeket megfogalmazó szemlélet több esetben is az átlagosnál kevésbé jellemzi az ateista, felekezethez nem tartozó fiatalokat. A felekezeti csoportok magyarságértelmezése között nem találtunk ennyire egyértelmű, a másik három kutatás alapján megerősített kapcsolatot, de adataink arra utalnak, hogy a református fiatalokat kevésbé azonosulnak a nyitott magyarságkoncepcióval. A *Felekezeti fiatalok* kutatás elemzése

során azt tapasztaltuk, hogy a református és vallásos (de nem a leginkább vallásos) fiatalokra inkább a kulturális gyökerű államnemzeti, míg a katolikusokra – a leginkább vallásos fiatalok által elutasított – nyelvi és származási kritériumokra épülő kultúrnemzeti magyarságértelmezés a jellemző. (Függelék, 117)

A kulturális és egzisztenciális szülői jellemzők alapján kialakított csoportok magyarságértelmezése mögötti konzekvens logika szintén csak a nyitott-zárt kategorizációk segítségével tárható fel. A kevésbé iskolázott, illetve hátrányos anyagi helyzetű, idős szülői környezetben élő fiatalok magyarságról alkotott felfogása az átlagosnál jobban zárt, de nem párosul a nyitott értelmezés elutasításával. Az egzisztenciális és kulturális szempontok alapján kedvező családi háttér a másik értelmezési típust valószínűsít, mivel az iskolázott, illetve jó anyagi helyzetű, valamint fiatal szülők gyermekeinél a zárt típus elutasítása figyelhető meg, amely több esetben együtt jár a nyitott magyarságkép átlagosnál erőteljesebb támogatásával. (Függelék, 118)

A fiatalok családi környezetének strukturális jellemzői és a középiskola típusa közötti szoros kapcsolatra már többször utaltunk. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a legjobb szocio-kulturális családi háttérrel rendelkező gimnazisták felfogásában a zárt magyarságértelmezés elutasítása a nyitott típus átlagosnál nagyobb támogatásával kapcsolódik össze, míg a szakközépiskolák és a szakmunkásképzők tanulóinak magyarságfelfogását a gimnazistákkal ellentétes preferenciák jellemzik. A nemzetfejlődési koncepciókat követő tipizálás alapján ebben az esetben sem figyelhettünk meg következetesen érvényesülő tendenciát, más szóval az államnemzeti és a kultúrnemzeti magyarságfelfogások, valamint az iskolatípus között nincs szociológiai szempontból következetesen értelmezhető kapcsolat. (Függelék, 119)

A két országos kutatás adatbázisának segítségével lehetőségünk volt a magyarság értelmezések területi szempont alapján történő vizsgálatára is. Az előítéletességnél megfigyelt elkülönüléshez hasonlóan, a cigány lakossági arány alapján kialakított hat földrajzi régióra vonatkozó score-átlagok eltérései azt mutatják, hogy a magyarságértelmezési típusok mindkét mintában érvényesülő, következetes preferálása a nyugati megyék fiataljaira jellemző. A nyugati régióban élő 14–15 évesekre és 10–17 évesekre egyaránt igaz, hogy a nyitott nemzetfelfogás támogatása a zárt magyarságértelmezés elutasításával párosul. A két országrész fiataljainak eltérő magyarságfelfogását az is igazolja, hogy a gazdasági, infrastrukturális és az életminőség más szempontjai szerint is hátrányos helyzetű keleti és északi régiókban élő 14–15 évesek elzárkóznak a nyitott értelmezéstől, ugyanakkor az átlagosnál jobban azonosulnak a zárt magyarságfelfogással. (Függelék, 120)

A szabolcsi kutatásban (*Szabolcsi fiatalok*) vizsgált cigány hovatartozás négy kritériuma (szabad vállalkás, nyelv, származás, homogén együttélés) olyan értelmezési típusba rendeződött, amely egyszerre inkonzisztens és diszkriminatív.

A ZÁRT-CIGÁNY csoportfelfogás leginkább a kedvező családi körülmények (iskolázott, illetve jó anyagi helyzetű fiatal szülők) között élő 14–15 éves fiatalokra jellemző, de a vallásosságot elutasító, gimnáziumba, illetve szakközépiskolába járó fiatalok gondolkodásában szintén az átlagosnál nagyobb mértékben van jelen. A cigányokat kirekesztő csoportértelmezés erőteljesen megosztja a fiatalokat, mivel a ZÁRT-CIGÁNY felfogás elutasítása az előző szocio-kulturális jellemzők komplementer kategóriáiban figyelhető meg: a 16–18 évesek, a szakmunkásképzősök, a reformátusok és a vallásos fiatalok mellett az egzisztenciális vagy kulturális szempontból hátrányos családi környezetben élő fiatalok csoportjában. (Függelék, 121)

A magyarságértelmezések és a szocio-kulturális jellemzők közötti kapcsolatra vonatkozó eredményeket az alábbiakban összegezhetjük:

A fiúk és a lányok csoportjában *nem tér el* a nyitott-zárt magyarságértelmezés.

A zárt magyarságértelmezés *inkább a fiatalabb, községekben élő fiatalokra*, míg a nyitott magyarságkép az idősebbekre és a városban élőkre jellemző.

A református felekezethez tartozók a nyitott, míg az ateisták a zárt típust utasítják el.

A fiatalok gondolkodását jellemző kétféle magyarságfelfogás, valamint az iskolatípus és a családok vizsgált jellemzői közötti kapcsolat egyértelmű: az iskolázatlan, kevésbé jó anyagi helyzetű, idősebb szülők gyermekeire, illetve a szakmunkásképzőkben, szakközépiskolákban tanulókra a zárt értelmezés preferálása jellemző, míg az ellentétes szociológiai mikrokörnyezet (kvalifikált, jó egzisztenciális helyzetű, fiatal szülők, gimnazisták) a fiatalok nyitott magyarságfelfogását – és egyúttal a zárt felfogás elutasítását – valószínűsíti.

Az ország nyugati régiójában élőkre – a 14–15 és 10–17 évesekre egyaránt – a nyitott felfogás dominanciája mellett a zárt típus elutasítása jellemző. A keleti és északi régiókban a két magyarságfelfogás fordított tendenciája figyelhető meg, de csak a 14–15 éveseknél.

A cigányok zárt csoportértelmezése az átlagosnál jobban van jelen a kedvező (kvalifikált, jó egzisztenciális helyzetű szülők) körülmények között élő válaszadók mellett a 14–15 évesek, a nem vallásosak, valamint a gimnazisták és a szakközépiskolások gondolkodásában. Ezzel szemben az idősebbek (16–18 évesek), szakmunkások, vallásosak, reformátusok és a hátrányos családi háttérrel jellemezhetők között az átlagosnál kevéssé van jelen a cigányok kirekesztő csoportfelfogása.

A szocio-kulturális változók magyarázó hatásának feltárása két országosan reprezentatív és három regionális kutatás (*Szolnoki fiatalok*, *Szabolcsi tizenévesek*, *Felekezeti fiatalok*) adatbázisának további elemzésével történt. A szabolcsi kutatás annak vizsgálatára is lehetőséget kínált, hogy a gyerekek magyarságértelmezését mennyire befolyásolja a kritériumok szülői megítélése.

10-17 ÉVESEK

A két lépésenkénti regressziós modellben az egyik esetben a ZÁRT-INKONZISZTENS, a másikon a NYITOTT-INKONZISZTENS magyarságértelmezési típus volt a függő változó. A második modellhez viszonyítva, a ZÁRT-INKONZISZTENS típust jobban magyarázzák a szocio-kulturális változók és – ezzel összefüggésben – a szignifikánsnak bizonyult magyarázó változók száma is jóval több. Az első modell arról tájékoztat, hogy a *minél fiatalabb életkor, a középiskola típusa (szakmunkásképző) és a szülők alacsony iskolázottsága mellett a valamilyen felekezethez tartozás szintén a zárt magyarság típus elfogadását valószínűsíti*. Ezzel szemben a nyitott értelmezési típussal való azonosulást csupán két jellemző befolyásolja szignifikánsan: ha valaki gimnáziumba jár, illetve ha lány. (Függelék, 122)

NYOLCADIKOSOK

A másik országos kutatáshoz hasonlóan, a nyolcadikosokra jellemző három magyarságértelmezési típust is *csekély mértékben magyarázzák a szocio-kulturális magyarázó változók*. A következőket *kultúrnemzeti jellegű, zárt magyarságértelmezés elfogadását csak az apa református vallása és a városi lakóhely befolyásolja szignifikánsan, míg a szintén zárt, de államnemzeti magyarság típus támogatását leginkább a következő jellemzők valószínűsítik*: a gyerek és az anya katolikus felekezethez tartozik, nincs kisebbségi barát, a szülőknek alacsony az iskolai végzettsége. Az előző két típustól eltérően nyitott és inkonzisztens harmadik magyarságelfogás elfogadásában majdnem ugyanezen jellemzőknek van szignifikáns hatása – ám ellenkező előjellel: a magyarság vállalásának preferálását hangsúlyozó értelmezés azok körében valószínű, akik vallásosak, van kisebbségi csoporthoz tartozó barátjuk, az anya katolikus, illetve a szülők iskolázottak. (Függelék, 123)

SZOLNOKI FIATALOK

A magyarság vállalásának szabadságát elutasító, a nemzetfejlődési koncepciók szerint inkonzisztens magyarságfogalom (ZÁRT-INKONZISZTENS típus) elfogadása a szakközépiskolások és a szakmunkásképzősök körében valószínű és a szülők iskolázottságának emelkedése növeli az elutasítás esélyét. A korábbi kutatásoknál megfigyelhető trendhez hasonlóan, a nyitott értelmezésre (NYITOTT-KONZISZTENS államnemzet) vonatkozó második modellben kisebb a szocio-kulturális változók hatása. A nyitott, államnemzeti jellegű magyarságfo-

galommal való azonosulást a katolikus vallás elősegíti, a szakmunkásképzős iskolai környezet hátráltatja. (Függelék, 124)

SZABOLCSI TIZENÉVESEK

A szabolcsi vizsgálat lépésenkénti regressziós modelljeinek függő változóit a három magyarságértelmezési típus mellett a cigány hovatartozás kritériumok szerveződését tükröző ZÁRT-CIGÁNY főkomponens alkotta. Hasonlóan az előítéletesség és attribúciós minták elemzéséhez, a függő változókat három-három egymásra épülő regressziós modellben vizsgáltuk. Mindegyik függő változó első modelljében a demográfiai jellemzők és a vallásosság mellett az iskolatípus szerepelt magyarázó változók csoportjában. A következő három modellben a független változókat kibővítettük a szülők és a család jellemzőivel (iskolázottság, vallásosság, anyagi helyzet), majd harmadik szinten azokat a szülőkre vonatkozó változókat is beemeltük, amelyek gyerek megfelelői a függő változó (főkomponens) kialakításában szerepeltek. (Függelék, 125)

Az eredmények szerint *a fiatalok demográfiai sajátosságainak, vagy a család egzisztenciális-kulturális jellemzőinek csekély hatása van az értelmezési típusokra*. Az egymásra épülő regressziós modellek magyarázott variancia-hányadainak változása azt mutatja, hogy a magyarságfogalom kialakítását leginkább a hovatartozási kritériumok szülői megítélése befolyásolja. A ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet típusra vonatkozó harmadik modellben a gyerekek életkorának, felekezeti hovatartozásának, valamint a szülők kritérium megítélésének hatása bizonyult szignifikánsnak. A zárt felfogás elutasítását a minél fiatalabb életkor, a felekezethez (református, katolikus) tartozás mellett még az is valószínűsíti, ha az apa a területi és a nyelvi, az anya pedig az állampolgári kritérium szükségességét tartja fontosnak. (Függelék, 126) A NYITOTT-INKONZISZTENS KULTURNEMZET értelmezési típust szintén a szülők kritérium megítélése befolyásolja leginkább, de a gyerekek minél fiatalabb életkora és a szülők katolicizmusa is a nyitott magyarságkép elfogadását segíti. *A zárt-nyitott elkülönülés alapját jelentő önmeghatározás kritériumok szülői megítélésének hatása egyértelmű: a két szülő minél inkább egyetért a magyarság szabad vállalásának feltételével, annál valószínűbb, hogy a gyermek magyarságelfogását is hasonló nyitottság fogja jellemzi*. (Függelék, 127)

Ha azokat a modelleket vizsgáljuk, ahol a gyerekek cigány értelmezése a függő változó, akkor a fiatalok magyarságelfogását leginkább meghatározó szülői vélemények befolyásoló hatása még az előzőeknél is nagyobb mértékű. (A harmadik, teljesnek tekinthető modell nyolc szignifikáns változójából hat változó a szülők cigány-kritérium megítélésére vonatkozott). *A közvetlen szülői*

vélemények mellett a vallásos és a jó anyagi helyzettel jellemezhető szülői háttér szintén a cigányok diszkriminatív felfogását erősíti. (Függelék, 128)

FELEKEZETI FIATALOK

A *Felekezeti fiatalok* kutatás során – hasonlóan a előítéletesség korábban tárgyalt elemzéséhez – azt is vizsgáltuk, hogy a szülők magyarságértelmezése mennyire befolyásolja a fiatalok magyarságfelfogását. A református és katolikus almintákon külön-külön elemzett regressziós modellek tanulsága, hogy a szülők magyarságértelmezése – a két felekezeti csoportban közel azonos erősséggel – a különböző előítéletes attitűdöknél tapasztaltaktól lényegesen kisebb mértékben (3.5–9.2 százalékos magyarázott variancia-hányadok) határozzák meg a gyerekek magyarságról alkotott képét (Függelék, 129). A *szocio-kulturális változók hatásait* – a református és katolikus fiatalokra külön-külön elvégzett – vizsgáló lépésenkénti regressziós modellek eredménye szerint a hat magyarázó változó befolyása szintén csekély; sőt a református almintában egyik változónak sem volt szignifikáns hatása. A katolikus fiatalok magyarságértelmezését valamilyen módon a kulturális környezet befolyásolja, mivel a kulturális-szimbolikus jegyekre támaszkodó államnemzeti felfogást a szakközép-és szakmunkásképzős iskolai közeg, míg a nyelvi kritériumokat preferáló kultúrnemzeti értelmezést a minél iskolázottabb nagyszülői hatás valószínűsíti. (Függelék, 130)

A négy kutatás regressziós modelljeiben szereplő szignifikáns magyarázó változók alapján azt mondhatjuk, hogy *a tizenévesek nyitott, illetve zárt magyarságértelmezését következetesen befolyásolja a szülők iskolai végzettsége és az ezzel szorosan összefüggő iskolatípus*. A szülők minél magasabb iskolázottsága, valamint a szakmunkásképzőnél kedvezőbb iskolatípus (gimnázium, szakközépiskola) a nyitott magyarságértelmezését valószínűsíti, míg *a szülők alacsony iskolai végzettsége, illetve a szakmunkásképző, mint iskolai környezete a zárt típus elfogadását növeli*. A családi és iskolai kontextusok mellett a fiatalok és a szülők felekezeti hovatartozásának hatása több kutatásnál is meghatározónak bizonyult. A legtöbb esetben a katolikus szülői háttér és a fiatalok katolikus vallása inkább a nyitott, a református felekezethez tartozás (és családi környezet) a zárt magyarságértelmezést erősítette.

A nemzetkonceptiók alapján történő tipizálás alapján szintén megfogalmazható egyfajta óvatos következtetés: *a nyitott magyarságfelfogást valószínűsítő katolikus felekezet (és családi környezet) az államnemzeti, míg a zárt típus elfogadását befolyásoló református felekezet (és környezet) a kultúrnemzeti koncepcióval rokon értelmezési típusok elfogadását növeli*. Az ok-okozati modellek további sajátossága, hogy az életkor változó két kutatásban (10–17 évesek, Sza-

bolcsi fiatalok) is szignifikánsnak bizonyult: minél inkább idősebbek a tizenévesek, annál valószínűbb, hogy a zárt magyarságfelfogással azonosulnak. A másik figyelemre méltó eredmény a 14-15 éves kutatásban vizsgált baráti környezet befolyásoló hatására hívja fel a figyelmet. Ha a 14–15 éves fiataloknak van valamilyen kisebbséghez tartozó barátja, akkor nem csak a nyitott magyarságkép elfogadásának, hanem a „ZÁRT-KONZISZTENS-államnemzet” típus elutasításának is megnő a valószínűsége.

5.4. A NEMZETFOGALOM ELEMEI ÉS TÍPUSAI

A hazai kérdőíves kutatásokban *a felnőttek és az ifjúsági korcsoportok nemzetfogalmának vizsgálata gyakorlatilag azonos kérdéssor segítségével történt*. A kérdések azt tárták fel, hogy a válaszadók milyen arányban sorolták a magyar nemzethez a hazai kisebbségeket, illetve a szomszédos országokban, valamint a Nyugaton élő magyarokat.

A kutatási eredmények tanulsága szerint, *a nyolcvanas években még nem jellemezte jelentős eltérés a felnőttek és a fiatalok nemzetértelmezését*.³ A felnőttek 1973 és 1992 között egyre növekvő mértékben, de kisebb arányban tartották a szomszédos országokban élő magyarokat a nemzet részének, mint a Magyarországon élő nemzetiségeket. (Lázár, 1996) Feltehetően a rendszerváltozást követően egyre nyíltabban tematizálódó kisebbségi kérdések hatására, a kilencvenes években fordított tendenciát figyelhetek meg a főiskolás és középiskolás fiataloknál: „...politikai világlképük formálódásában meghatározó szerepet játszott a szomszédos országokban élő magyarok problematikájának újrafelfedezése”. (Szabó-Örkény, 1998:175)

A felnőttek államnemzet koncepciót leképező nemzetfelfogása és a korábban már tárgyalt, inkább a kultúrnemzeti logikát tükröző magyarságértelmezése azt bizonyítja, hogy a nemzet és a magyarság fogalmak eltérő elvek alapján szerveződnek az emberek gondolkodásában. A két elgondolás összeillesztésének egyik lehetséges megoldása, a magyarság feltételekhez kötött szemléletének elutasítása, vagyis az önbesorolás szabadságának preferálása. A másik – empirikusan szintén igazolt – *konszenzusra törekvő gondolati stratégiát* egy 1992-es Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kutatás elemzése tárta fel: „...a »magyarság« különböző definíciói az államnemzet definícióinak az elemeiből épülnek fel: vagy ezek elfogadásával, vagy ezek elutasításával... Ezek a definíciók alkotják a gondolkodás aktív elemeit... a »magyarnak számítani« kritériumai az államnemzet-fogalom mentén rendeződnek el, mégpedig úgy, hogy akár elfo-

gadják ezeket a kritériumokat, akár nem, össze tudják őket egyeztetni egy olyan »magyarság«-konceptióval, amely nyelvi-vérségi szempontokon alapul. Azok is, akik területi-formális szempontok alapján tekintenek valakit magyarnak, ugyanúgy a magyar nemzethez sorolják a határokon túli magyarokat, mint a többiek.” (Szabó–Murányi, 1993)

A különböző iskolatípusokban (műszaki főiskolások, tanítóképzősök, szakmunkástanulók, szakközépiskolások, gimnazisták) tanuló fiatalok nemzetfogalmának fontosabb jellemzőit Szabó Ildikó és Örkény Antal kilencvenes években végzett kutatásai (Szabó–Örkény, 1995, 1996, 1998) alapján az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A hazai kisebbségek közül leginkább a Magyarországon élő zsidókat, majd a németeket sorolják a magyar nemzethez, akiket a cigányok és a leginkább kirekesztett románok követnek.

A középiskolások és a főiskolások között nincs jelentős különbség a szomszédos és a nyugaton élő magyarok megítélésében: a két csoportot inkább tartják a magyar nemzet részének, mint a hazai kisebbségeket.

A hazai kisebbségeket legkevésbé a szakmunkástanulók, leginkább a főiskolások tartják a magyar nemzet részének.

A középiskolások nemzettudata a szakmunkásképző–szakközépiskola–gimnázium sorrendnek megfelelően egyre nyitottabb, azaz egyre több csoportot tekintenek a magyar nemzet részének.

Az általunk elemzett kutatások közül négyben (Szabolcsi tizenévesek, Keleti fiatalok, Szolnoki fiatalok, Felekezeti fiatalok) szerepelt az eddig hivatkozott kutatásokhoz hasonló, a két nemzetfejlődési koncepcióhoz illeszkedő nemzetfogalom operacionalizálás. (Függelék, 24., 25. és 26. tábla)

Az eredmények gyakorlatilag megegyeznek az országos mintákon készült kutatások alapján levont következtetésekkel. A keleti régióban élő fiatalok leginkább (81–84. százalék) a szomszédos országokban élő magyarokat sorolják a nemzethez, de többségük (73–79. százalék) a szórványmagyarságot is a nemzet részének tekinti. A százalékos megoszlások alapján egyértelmű, hogy a hazai kisebbségeket kevésbé tekintik a nemzet részének, mint a határokon túli magyarokat. A négy kutatás abban is megegyezik, hogy a hazai kisebbségek közül a zsidók elfogadottsága a legnagyobb (51–76. százalék) és a cigányokat többen (69–53. százalék) sorolják a magyar nemzethez, mint a hazai nemzetiségeket (33–54. százalék).

A középiskolások körében végzett Szabolcsi tizenévesek kutatás elemszáma arra is alkalmas volt, hogy a felsorolt csoportok nemzethez sorolását további két jellemző alapján is vizsgáljuk. Az országos kutatási eredményekhez hasonlóan, a gimnazisták nemzetfogalma – mind a határokon túli magyarok, mind a hazai kisebbségekkel szemben – a leginkább, a szakmunkásképzős tanulóké a legkevésbé nyitott. A nemzet fogalmának értelmezése és a fiatalok vallásossága

között is van kapcsolat: a tizenévesek minél inkább vallásosak, annál nagyobb arányban fogadják el a felsorolt csoportokat a magyar nemzet részének. (Függelék, 131)

34. tábla

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A hazai kisebbségeket és a külföldön élő magyarokat a nemzet részeinek tartók aránya (százalékban)

	Szaktanulós-képző	Szakközépiskola	Gimnázium	Teljes minta
Szomszéd országokban élő magyarok*	75	83	88	81
Nyugaton élő magyarok*	72	71	80	74
Zsidók*	49	49	59	51
Cigányok	39	38	46	40
Németek*	29	37	41	35
Szlovákok	31	36	41	35
Románok*	29	32	39	33

(Chi-négyzet próba, *: $p < 0.05$)

A négy kutatás adatai kétféle nemzetfogalomra utalnak: a magyar nemzetnek mint a magyar állampolgárok közösségének és a határoktól független, a nyelvi-etnikai összetartozáson alapuló nemzetnek a koncepciójára. A szabolcs-szatmár-bereg megyei és a szolnoki vizsgálat elemszáma alkalmas volt további elemzésre is, amely azt bizonyítja, hogy a magyar nemzet kétféle koncepciója nem zárja ki egymást, ugyanakkor az állampolgári nemzetfelfogás jelentősen toleránsabb a másik értelmezés elfogadásában. Azok a fiatalok, akik a hazai kisebbségeket a nemzet részének tartják, túlnyomórészt (79–85. százalék) a szomszéd országokban élő magyarokról is így vélekednek; többségük (70–78. százalék) a Nyugaton élő magyarokat sem zárják ki a nemzet fogalmából. A másik irányban már kisebb az átfedés, mivel a határokon túl élő magyarokat a nemzethez sorolóknak csak 34–39. százaléka tekinti a nemzet részének a Magyarországon élő németeket, szlovákokat és románokat. A nemzetértelmezés szempontjából a cigányok és zsidók kedvezőbb megítélése ebben az esetben is érvényesül, mivel a határon túli magyarokat a nemzethez tartozónak sorolt fiatalok 39–42. százaléka a cigányokat, 55–62. százaléka a zsidókat is beleérti a legtágabb hovartartozási csoport fogalmába. (Függelék, 132)

A nemzethez tartozásra vonatkozó válaszok mögött meghúzódó vélemény-típusok szerveződésének feltárására alkalmas főkomponens-analízist mind a négy kutatás adatbázisán elvégeztük. Az utolsó éves középiskolások országos mintáján végzett kutatáshoz hasonlóan, mindegyik esetben azonos logika alapján elkülönült két nemzetfogalom-értelmezést kaptunk. Az államnemzeti koncepció alapján szerveződő (az állampolgársággal rendelkező nemzeti és etnikai csoportok nemzetalkotó szerepének hangsúlyozása) első főkomponensbe attól

függően kerültek a vélemények, hogy a hazai kisebbségeket a nemzet részének tekintik-e a megkérdezett fiatalok, míg a *kultúrnemzeti logikát követő* (dominánsan a szórványmagyarokat és a nyugati magyarokat a nemzethez sorolása) *másik típusba* aszerint, hogy a határokon túli magyarokat annak tekintik-e. A kilencvenes évek elején végzett megyei kutatás beszámolójának (Szabó-Murányi, 1993) elnevezéseit követve, az első főkomponenst ÁLLAMPOLGÁRI NEMZETFOGALOM, a másodikat pedig ETNIKAI NEMZETFOGALOM típusnak neveztük el. A két típus minden esetben élesen elkülönült egymástól, és magas magyarázó erővel rendelkezett. (Függelék, 133)

5.5. NEMZETFOGALOM-TÍPUSOK ÉS SZOCIO-KULTURÁLIS JELLEMZŐK

A kétféle nemzetértelmezési típus többnyire eltérően jellemzi a négy minta szocio-kulturális jellemzők alapján elkülönült csoportjait, de néhány esetben feltűnő azonosságok is vannak.

A fiatalok kulturális, illetve egzisztenciális szempontból kedvező családi háttere egyértelműen az állampolgári nemzetfelfogás elfogadását valószínűsíti, így nem meglepő, hogy a gimnazisták és a főiskolások az átlagosnál jobban azonosulnak a hazai kisebbségek nemzethez tartozását preferáló koncepcióval. A másik nemzetfelfogásnál is megfigyelhető az iskolatípus és a családi háttér sajátos együtt járása, mivel az etnikai nemzetfogalom az egzisztenciális szempontból kedvezőtlen (vagy átlagos) családi háttérű és – a gimnáziumokhoz képest – alacsonyabb presztízsű iskolatípusban tanulókat jellemzi. *Az állampolgári nemzetfogalom inkább a vallásos és a katolikus, míg az etnikai nemzetértelmezés a nem vallásos, illetve a református fiatalokra jellemző, azonban ez a tendencia nem minden esetben érvényesül*: a leginkább vallásosak (Szabolcsi fiatalok) vagy felekezethez nem tartozók csoportja (Keleti fiatalok) mindkét nemzetértelmezési típust az átlagosnál jobban preferálják. A lakóhely alapján elkülönült csoportok nemzetértelmezésében is felfedezhető egyfajta tendencia, mivel az állampolgári nemzetfelfogás a nagyobb településeken, az etnikai nemzetfogalom a kistelepüléseken élő fiatalok sajátja. (Függelék, 134)

A szocio-kulturális tényezők és a nemzetértelmezési típusok ok-okozati kapcsolatának vizsgálatát egyrészt a szolnoki adatbázison lefuttatott regressziós modellekkel vizsgáltuk. A magyarázó változók a következők voltak: a fiatalok demográfiai jellemzői, az iskola típusa és a vallásosság mutató mellett a szülők iskolázottsága, valamint a család egzisztenciális helyzete. (Függelék, 135) A mindkét modellben *meglepően alacsony magyarázott variancia-hányad arra utal,*

hogy a fiatalok nemzetfelfogásának kialakításában igen csekély szerepe van az általunk vizsgált szocio-kulturális tényezőknek. Az első modellben függő változóként szereplő állampolgári nemzetértelmezést csak az iskolatípus befolyásolta szignifikánsan: a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek nemzethez sorolásának kevéssé valószínű a szakközépiskolások és a szakmunkásképzős tanulók körében. (Függelék, 136) Az iskolatípus nemzetfelfogást meghatározó szerepe az etnikai nemzetértelmezést tartalmazó modellnél is érvényesül, mivel a határokon túli magyarok nemzettségét hangsúlyozó nemzetfelfogás elfogadása leginkább a szakközépiskolai tanulók és a lányok csoportjában valószínűsíthető. (Függelék, 137)

A Felekezeti fiatalok kutatás adatbázisa alkalmas volt a szülőkre és a gyerekekre jellemző nemzetértelmezési típusok kapcsolatának vizsgálatára. A korábbi metodikának megfelelően, a felekezeti csoportokra külön-külön elvégzett regressziós modellek sajátos befolyásolást mutatnak: *a katolikus gyerekeknél az etnikai nemzetértelmezést, míg a reformátusoknál az állampolgári nemzetfogalmat befolyásolja jelentősen a szülők hasonló felfogása.* (Függelék, 138)

A szocio-kulturális változók hatását vizsgáló lépésenkénti regressziós modellek a két felekezeti csoportban – hasonlóan a szolnoki kutatásnál tapasztalathoz – *a hat magyarázó változó kismértékű hatását igazolták.* A katolikus fiataloknál az állampolgári nemzetértelmezést a minél idősebb életkor, míg a református gyerekeknél az etnikai nemzetfogalmat a minél alacsonyabb nagyszülői iskolázottság valószínűsíti (Függelék, 139)

5.6. NEMZETI HOVATARTOZÁS ÉS DEMOKRATIKUS ÉRTÉKEK

A magyar és északír egyetemisták körében végzett kutatás *a nemzeti hovatartozás és a demokratikus attitűdök* (McClosky, 1964) közötti kapcsolatot igazolta. *Az eredmények szerint a feltételekhez nem kötött magyarság – hasonlóan a brit hovatartozás nyitott értelmezéséhez – a demokrácia értékeinek nagyobb preferálásával jár együtt.* A magyarságkritériumok szükségességét elutasító egyetemistákat a demokratikus magatartásformák legtöbb dimenziójában⁴ nagyobb átlagérték jellemzi. Ez a tendencia nem érvényesül maradéktalanul az anyanyelv és az állampolgárság esetén. A magyar egyetemisták demokratikus attitűdjé a kultúrnemzeti koncepció centrális eleme, az anyanyelv esetében tért el a többi kritériumtól. A nyelvi magyarságkritérium szükségességét hangsúlyozók demokratikus átlagai majdnem mindegyik (az állampolgárságot támogatók esetében három dimenzióban is) magasabbak, mint a feltételeket elutasító csoport

toknál. Úgy tűnik, hogy a nemzetfejlődés herderi paradigmájában és a magyar kultúrában egyaránt kitüntetett szerepet játszó nyelv hatása abban az értelemben pozitív, hogy a magyarság fogalomban domináns nyelvi kritériumot támogatók demokratikus attitűdjei nyitottabbak. Hasonló tendencia van a szólásszabadság és a magyarságkritériumok között, ami a magyarság nyelvi értelmezése és a szólásszabadság, mint a leginkább elfogadott demokratikus érték kapcsolódását jelenti.

35. tábla

*Debreceni egyetemisták kutatás. A demokratikus magatartásformák és a magyar hovatartozás kritériumok közötti kapcsolat.
(a demokratikus értékdimenziók átlagpontjai)*

	szülő kritérium		terület kritérium		állampolgárság kritérium		anyanyelv kritérium	
	igen	nem	igen	nem	igen	nem	igen	nem
politikai jelentőség	15*	23	17	24	20	23	22	19
politikai cinizmus	33*	45	37	44	39	45	43	39
gazdasági egyenlőség	55*	43	46	46	44*	53	48	45
társadalmi és etnikai egyenlőség	40*	53	42	52	50	48	46	51
politikai egyenlőség	16**	35	28	34	30	29	34*	26
szólásszabadság-speciális	25	31	30	31	27*	34	32	27
szólásszabadság-általános	80	76	81	77	76	79	79	78
a játék szabályai	36*	47	41	46	44	46	43	47

(A változók átlagának eltérését az one-way varianciaanalízis és a Tukey-HSD teszt alapján közöljük.

A feltüntetett * jelek azt mutatják, hogy hány kisebb átlagtól tér el szignifikánsan ($p < 0.05$) az adott csoport átlaga)

A demokratikus attitűdök és a hovatartozási szempontok megítélésének nyitottsága közötti kapcsolat független attól, hogy a kérdezett egyetemisták kultúrnemzeti vagy államnemzeti fejlődési modellhez közelálló szocializációs környezetben élnek. A brit hovatartozás kritériumok szükségességét elutasító északír egyetemistákat – a magyar hallgatóknál nagyobb mértékben – a demokratikus magatartásformák legtöbb dimenziójában nagyobb átlagérték jellemzi. A feltételekhez kötött, illetve nem kötött brit hovatartozás megítélése a demokrácia értékeinek még inkább eltérő preferálásával jár együtt.

Észak-Írország politikai kultúráját meghatározó, a vallási és etnikai hovatartozás mentén jelentkező unionista-nacionalista elkülönülés lényegében – de

nem kizárólagosan – területi probléma. Ezt jelzik az eredményeink is, mivel a brit hovatartozás és a demokrácia értékeivel való azonosulás közötti lineáris kapcsolatban a területi kritériumnak van eltérő szerepe. A politikai és társadalmi egyenlőség mellett „a játék szabályai” demokratikus dimenzió átlagpontjai magasabbak a terület dimenziót szükségesnek ítélik körében. Az északír területi kérdéstől nem választható el az ezzel összefüggő társadalmi-etnikai egyenlőség problémája. A brit hovatartozás kritériumok megítélésén keresztül a társadalmi egyenlőségnek, mint demokratikus értéknek van eltérő szerepe. A brit hovatartozás nyitottságát jellemző magasabb demokratikus átlagpontok az államnemzeti koncepcióhoz kapcsolható identitás kritériumoknál (állampolgárság és terület) mutatnak ellentétes értékeket; de csak egy esetben: a társadalmi és etnikai egyenlőség dimenzióban.

36. tábla

*Debreceni egyetemisták kutatás. A demokratikus magatartásformák és a brit hovatartozás kritériumok közötti kapcsolat.
(a demokratikus értékdimenziók átlagpontjai)*

	szülő kritérium		terület kritérium		állampolgárság kritérium		anyanyelv kritérium	
	igen	nem	igen	nem	igen	nem	igen	nem
politikai jelentőség	15*	23	17	24	20	23	22	19
politikai cinizmus	33*	45	37	44	39	45	43	39
gazdasági egyenlőség	55*	43	46	46	44*	53	48	45
társadalmi és etnikai egyenlőség	40*	53	42	52	50	48	46	51
politikai egyenlőség	16**	35	28	34	30	29	34*	26
szólásszabadság-speciális	25	31	30	31	27*	34	32	27
szólásszabadság-általános	80	76	81	77	76	79	79	78
a játék szabályai	36*	47	41	46	44	46	43	47

(A változók átlagának eltérését az one-way varianciaanalízis és a Tukey-HSD teszt alapján közöljük.

A feltüntetett * jelek azt mutatják, hogy hány kisebb átlagtól tér el szignifikánsan ($p < 0.05$) az adott csoport átlaga)

Korábban láthattuk, hogy a lényegesen eltérő történelmi tradíciókat magába foglaló politikai kultúra és szocializációs környezet a hovatartozási kritériumok kapcsolódásában is nyomon követhető: a magyar egyetemistákat az államnemzeti koncepció elutasítása, az északír hallgatókat ennek preferálása jellemezte. A demokratikus magatartásformák és a hovatartozási kritériumok közötti kapcsó-

latokat figyelembe véve, részben igazolódott, hogy az államnemzeti modellt preferálókra inkább jellemző a liberális demokrácia értékeinek az elfogadása, mint a herderi etnikai nemzetfogalmat támogatók körében. Láttuk, hogy az államnemzeti koncepciót preferáló északír hallgatókat a demokratikus dimenziók többségében nagyobb átlagértékek jellemezték, mint az államnemzeti faktort elutasító magyar egyetemistákat. Azonban ez egyik esetben sem jár együtt a kultúrnemzeti koncepció támogatásával, illetve kirekesztésével.

Az elsősorban az anyanyelv fontosságát hangsúlyozó véleményításhoz való semleges viszonynak két következménye van. 1. A nyugat-európai és a közép-európai leendő értelmiségiek két mintájában az összekapcsolódó nyelvi-származási szempontok nem befolyásolják a tágabb csoport hovatartozás megítélését. 2. A demokratikus értékek szerinti elkülönülés csak az államnemzeti koncepcióhoz való viszonyban jelentkezik, mivel a kultúrnemzeti koncepció elfogadása sem az északír, sem a magyar egyetemistákat nem jellemzi. Ugyanakkor nem beszélhetünk egyértelműen az államnemzeti koncepció elfogadásának vagy elutasításának kizárólagos szerepéről, mivel az államnemzeti faktorban a származás a legnagyobb súllyal szerepel. A kétféle nemzetkoncepcióhoz kapcsolható hovatartozási típus szerveződésében a származás kritériumnak egyfajta áthidaló funkciója van, amely az egyetemisták gondolkodásában – az államnemzeti faktor esetében – a két nemzetkoncepció elemeinek együttes jelenlétét biztosítja. Ebből a dominánsan államnemzeti, de a származás miatt heterogén vélemény-típusból hiányzik a nyelv, amely a homogén kultúrnemzeti faktorban meghatározó. Az állampolgárságot markánsan elutasító és egyúttal az anyanyelvet erősen preferáló véleményításhoz való semleges viszony mindkét almintánál azt jelzi, hogy az egyetemisták – éljenek akár Magyarországon, akár Észak-Írországon – a nemzeti hovatartozásukat nem a nyelv-állampolgárság dichotómiát élesen tartalmazó gondolati logika alapján, hanem a nyelvet kirekesztő, a származást az államnemzeti koncepcióval rokon kritérium elemekbe beemelő, kompromisszumos véleményítástípus elfogadásával vagy elutasításával definiálják. Az inkább államnemzeti típus magyar elutasítása és északír támogatása – a két régió nemzetfejlődési tradícióinak tükrében – logikusnak tűnik. Azonban csak további kutatások adhatnak választ arra a kérdésre, hogy mi motiválja a kultúrnemzeti faktorról szembeni, politikai- kulturális környezettől független konfliktuskerülő attitűdöt. Az önbesorolás alapján elkülönült két északír csoport közül a briteket jobban jellemzi az államnemzeti koncepcióval rokon hovatartozási típus preferálása.

5.7. NEMZETI ATTITÜDÖK

A hazai ifjúságszociológiai vizsgálatok között *csupán néhány empirikus kutatás foglalkozott a nemzeti identitás és a nacionalizmus kapcsolatával*. A szegedi és szabadkai fiatalok körében, 1992-ben végzett kutatás beszámolója egyrészt arra utal, hogy a tekintélyelvűség elutasításával együtt jár a fiatalok önállósodási törekvéseinek és nemzeti identitásának erősödése. A középiskolás és egyetemista fiatalok körében a nemzettel való azonosulást, az egyén és a nemzet összetartozását (mobilizáló nacionalizmus) vagy az érzelmi kötődést (érzelmi nacionalizmus), valamint a más nemzetektől elzárkózást, bizalmatlanságot preferáló (agresszív nacionalizmus) nacionalizmusok kapcsolatban vannak a különböző autoriter és etatista társadalom felfogásokkal.⁵ A különböző nacionalizmus típusok közül a nemzethez tartozást érzelmi síkon érvelő nacionalizmus konstrukció bizonyult a leginkább nyitottnak, egyaránt jellemezte az yuppie-kultúrát vagy az új vallási mozgalmat követő fiatalokat. (Gábor, 1993)

A nacionalizmussal kapcsolatos hazai empirikus kutatások közül *különösen érdekes az a vizsgálat, amely a nemzeti attitűdök és a kisebbségekhez való viszony strukturális kapcsolatát elemezte*. (Kelemen, 1992) A budapesti középiskolások körében végzett kutatás egy olyan elméleti modellen alapul, amely a nemzeti attitűdök egyik elemének tekinti az irodalomban többnyire politikai ideológiának, politikai mozgalomnak, nemzetépítési folyamatnak vagy politikai irányultságnak tekintett nacionalizmust. Az egyén politikai beállítódását vizsgálva, a nacionalizmust gyakran a nemzeti orientáció valamilyen szinonimájaként (nemzettudat, nemzeti érzés, nemzeti identitás, a nemzethez való lojalitás, nemzeti büszkeség, patriotizmus) használják, vagy a nemzetet összetartó vérségi vagy rokonsági kapcsolatokba vetett hittel, illetve a szeparációs törekvésekkel azonosítják. Az elmélet azt feltételezi, hogy a nemzeti attitűdök a saját nemzetre és országra irányuló érzelmek részeként, típus és erősség alapján elkülöníthetők. A nemzet és az ország iránti nemzeti attitűdök közül egy semleges (nemzeti érzések) és öt pozitív érzelmi típust lehet megkülönböztetni. A hierarchikus struktúrával leírható nemzeti attitűdök fontos jellemzője a kumulatív szerveződés. A nemzethez való tartozás érzését kifejező, elsőként kialakuló nemzeti érzésre sorrendben épülő további nemzeti attitűdök (nemzeti büszkeség, nemzeti preferencia, nemzeti felsőbbrendűség és nacionalizmus) az előzőeket is magukba foglalják. A hierarchia csúcsán elhelyezkedő, extrém módon pozitív nemzeti identitást generáló nacionalizmus egyfajta kombinációja a nemzethez tartozás érzésének, a közös eredetnek, a vérségi kötelékeknek. Emellett támogatja az elkülönült és független államot, elutasítja az országban élő nemzeti és etnikai kisebbségeket és a nemzeti együttműködést. A pozitív struktúrához hasonlóan elképzelhető a nemzeti attitűdök olyan szerveződése is, amely a negatív nemzeti

érzéstől a nemzet gyűlöletéig terjedhet, illetve – mindkét érzelmi szempontból – nemzeti regionális vagy nemzetközi területekre irányul. (Dekker, 1998)

A budapesti vizsgálathoz hasonlóan, a *Keleti fiatalok* és a *Felekezeti fiatalok* kutatásokban felhasznált strukturális modellek is igazolták a nemzettel és az országgal kapcsolatos, kumulatív hierarchiába szerveződő hat nemzeti attitűd elkülönülését.⁶

37. tábla

*Keleti fiatalok és Felekezeti fiatalok kutatás: A nemzeti attitűdök**

(5 fokozatú skála átlagai)

Nemzeti érzés		
Magyarnak érzem magam.	4.82	4.87
Azt érzem, hogy Magyarország a hazám.	4.74	4.65
A nemzet szeretete		
Szeretem a magyar nyelvet.	4.84	4.07
Szeretem Magyarországot.	4.61	4.59
Jó érzés magyarnak lenni.	4.41	4.33
Általában kedvelem a magyarokat.	4.29	4.11
Nemzeti büszkeség		
Büszke vagyok Magyarországra.	4.28	4.11
Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok.	4.55	4.43
Büszke vagyok arra, amit a magyarok véghezvittek.	4.05	4.10
Nemzeti preferencia		
Általában inkább szeretek magyarokkal érintkezni, mint külföldiekkel.	3.33	3.25
Életem nagy részét inkább Magyarországon szeretném leélni, mint bármely más országban.	3.85	4.00
Nemzeti felsőbbrendűség		
Általában jobban szeretem a magyarokat, mint a külföldieket.	3.73	3.74
Általánosságban a magyarok különbek más nemzeteknél.	2.93	2.62
Magyarországon a legjobb élni.	3.27	3.26
Nacionalizmus		
Úgy érzem, közös gyökerek, közös származás köt össze a magyarokkal.	4.09	4.08
Azt érzem, a magyarok egy nagy családot alkotnak, amelyhez én is tartozom.	3.76	3.46
Szerintem minden magyarnak Magyarországon kellene élnie.	3.17	2.93
A magyaroknak nem szabadna keveredniük más nemzetekkel.	3.03	2.69
Jobb lenne, ha a nem magyar nemzetiségű emberek kivándorolnának az országból.	2.09	2.44

* Az első oszlopban a *Keleti fiatalok*, a másodikban a *Felekezeti fiatalok* kutatás adatai szerepelnek.

A hierarchiában felfelé haladva egyre kevésbé preferáltak az egymást követő szakaszok, viszont – Kelemen eredményéhez hasonlóan – a *Keleti fiatalok* kutatás esetében a nacionalizmus támogatása kismértékben meghaladja a nemzeti felsőbbrendűség attitűd erősségét. Ennek feltehetően az az oka, hogy „... a nemzethez kapcsolódó bizonyos fogalmakhoz való érzelmi azonosulás merőben mást jelent, mint ezen aspektusokról alkotott értékelő vélemény. Míg a magyarok

38. tábla

Keleti fiatalok és Felekezeti fiatalok kutatás. A nemzeti attitűdök szerkezete (összevont átlagpont)

	Keleti fiatalok	Felekezeti fiatalok
Nacionalizmus	3.39	3.13
Nemzeti felsőbbrendűség	3.27	3.21
Nemzeti preferencia	3.59	3.63
Nemzeti büszkeség	4.29	4.21
A nemzet szeretete	4.53	4.44
Nemzeti érzés	4.78	4.74

erősen azonosulnak az országgal a Nacionalizmus és a Nemzeti felsőbbrendűség skála egyes elemei szerint, ugyanakkor nem gondolják, hogy valóban ebben az országban a legjobb élni, illetve, hogy polgártársaik jobbak, mint más nemzeteké – ebből eredően Nemzeti felsőbbrendűségük túl-gyenge ahhoz, hogy a piramis ötödik lépcsőfokát alkossa”. (Kelemen, 1999:83–84)

A *Keleti fiatalok* kutatás adatainak feldolgozásakor a hat fő attitűd változó összevonásával olyan nemzeti attitűd változót képeztünk, amely 16 és 29 pont közötti értékeket vehetett fel. A másik kutatásnál is képeztünk összevont változót, de ezt – igazodva a *Felekezeti fiatalok* kutatás adatfeldolgozásához – már szenderdizált alakban használtuk a későbbiekben. A Felekezeti kutatásban egyetlen szocio-kulturális változónál sem volt releváns eltérés, de a *Keleti fiatalok* kutatás összevont nemzeti attitűd változó átlaga is csak a szülők iskolai végzettsége alapján képzett csoportokban tért el szignifikánsan: az alacsonyan iskolázott szülők gyermekeit jobban jellemzi a nemzeti attitűd (átlag: 24.53), mint a magasan végzett szülők gyermekeit (23.18), de az eltérés nem jelentős.

5.8. A NEMZETI IDENTITÁS REJTETT JELLEMZŐI: A LAZARSFELD-PARADIGMA

A magyarság- és nemzetfogalom eddigi vizsgálata során az alap- és kereszttáblás megoszlások mellett még a regresszióanalízis módszerét alkalmaztuk. A következőkben egy olyan elemzési technikát használunk, amely két változó közötti kapcsolat természetét újabb változók bevezetésének hatásával pontosítja. A lényegében nagyon egyszerű Lazarsfeld-paradigma (Rosenberg, 1968) megfogalmazásának kiindulópontja a csoporttagság befolyásoló szerepének felismerése volt, amely – a területi egységek és az egyéni szinten történő elemzési szintek felcseréléséből eredő tévkövetkeztetés problémájával együtt – a korábban alkalmazott kontextuális elemzés kialakulását is döntően meghatározta.

Az elemzés lényege – miután összefüggést találunk két változó között – az eredeti kapcsolat természetének további változók, illetve azok hatásának segítségével történő felderítése. A mintát először felosztjuk a kontroll változó értékei szerinti almintákra, majd minden almintára újra kiszámítjuk az eredeti két változó kapcsolatát. Az így kialakított táblázatokban talált parciális kapcsolatokat összehasonlítjuk a kezdeti, a teljes mintában felfedezett kapcsolattal. Lényeges, hogy megelőző (mindkét eredeti változót időben megelőző) vagy közbejövő (időben közéjük eső) típusú ellenőrző változóval van-e dolgunk – a két helyzetből ugyanis eltérő logikai kapcsolatok adódnak a többváltozós modellben.⁸

Az alap-paradigma arra koncentrál, hogy megegyeznek-e, vagy gyengébbek-e a parciálisok az eredeti kapcsolattal. Arra nézve nem ad útmutatást, hogy az eredeti és a parciális kapcsolatok között mekkora eltérés tekinthető szignifikánsnak. Az alap-paradigma azzal, hogy csak az eredetivel egyenlő és az annál gyengébb parciálisokra szorítkozik, figyelmen kívül hagy további két lehetőséget. Lehet egy parciális kapcsolat erősebb az eredeténél. Másrészt lehet az eredetinek az ellentétje is – találhatunk negatív parciális kapcsolatot ott, ahol az eredeti pozitív volt. Jellemző az alap-paradigmára, hogy elsősorban dichotóm ellenőrző változókkal foglalkozik. Igaz ugyan, hogy a Lazarsfeld-paradigma sem elméletben, sem a gyakorlatban nem ennyire korlátozott – de ha az ellenőrző változó három vagy több csoportra osztja a mintát, akkor az alap-paradigma lényegesen bonyolódik, hasonlóan ahhoz, ha egy helyett egyszerre több ellenőrző változóval dolgozunk.

Elemzésünkben a Lazarsfeld-paradigmát a Szabolcsi tizenévesek kutatás megfelelő mintanagyságú adatbázisán alkalmaztuk. Eredeti összefüggésnek a nemzet- és a magyarságértelmezés 2-2 főkomponensét függő, a nem, iskolatípus, vallás és a lakóhelytípus változók összesen 12 kategóriáját független változóként értelmeztük. Az eredeti kapcsolatot a független változókra vonatkoztatott – negatív, vagy pozitív – score-átlagok jelentették (például az államnemzet koncepcióval rokon területi-formális magyarságértelmezést a szakmunkásképzősök (0.199 score-átlag) inkább támogatják, míg a gimnazisták (-0.246 score-átlag) elutasítják). Ellenőrző változóként csak az eredeti kapcsolatot jelző kategóriákat vizsgáltuk, s az eredetivel egyező parciális kapcsolatnak azokat a független változókat tekintettük, amelyeknél – az ellenőrző változó bevonása után – azonos előjelű score-átlagokat kaptunk. A Lazarsfeld-paradigma fenti értelmezése az eredeti kapcsolatok „erősségének” kimutatására alkalmas: az eredetileg pozitív, vagy negatív kapcsolatot (score-átlagot) mutató független változókat ellenőrző változóként beemelve, milyen mértékben maradt a többi független változó parciális kapcsolata az eredetihez hasonló, vagy különböző. Az elemzés során az eredeti kapcsolat megváltozása mellett még a megegyező parciális kapcsolat „erősödését” (a score-átlag jelentős növekedését) vettük figyelembe.

A ZÁRT-INKONZISZTENS-államnemzet magyarságértelmezés eredetileg – azaz a teljes mintára vonatkoztatva – csak két iskolai csoportnál tért el az átlagostól: a szakmunkásképzősöket jobban, míg a gimnazistákat kevésbé jellemezte. Az ellenőrző változók bevezetése azt mutatta, hogy a szakmunkásképzős csoporton belül a nagyvárosban élőkre, a fiúkra, a szakközépiskolásokra, ateistákra és a községekben élőkre az átlagos viszonyulás a jellemző, míg az azonos parciális kapcsolat jelentős növekedése a lányok, a kisvárosban, illetve községekben élők és a leginkább vallásosak csoportjában volt megfigyelhető. Az államnemzet koncepcióval rokon zárt magyarságértelmezést eredetileg elutasító gimnazisták csoportján belül szintén negatív, de jelentősen erősebb parciális kapcsolatot figyelhettünk meg a fiúk, a kisvárosban élő és a leginkább vallásos csoportoknál. Az eredetileg támogató szakmunkásképzős csoporthoz hasonlóan, a nagyvárosban élő gimnazistákat a semleges viszonyulás, azaz nullához közeli score-átlag jellemzi.

Az elemzés elsősorban a zárt, államnemzeti magyarságértelmezés és a lakóhely közötti, korábban nem jelentkező kapcsolatokat tárta fel. Annak ellenére, hogy a szabolcsi gimnazistákat az elutasítás, a szakmunkásképzős tanulókat az átlagosnál erősebb támogatás jellemzi, ha nagyvárosban élnek, akkor közömbösen viszonyulnak ehhez a magyarságértelmezéshez. (Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nagyvárosi lakóhely „semlegesíti” az iskolatípus szerinti eredeti kapcsolatokat). A kisvárosi környezet, az intenzív vallásosság és a nemi hovatartozás viszont sajátosan „felerősítette” a kiinduló összefüggéseket: a kisvárosban élő, lány és az intenzíven vallásos szakmunkásképzősökre az átlagosnál jelentősen nagyobb mértékben jellemző az államnemzet koncepcióhoz igazodó magyarságértelmezés, míg a gimnazisták hasonló csoportjaira az elutasítás. (Függelék, 140).

A NYITOTT-INKONZISZTENS-kultúrnemzet magyarságértelmezés főkomponens score-átlaga a négy vizsgált jellemző (iskolatípus, nem, vallásosság, lakóhely) mindegyik kategóriájánál kisebb, mint 0.06, azaz nem volt olyan csoport, amely az átlagosnál jobban támogatná, illetve elutasítaná a származás és a nyelv kritériumok együttes preferálását. A Lazarsfeld-paradigma alkalmazása azt mutatja, hogy a NYITOTT-INKONZISZTENS-kultúrnemzet magyarságértelmezés átlagosnál nagyobb parciális elfogadása a kisvárosokban élő szakközépiskolásokat és a nagyvárosokban élő lányokat jellemzi. A kultúrnemzet koncepcióval rokon magyarságkép elutasítása a községekben élő, illetve fiú gimnazistákat, valamint a legkevésbé ateista lányokat jellemzi. (Függelék, 141).

Az ÁLLAMPOLGÁRI NEMZETFOGALMAT eredetileg a gimnazisták, a lányok és a leginkább vallásosak (egyházhi csoport) támogatták. Az ateista csoportot eredetileg az elutasítás jellemezte, melynek az erősségét az jelzi, hogy a parciális kapcsolatoknál a nem vallásos gimnazisták, illetve lányok csoportjában az elutasítás, illetve a semleges viszonyulás figyelhető meg. A lányok eredetileg jellemző támogatása akkor is érvényesül, ha az elutasító ateista cso-

portot vizsgáljuk: az ateista lányokat az állampolgári nemzetfogalomhoz nem elutasító, hanem semlegesen viszonyulás jellemzi, azonban a gimnazista, illetve az egyházhű lányok parciális kapcsolatának mértéke nőtt. A fiúkat eredetileg nem jellemezte az ÁLLAMPOLGÁRI NEMZETFOGALOM elutasítása, azonban az eredetileg támogató csoportokon belül (gimnazisták, egyházhű hívők) a fiúk viszonyulása semleges. A szakközépiskolások és a nagyvárosban élők esetében is „rejtett” elutasítást tapasztaltunk: az eredetileg támogató lányok és egyházhű hívők csoportján belül a score-átlaguk nullához közeli, sőt a leginkább vallásos nagyvárosban élőké negatív. (Függelék, 142)

Az ETNIKAI NEMZETFOGALMAT eredetileg a gimnazisták és a leginkább vallásos (egyházhű hívő csoport) támogatták, míg a kisvárosokban élők elutasították. A kisvárosi lakóhely szerepének fontosságára utal, hogy azok a gimnazisták, illetve egyházhű hívők, akik kisvárosban élnek, nem pozitívan, hanem semlegesen viszonyulnak az etnikai nemzetfogalomhoz. Az etnikai nemzetértelmezés irányában nyitott gimnazisták határozott „elkötelezettségét” jelzi, hogy az egyházhű csoportot eredetileg jellemző elfogadás a parciális kapcsolaton (gimnazista egyházhű hívők) keresztül erősödött, emellett a kisvárosokban élő gimnazisták nem elutasítónak, hanem semlegesen viszonyulnak az etnikai nemzetfogalomhoz. (Függelék, 143)

A Lazarsfeld-paradigma alkalmazásával elvégzett elemzések megerősítették, hogy a páronként tartalmilag rokonítható nemzet-és magyarságértelmezések eltérő szociológiai jegyekkel leírható tanulói csoportokat jellemeznek. A magyarságértelmezéseknél egyértelművé vált a lakóhely szerepe: a kisvárosi környezet inkább a ZÁRT-INKONZISZTENS-kultúrnmegjelenést preferálását, míg a nagyvárosi lakóhely a magyarságfogalomhoz való semleges viszonyulást valószínűsíti. A parciális kapcsolatok további elemzése azt mutatta, hogy a nemzetfogalom-típusok eredeti kapcsolata – azaz mindkét nemzetfogalom az átlagosnál nagyobb mértékben jellemzi a gimnazistákat és a leginkább vallásosakat – stabilak, azaz az ellenőrző változók bevezetése után is megmaradtak. A két következtetés egyúttal azt is jelenti, hogy a szocio-kulturális kapcsolatokat tekintve a fiatalok nemzetfogalma kikristályosodottabb, mint a magyarságfogalmuk. A magyarságértelmezés hasonló operacionalizálás alapján történő vizsgálatánál a Lazarsfeld-paradigma óvatosságra int: az eredetileg fennálló kapcsolatok mögött elképzelhetők rejtett összefüggések is.

6. Az előítéletek és a nemzeti identitás közötti kapcsolat

A korábbi ifjúsági vizsgálatokban csak néhány esetben elemezték a nemzeti identitás és a kisebbségekkel szembeni attitűdök kapcsolatát. A 14–15 évesek körében végzett kutatás beszámolója során a szerzők hangsúlyozták, hogy nem találtak közvetlen kapcsolatot „...az identifikáció elméleti konstrukciói és a kisebbségekkel kapcsolatos gyakorlati viselkedés és politika jellegzetes típusai között”. (Szabó–Örkény, 1996:226) csupán csak egy esetben volt konzisztens kapcsolat az interkulturális attitűdök és a magyarságfogalom elemei között: minél inkább fontos volt a Magyarországon születés kritériuma, annál inkább elutasított a valamilyen kisebbséghez tartozó padtárs, illetve annál kevésbé adták meg az állampolgárságot a letelepülő menekülteknek. (Szabó–Örkény, 1996)

Középiskolások körében végzett vizsgálatokban Szabó Ildikó és Örkény Antal bizonyította a nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos vélemény-típusok (padtársként elfogadás, állampolgárság megadása, menekültek megítélése) és a nemzetfogalom különböző konstrukciói közötti összefüggést. Az idegengyűlölet együtt jár a magyarságkép zártságával, a xenofóbiával jellemezhető fiatalok a magyarságkritériumok szükségességét is hangsúlyozzák. A bevándorlókkal szembeni elutasító magatartás szintén a kirekesztő nemzetfogalommal párosul, így ennek megfelelően „...a kisebbségekkel szemben nyitott és elfogadó magatartásminták a nemzeti hovatartozása tekintetében is nyitottabbá teszi a válaszadókat”. (Szabó–Örkény, 1998:214) A nemzet fogalmi konstrukciója és a cigányellenesség között szintén van összefüggés: azok a középiskolások, akik a magyar nemzethez sorolták a cigányokat, kevésbé kirekesztők, viszont akiket zavarna a cigány padtárs, jelentősen kisebb arányban tartják a legnagyobb létszámú hazai kisebbséget a nemzet részének.¹ (Szabó–Örkény, 1998)

6.1. AZ ELŐÍTÉLETESSÉG ÉS A MAGYARSÁG-ÉRTELMEZÉSEK KAPCSOLATA

A magyarságkritériumok és az előítéletesség közötti kapcsolatot a két országos minta mellett a Szabolcsi tizenévesek és a Felekezeti fiatalok kutatások alapján elemezzük.

A 14–15 évesek országos és a 10–18 évesek megyei mintáján készült kutatás eredménye egyaránt azt igazolja, hogy az előítéletes fiatalok – a nyitott önbesorolás kritérium kivételével – minden feltételt nagyobb mértékben tartanak szükségesnek, mint a nem előítéletes fiatalok. A szabolcsi kutatás során vizsgált cigány hovatarozás esetében hasonló kapcsolat érvényesül, mivel az előítéletes fiatalok számára a cigányság mind a négy kritérium szerint zártabb nagycsoport. (Függelék, 144)

A magyar hovatarozási kritériumok megítélésének kapcsolódását leképező főkomponensek score-átlagainak vizsgálata alátámasztja az előzőeket. A zárt magyarságfelfogás az előítéletesnek tekinthető szabolcsi fiatalok és a nyolcadikosok körében az átlagosnál jobban támogatott, míg a nem előítéletes csoportokra ez egyáltalán nem jellemző. A másik figyelemre méltó eredmény, hogy a szabolcsi kutatásban vizsgált magyar és cigány attribúciós típusok csak egy esetben tértek el jelentősen az előítéletesség alapján elkülönült két csoportban. Az előítéletes fiatalok elutasítják a cigányok szociális szempontok alapján történő percepcióját, ezzel szemben a nem előítéletesek csoportját az átlagosnál jobban jellemzi a cigányság egyik legnagyobb gondja, a szociális hátrányok érzékelése. (Függelék, 145)

Feltehetően az előítéletesség-változó képzésének köszönhető, hogy a 10–17 évesek mintáján készült vizsgálatnál az előzőekkel ellentétes eredményeket figyelhetünk meg. Az előítéletes fiatalok kisebb arányban tartják szükségesnek a magyarságkritériumokat, s ennek megfelelően a csoportra a zárt magyarságfelfogással való azonosulás is kevésbé jellemző. (Függelék, 146)

A Szabolcsi tizenévesek adatbázisát felhasználva, a következőkben arra próbálunk választ adni, hogy milyen ok-okozati kapcsolat van a mássággal szembeni intolerancia (DEVIÁNS ELŐÍTÉLET; FOGYATÉKOS ELŐÍTÉLET) a magyar és cigány attribúciós minták (LOJÁLIS-CIGÁNY, SZOCIÁLIS-CIGÁNY, RABBIÁTUS-CIGÁNY, LOJÁLIS-MAGYAR, SZOCIÁLIS-MAGYAR), valamint a minden esetben ellentmondásos logika alapján szerveződő (inkonzisztens) hovatarozási típusok (ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet, NYITOTT-INKONZISZTENS kultúrnemzet, ZÁRT-CIGÁNY) között.

Mivel azt feltételezzük, hogy az intoleráns attitűdök, az attribúciós minták és a csoporthovatarozási típusok között kölcsönös kapcsolat van, ezért a három

csoportba sorolható típusok mindegyike olyan regressziós modellben szerepel, függő változóként, amelyben a másik két csoportba tartozó főkomponensek alakították a függő változókat.

A tíz lépésenkénti regresszióanalízis eredménye alapján levonható első következtetésünk a magyarság fogalmának elkülönült értelmezésére vonatkozik: sem a ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet, sem a NYITOTT-INKONZISZTENS kultúrnemzet típus nem független a cigányokat diszkrimináló csoportfelfogástól, emellett a cigányokat erőszakosnak, a magyarokat inkább barátságosnak tekintő attribúciós minták hatása is szignifikáns. (Függelék, 147)

Az eredmények arra utalnak, hogy a kirekesztő logika alapján szerveződő magyarság és cigány értelmezéseket (ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet, ZÁRT-CIGÁNY) inkább befolyásolják a független változók, mint a magyarság nyitott felfogását (NYITOTT-INKONZISZTENS kultúrnemzet). Másként fogalmazva: a magyarokat és a cigányokat zárt, feltételek alapján csoportként szemlélő felfogással ellentétben, a kötöttségek nélküli magyarsággal azonosuló nézettípust kevésbé befolyásolják az intoleráns és az attribúciós attitűdök. Ha az egyes regressziós modellekben a szignifikáns független változókat vizsgáljuk, akkor még inkább egyértelművé válik a tizenévesek gondolkodásának logikája. A határokon túli magyarokat a magyarság fogalmából kizáró ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzettel való azonosulást a deviáns csoportok és a cigányokat kirekesztő, valamint a magyarokat segítőkésznek tekintő etnocentrikus nézettípus preferálása valószínűsíti leginkább.

A cigányság értelmezésére felkínált négy kritériumot együttesen preferáló ZÁRT-CIGÁNY értelmezési típust viszonylag nagy mértékben meghatározza a tizenéveseket jellemző kétféle magyarságfelfogás és a cigányok erőszakos jellemzését (RABBIÁTUS-CIGÁNY) kifejező nézettípus. A cigányok hovatarozási kritériumok mentén történő definiálását sajátosan befolyásolja a magyarok meghatározása. Mivel a kirekesztő cigányértelmezés annál valószínűbb, minél inkább elfogadott a kétféle magyarságértelmezés, azt mondhatjuk, hogy a differenciálatlan magyarságfelfogás elősegíti a cigányok elutasító szemléletének erősödését. A cigányok megítélésének szignifikáns szerepe is érdekes logikát takar. A negatív béta érték arra utal, hogy minél inkább erőszakosabbnak véli a magyarokat, annál kevésbé érvényesül a cigány meghatározás-elemek egy dimenzióba történő besorolása. A cigányokat erőszakosnak tartó szemlélet tehát „szétfeszíti” a homogén cigányfogalmat. (Feltehetően ez nem a kirekesztő logika feloldását jelenti, hanem a kritériumok együtt járásának elutasítását).

A magyar társadalom többsége számára deviánsnak minősülő kulcscsoportokkal szembeni előítéletességet (DEVIÁNS ELŐÍTÉLET) csak a magyarságra vonatkozó nézettípusok befolyásolják szignifikánsan (Függelék, 148).

A határokon túli magyarokkal diszkriminatív magyarságértelmezés (ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet) felerősíti, míg a nyitott magyarságfelfogás

(NYITOTT-INKONZISZTENS kultúrnemzet) tompítja a morálisan elítélt kisebbségi csoportokkal szembeni intoleranciát. Az értelmi és testi fogyatékoságtól elzárkózó magatartást (FOGYATÉKOS ELŐÍTÉLET) kisebb mértékben magyarázzák a független változók. A szintén kirekesztő attitűdöt a magyar és a cigány tulajdonságok szociális szempontú megítélése egyaránt befolyásolja, de más-más előjellel. A fogyatékos emberekre irányuló ellenszenvet fokozza a cigányok negatív, illetve a magyarok pozitív egzisztenciális-szociális megítélésének növekedése. (Függelék, 149) Ennek valószínűleg az lehet a magyarázata, hogy a tizenévesek más-más kontextusban érzékelik a magyarok és a cigányok fogyatékoságát, a cigány fogyatékosokhoz erősebben kötődik a szegény, piszkos és az egészségtelen jelző.

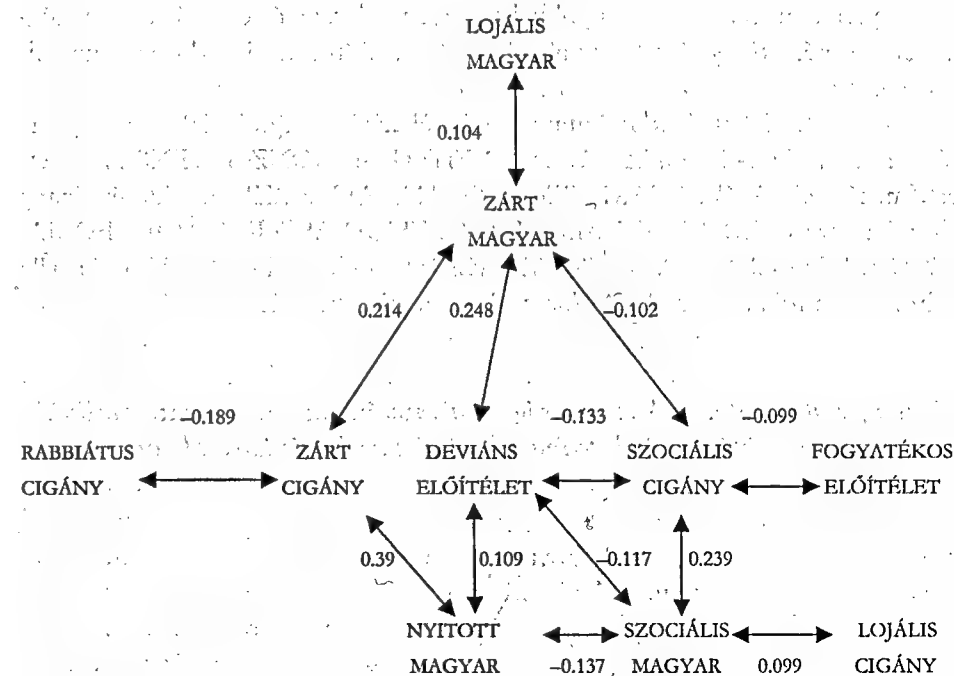
Ezt a feltevésünket az a regressziós-modell is igazolja, amelynek SZOCIÁLIS-CIGÁNY főkomponens volt a függő változója. (Függelék, 150) Az előzőekkel összhangban, minél inkább előítéletes valaki, annál kevésbé tartja a cigányokat gazdagnak, tisztának és egészségesnek, míg a SZOCIÁLIS-MAGYAR attribúciós típusnál fordított irányú a befolyásolás. Másként fogalmazva: a deviáns és a fogyatékos kisebbségekkel szembeni előítéletesség növekedése, illetve a magyarok negatív szociális megítélése csökkenti a cigányokról alkotott kedvező megítélést. A fordított kapcsolat is érvényes, mivel a SZOCIÁLIS-MAGYAR attribúciós típus annál inkább elfogadott, minél inkább jellemző a cigányok pozitív tulajdonságokkal történő felruházása. A szociális magyarkép emellett még a nyitott magyarságértelmezés negatív hatása is megfigyelhető. (Függelék, 151)

A LOJÁLIS-MAGYAR és a LOJÁLIS-CIGÁNY vélemény típusokat a független változók alig befolyásolják. (Függelék, 152) Ezzel szemben a cigányokat erőszakosnak tekintő nézet (RABBIÁTUS-CIGÁNY) esetében a homogén cigányfogalom negatív, illetve a nyitott magyarságértelmezés és a SZOCIÁLIS-MAGYAR attribúciós minta pozitív hatása figyelhető meg. (Függelék, 153) Mindez azt jelenti, hogy a korábban tapasztalt ok-okozati kapcsolat – a cigányokat erőszakosnak tekintő szemlélet felborítja a homogén cigányfogalmat – fordítva is érvényesül, emellett az erőszakos cigány sztereotípiája nem független a magyarság fogalmi konstruálásától és tulajdonságok alapján történő megítélésétől.

Az eddigi regressziós modellek egyfajta összegzésének is tekinthető az a séma, amelyet a vizsgált három dimenzióhoz – csoport-hovatartozás, attribúció, előítéletesség – tartozó főkomponensek közötti szignifikáns korrelációs együttműködések alapján szerkesztettünk.

1. ábra

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A csoport-hovatartozás, attribúciók és az előítéletesség főkomponensek közötti korrelációs kapcsolatok

A korrelációs kapcsolatok alapján kirajzolódó gondolkodási sémák logikus és konzisztens mintába rendeződtek. A főkomponensek elhelyezkedése arra utal, hogy az elemzésbe bevont változók közül, a tizenévesek gondolkodásában a magyar többség és a cigány kisebbség szociális tulajdonságok alapján történő leírásának, a zárt magyarságértelmezésnek, valamint a deviáns kisebbségekkel szembeni intoleranciának van központi szerepe.

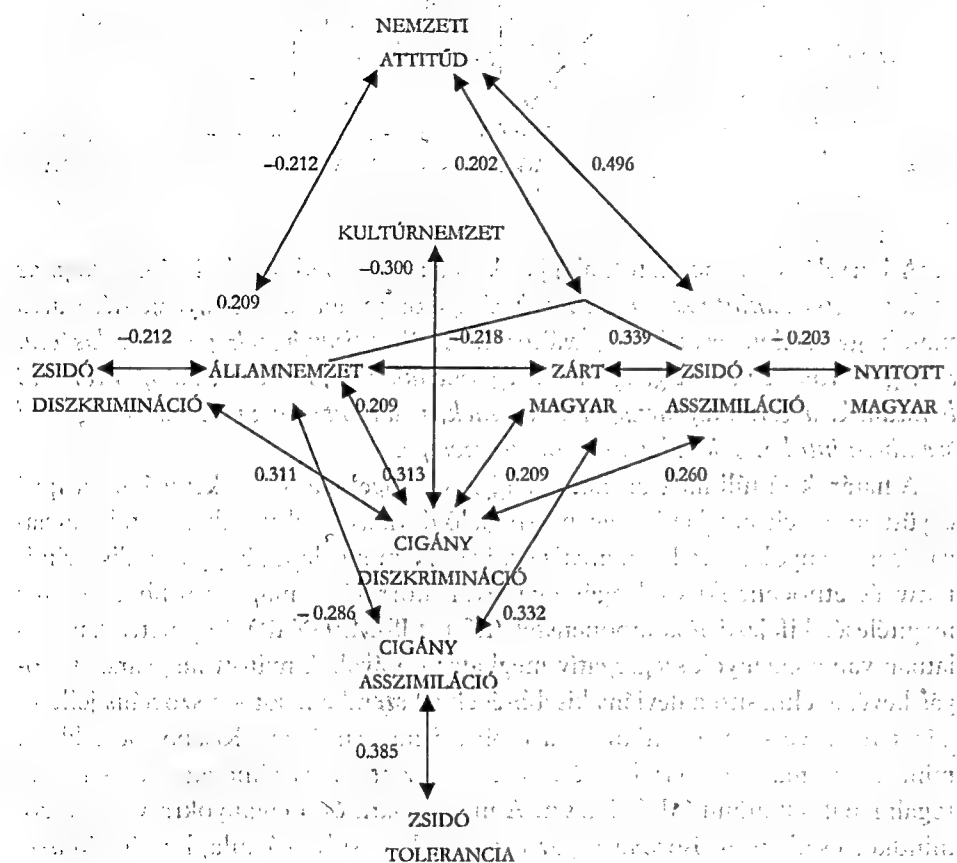
A határokon túli magyarokat a magyarság fogalmából kirekesztő nézettípus együtt jár a a cigányokat is magában foglaló deviánsokkal szembeni intoleranciával és a cigányok szociális stigmatizálásával. Nem meglepő, hogy ez a diszkriminatív és etnocentrikus felfogás negatívan korrelál a magyar többség lojális megítélését kifejező főkomponenssel (LOJÁLIS-MAGYAR) és pozitív kapcsolatban van a cigányok szegregatív meghatározásával. A nyitott magyarságfelfogás kevésbé elutasító a deviáns kisebbségekkel szemben, sőt – a szociális jellemzőket tekintve – még kritikus is a többségi magyarsággal. Kisebb mértékben, mint a zárt magyarságértelmezés, de ez a nézettípus is támogatja a cigányság fogalmának elkülönítő definiálását. A magyarokra és a cigányokra vonatkozó, mindkét esetben elsősorban a gazdagságot hangsúlyozó tulajdonság-típusok

(SZOCIÁLIS-MAGYAR, SZOCIÁLIS-CIGÁNY) közötti viszonylag magas pozitív korreláció azt jelzi, hogy összekapcsolódik az összességében pozitívan értékelt többség és az elutasított kisebbség egzisztenciális szempontú megítélése. A magyarokkal, illetve a cigányokkal szemben toleráns és egymástól sem független két nézettípussal való azonosulás valószínűsíti a deviáns kisebbségek elfogadását is.

A 2. ábra a Keleti fiatalok kutatás eddigi elemzése során kialakított magyarságfelfogás (ZÁRT-INKONZISZTENS, NYITOTT-INKONZISZTENS), nemzetértelmezés (ÁLLAMPOLGÁRI NEMZET, ETNIKAI NEMZET), zsidó és cigány előítéletesség (ZSIDÓ-DISZKRIMINÁCIÓ, ZSIDÓ-ASSZIMILÁCIÓ, ROMA-DISZKRIMINÁCIÓ, ROMA-ASSZIMILÁCIÓ) típusok és a NEMZETI ATTITÜD változó szignifikáns korrelációs kapcsolatai alapján készült.

2. ábra

Keleti fiatalok kutatás: A magyarság- és nemzetértelmezés, a nemzeti attitűd és az előítéletesség két típusa közötti korrelációs kapcsolatok

6. Az előítéletes ség és a nemzeti identitás közötti kapcsolat

A keleti országrészben élő fiatalok gondolkodásában a zárt magyarság értelmezés, valamint az állampolgári nemzet típusú nemzetértelmezés mellett a cigányokkal szembeni diszkrimináció foglal el központi helyet.

Az államnemzet típusú nemzetfelfogást preferáló fiatalok erősen hajlamosak a cigányok diszkriminációjára. A pozitív korrelációs kapcsolatot megerősíti, hogy az állampolgári nemzet elgondolással azonosulók a cigányok asszimiláció törekvéseit is elutasítják. A zsidók megítélése már nem ilyen „következetes”, mivel mind az asszimilációs, mind a kirekesztő viszonyulási típussal az elutasító kapcsolat a jellemző. A másik nemzetfelfogás típus (etnikai nemzet) csak a cigányokkal szembeni diszkriminációval van pozitív kapcsolatban. Mindegyik, hogy milyen nemzetértelmezési típus jellemzi a fiatalokat, a cigányokat kirekesztő szemlélet mindkét esetben érvényesül.

A magyarság zárt értelmezésének öt korrelációs kapcsolatával szemben a magyarság szabad vállalását preferáló nyitott típus csupán a zsidók asszimilációjának megítélésével van kapcsolatban. A negatív korreláció arra utal, hogy a magyarság nyitott felfogása nem jelenti a zsidók asszimilációjának támogatását, de ez nem párosul kirekesztéssel. A magyarságértelmezések és a zsidók megítélésében mutatkozó ambivalencia valószínűleg életkori sajátosságokra vezethető vissza, mivel a felnőttek körében a zsidókhöz való viszony és a nemzeti attitűdök kapcsolata egyértelmű: egy 2002-ben, felnőtt mintán lebonyolított kutatás elemzése során az antiszemita előítéletességet legerősebben a nacionalista beállítottság magyarázta. (Kovács, 2005)

A magyarság szabad vállalása kivételével minden kritériumot szükségesnek tartó zárt magyarságfelfogás mind a zsidók, mind a cigányok asszimilációját preferálja, azonban – hasonlóan a két nemzetértelmezéshez – a cigányok kirekesztését is valószínűsíti. Emellett minél inkább jellemző valakire a feltételekhez kötött magyarság értelmezés, annál valószínűbb, hogy elutasítja az állampolgári nemzet típust: a magyarsághoz tartozást feltételekhez kapcsoló felfogás nem tekinti a nemzet részének a hazai kisebbségeket.

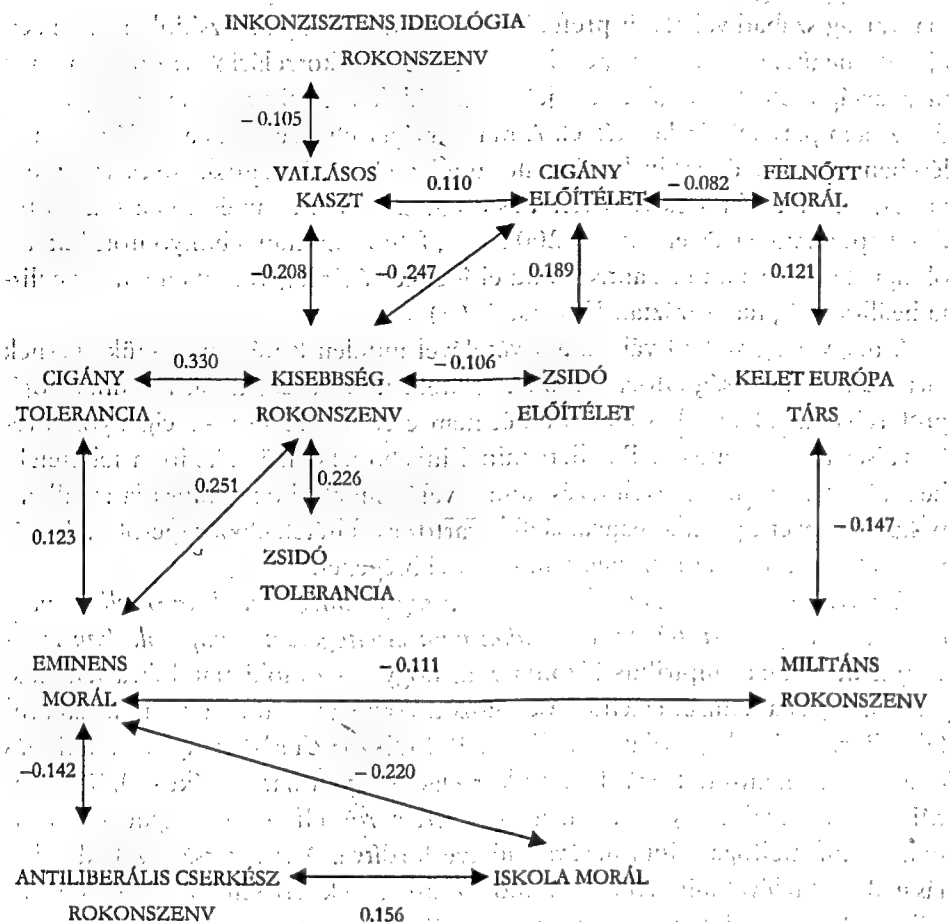
A zárt, feltételeket hangsúlyozó magyarságértelmezés kirekesztő jellege nemcsak az állampolgári, hanem az etnikai nemzetfelfogással is kapcsolatban is érvényesül. Ennek empirikus bizonyítéka, hogy a szolnoki fiatalokra jellemző magyarság és a nemzet értelmezések között csak egy esetben találtunk szignifikáns korrelációs kapcsolatot: a ZÁRT-INKONZISZTENS magyarságfelfogás és az etnikai nemzetfelfogás közötti korrelációs együttható értéke – 0.301 volt. Mindez arra utal, hogy a zárt magyarságértelmezés elfogadása együtt jár az etnikai nemzetfelfogás elutasításával, illetve fordítva. A magyarság szabad vállalásának kivételével minden kritériumot szükségesnek tartó magyarságfelfogással jellemezhető fiatalok a szórvány magyarságot, illetve a szomszédos országokban élő magyar kisebbséget kirekesztik a magyar nemzet fogalmából.

A cigányokkal és a zsidókkal szembeni előítéletesség-típusok közötti szignifikáns korrelációs kapcsolatok meglehetősen logikusak, mivel a cigányokat ki-rekesztő szemlélet a zsidó diszkriminációt, a zsidókkal toleráns felfogás a cigányok asszimilációját valószínűsíti.

A nemzethez való pozitív viszonyt kifejező nemzeti attitűd szignifikáns korrelációs kapcsolatai arra engednek következtetni, hogy a feltételeket preferáló, zárt magyarságfelfogás a nemzeti érzések erősödésével, míg a hazai kisebbségeket a nemzethez soroló nemzetfelfogás a nemzeti attitűd gyengülésével jár együtt.

3. ábra

Felekezeti fiatalok kutatás. A magyarság- és nemzetértelmezés, az antiszemita és cigányellenes attitűdök közötti korrelációs kapcsolatok – katolikus almintá

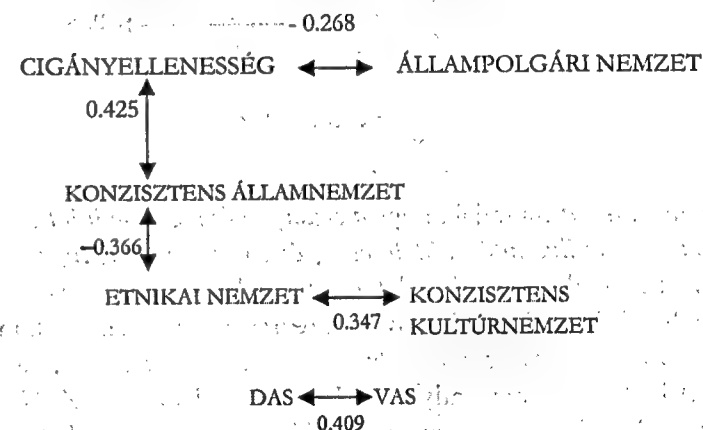

A korrelációs együtthatók alapján kirajzolódó gondolkodási struktúra azt mutatja, hogy a katolikus felekezeti fiatalok gondolkodását lényegesen kevésbé jellemzi a különböző nemzet- és magyarságértelmezések, valamint előítéletes attitűdök kölcsönös kapcsolata. További lényeges eltérés, hogy az antiszemita típusai közül a katolikusoknál csak a vallási és a diszkriminatív antiszemita típusok erősítik egymást – szemben a másik almintára jellemző sajátossággal: a református fiataloknál az antiszemita különböző típusai egymást kölcsönösen feltételezik. A reformátusok antiszemitizmusának másik jellemzője, hogy míg a katolikusoknál a nemzet- és magyarság fogalmainak konstrukciója csak a cigányok megítélésével van kapcsolatban, ezzel szemben náluk az antiszemita „nem független” a nemzeti identitás komponenseitől. A cigányellenesség is eltérően van jelen a két felekezeti csoport gondolkodásában: a katolikusoknál csak a nemzet- és magyarságfelfogásokkal, míg a reformátusoknál az antiszemita attitűdökkel is van korrelációs kapcsolat.

Az eltérések mellett a két felekezeti csoportra egyaránt jellemző kapcsolatok is megfigyelhetünk. Az állampolgári nemzetfogalom preferálás mindkét esetben csökkenti a cigányok iránti ellenszenvet; a vallási és a diszkriminatív antiszemita között a katolikusok és a reformátusok körében egyaránt erős pozitív kapcsolat van. A nemzetre és magyarságra vonatkozó gondolati konstrukciókkal eredmények arra utalnak, hogy – felekezeti hovatartozástól függetlenül – a cigányellenesség a legkevésbé, míg a politikai antiszemita a leginkább önálló előítéletes attitűd, mivel a nemzeti konstrukciókkal nincs direkt kapcsolata.

4. ábra

Felekezeti fiatalok kutatás. A magyarság- és nemzetértelmezés, az antiszemita és cigányellenes attitűdök közötti korrelációs kapcsolatok – református almintá

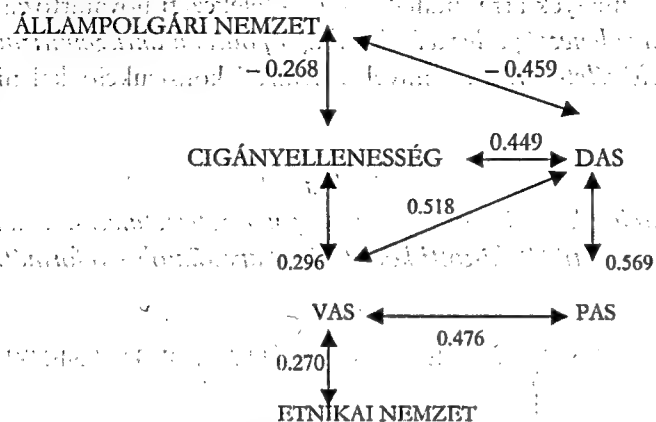

6.2. AZ ELŐÍTÉLETESSÉG, A BARÁTOK PREFERÁLÁSA ÉS A MORÁLIS ATTITÜDÖK KAPCSOLATA

A budapesti, debreceni és győri hetedikesek körében végzett kutatás során a szignifikáns korrelációs együtthatók segítségével a cigányokkal, zsidókkal szembeni előítéleteesség, illetve tolerancia valamint a barát és társválasztás alapján kialakult preferencia-típusok közötti kapcsolatokat elemeztük. A felsoroltak mellett még a morális szempontok, valamint a különböző csoportok iránti rokonszenv alapján elkülönült főkomponenseket vontuk be az elemzésbe. A vizsgált 15 változó közül csupán az ATEISTA-YUPPI barát főkomponens és az USA-NYUGAT-EURÓPA változónak (az amerikai és nyugat-európai nemzeteket preferáló klaszter) nem volt szignifikáns kapcsolata a másik tizenhárom valamelyikével).

5. ábra

Hetedikesek kutatás: A barát- és társválasztás, a morális típusok és az előítéleteesség két típusa közötti korrelációs kapcsolatok

Eredményeink azt mutatják, hogy a cigányok és a zsidók iránt az asszociációs válaszokban megnyilvánuló előítéleteesség és tolerancia pozitívan korrelál egymással. Az a hetedikes, aki előítéletes (vagy toleráns) a cigányokkal szemben, az a zsidókhoz is hasonlóan viszonyul. A regressziós modelleknek megfelelően, a legtöbb korrelációs kapcsolata a kisebbségi csoportok (zsidó, cigány, erdélyi magyarok) kedvelését hangsúlyozó KISEBBSÉG-ROKONSZENV főkomponensnek van. Minél inkább elfogadja valaki ezeket a csoportokat, a cigány és a zsidó szavakra asszociáló válaszában annál valószínűbb toleráns elem.

A kisebbségi rokonszenv és a barát választását leginkább származási és vallási szempontokra szűkítő attitűd (VALLÁSOS-KASZT barát) valamint a cigányokkal szembeni tolerancia változók közötti negatív korrelációk szintén logikus gondolkodási struktúrát jeleznek. A barátot származás alapján szelektáló attitűd és a cigányok iránti előítélet közötti pozitív kapcsolat várható volt. Ennek ismeretében meglepő lenne, ha a származás és a vallás hangsúlyozása a kisebbségek elfogadásával, vagy a cigány szóra adott toleráns válaszokkal járna együtt. A felnőttekre jellemző morális elvek elfogadása viszont növeli a kisebbségekkel szembeni toleranciát, mivel a cigányokkal szembeni előítélet csökkenésével, illetve a kisebbségekhez tartozó társ elfogadásával jár együtt.

A kisebbségi rokonszenv mellett még az EMINENS MORÁL főkomponens korrelációs kapcsolataival jellemezhető leginkább a hetedikesek gondolkodásának logikája. A kérdőívben felsorolt különböző cselekedeteket egységesen elítélő, már-már valószínűtlenül eminens viselkedést kifejező attitűd negatívan korrelál mind az erőszakszervezeteket rokonszenvesnek vélő, mind a liberalizmusellenes, de a cserkészeket kedvelő nézetekkel. Ezért sem csodálkozhatunk azon, hogy a társadalmi elvárásoknak megfelelő morális attitűd preferálja a cigányokkal toleráns magatartást és elutasítja a „vagány” iskolai morál típust.

7. Következtetések és magyarázatok

Az eredményeink azt igazolták, hogy *a szocio-kulturális jellemzők csak kismértékben befolyásolják a fiatalok előítéletességét és nemzeti identitását*, azonban a szocio-kulturális szempontok alapján markánsan jellemezhetők mind az előítéletesség, mind a nemzeti identitás különböző típusai.

A társadalmi és demográfiai tényezők hatása a felnőtt mintákon végzett hazai és külföldi előítélet kutatások többségében sem bizonyult meghatározónak.¹

A magyarság hovatartozási kritériumok alapján történő értelmezéséhez hasonló logika alapján vizsgált *cigány hovatartozás olyan értelmezési típusba rendeződött, amely egyszerre volt inkonzisztens és diszkriminatív*. A cigányok zárt csoportfelfogása leginkább a kedvező családi körülmények között élő, nem vallásos, fiatalabb gimnazisták és szakközépiskolások gondolkodására jellemző. A cigányokat kirekesztő csoportértelmezés erőteljesen megosztja a fiatalokat, mivel a zárt cigány felfogás elutasítása az előző szocio-kulturális jellemzők komplementer kategóriáiba tartozókat jellemzi.

A kutatónként eltérő operacionalizálás ellenére, *néhány szocio-kulturális jellemzőnek azonos hatása van a különböző másságot reprezentáló kisebbségekhez* (etnikai, nemzeti, fogyatékos, deviáns) *való viszony alakításában*. Több elemzett kutatás eredménye is alátámasztja, hogy *a lányok, a fiatalabb tizenévesek, a vallásosak és az iskolázott szülők gyermekeinek csoportjában kevésbé valószínű az előítéletes magatartás*, mint a fiúk, az idősebbek, a nem vallásosak és az iskolázatlan szülők gyermekei között. Ezek az eredmények megerősítik Szabó Ildikó és Örkény Antal kutatásai alapján levont következtetéseket. A nyolcadikosok és az utolsó éves középiskolások kisebbségekhez való viszonya nem csak az iskolatípusok alapján, hanem a nemek és településtípusok, valamint a szülők iskolázottsága alapján képzett csoportokban is eltér. Szabóék eredményei szerint is a fiúkat jobban jellemzi a kisebbségekkel szembeni előítélet, mint a lányokat, a kisvárosokban élőket és a kvalifikált szülői háttérrel rendelkezőket.²

Az előítéletesség mértékét befolyásoló *leginkább meghatározó szocio-kulturális jellemzőket a kontextuális elemzés eredménye is alátámasztotta*. A 10–17 éves minta esetében három individuális jellemzőjénél maradt meg az előítéletesség mértéke szerinti markáns eltérés: a fiúk, a legidősebbek (16–17 évesek) és a legkevesbé vallásosak (ateista csoport) előítéletessége a környezeti befolyás ellenére is nagyobbak bizonyult, mint a lányok, a fiatalabb és a vallásos csoportok esetében.

Az előítéletességhez hasonlóan, *a fiatalok nemzeti identitására sem jelentős a szocio-kulturális tényezők befolyásoló hatása*. A fiatalok gondolkodását jellemző kétféle magyarságfelfogás, valamint az iskolatípus és a családok vizsgált jellemzői közötti gyenge kapcsolatok tendenciája viszont egyértelmű: *az iskolázatlan, kevésbé jó anyagi helyzetű, idősebb szülők gyermekeire, illetve a szakmunkásképzőkben, szakközépiskolákban tanuló, inkább fiatalabb, községekben élő tizenévesekre a zárt értelmezés preferálása jellemző*, míg az ellentétes szociológiai környezet (kvalifikált, jó egzisztenciális helyzetű, fiatal szülők, gimnazisták, idősebbek, városiak) a fiatalok nyitott magyarságfelfogását – és egyúttal a zárt felfogás elutasítását – valószínűsíti. A tizenévesek nyitott, illetve zárt magyarságértelmezését következetesen befolyásolja a szülők iskolai végzettsége és az ezzel szorosan összefüggő iskolatípus. *A szülők minél magasabb iskolázottsága, valamint a szakmunkásképzőnél kedvezőbb iskolatípus (gimnázium, szakközépiskola) a nyitott magyarságértelmezését valószínűsíti*, míg a szülők alacsony iskolai végzettsége, illetve a szakmunkásképző, mint iskolai környezete a zárt típus elfogadását növeli.

7.1. A SZOCIO-KULTURÁLIS TÉNYEZŐK SZEREPE

A CSALÁD

A fiatalok előítéletességét meghatározó, általunk vizsgált tényezők közül *kiemelkedik a család hatása*. A kérdőíves vizsgálatok eredményei szerint az előítéletesség mértékének befolyásolásában a szocio-kulturális jellemzőknél jóval jelentősebbnek bizonyult a szülők kisebbségekről alkotott véleménye. A deviáns csoportok megítélését csak a szülők előítéletessége befolyásolta szignifikánsan, de a fogyatékosokkal szembeni előítéletesség mértékében szintén a szülők intoleranciájának van a legnagyobb szerepe.

Ha a csoportközi előítélet kialakulását, illetve mértékét befolyásoló tényezőket vesszük szemügyre, *a különböző életkorú fiatalokra vonatkozó hazai kutatási beszámolók mindegyike kiemeli a szülőket, illetve a családi környezet hatását*. Erre

már azok a korai szociálpszichológiai kutatások is utaltak, amelyek az előítéletes gondolkodás és sztereotípiák kialakulását vizsgálták (Allport–Kramer, 1946), illetve igazolták a szülők és a gyerekek etnikai attitűdjei közötti magas korrelációt. (Lasker, 1929) *A családi háttért jellemző státusz és iskolázottság az antiszemita előítéletesség mértékét is befolyásolja, igaz csekély magyarázó erővel.* Az egyetemisták és főiskolások antiszemita előítéleteit vizsgáló 1992-es országos kutatás eredményei szerint az átlagnál magasabb előítélet a magas iskolázottsággal és magas társadalmi státusszal, valamint az alacsony iskolázottsággal és alacsony státusszal jellemezhető családok gyermekeit jellemzi. (Kovács, 1997) A kisebbségekhez való viszonyt meghatározó demográfiai és szociológiai jellemzők (nem, iskolatípus, lakóhely) mellett a szülők iskolai végzettségének a hatását is kimutatták a 14–15 évesek és az utolsó éves középiskolások körében végzett vizsgálatok, a kevésbé iskolázott szülők gyermekeit jobban jellemzi a kisebbségekkel szembeni előítélet, mint a kvalifikált szülői háttérrel rendelkezőket. (Szabó–Örkény, 1998) Az 1992-es kutatás arra is felhívta a figyelmet, hogy a serdülőkorban zajló identitásfejlődésben meghatározó szerepet játszó családi környezet szerepe a szülők státuszán keresztül érvényesül: a magasabb társadalmi státuszú szülők gyermekeit inkább jellemzi a komplexitás és a reflektálódás. A gondolkodási profilok szerint elkülönülő öt csoportba kerülést befolyásoló szocio-kulturális háttérváltozók közül az életkor és a szülők iskolázottsága bizonyult meghatározónak. Az egyes csoportok leginkább a szülők iskolai végzettsége alapján különböztek: a kvalifikált szülői háttér a hovatartozás és az ideológiai hatások racionális megélését valószínűsítette. (Csepeli–Závecz, 1995)

A szülők iskolázottsága és a fiatalok előítéletessége közötti kapcsolatot az elemzett kutatások is igazolták: *a több kisebbségi csoportra vonatkozó, összevont előítéletesség az iskolázott szülők gyermekeire kevésbé jellemző.* A gyerekek nemzeti attitűdjének erősségét – a vizsgált szocio-kulturális változók közül – csak a szülők iskolai végzettsége differenciálta: az alacsonyan iskolázott szülői környezetben inkább jellemző a nemzetet preferáló attitűd.

Az eredményeink arra is utalnak, hogy *a fiatalok előítéletességét befolyásoló szocio-kulturális családi jellemzők differenciáló szerepét felerősíti az olyan kedvező életfeltételekkel jellemezhető környezet, amelyben alacsony a cigányok aránya.* További kutatások erősíthetik meg azt a feltételezést, mely szerint a területi és közvetlen szocializációs előnyök a fiatalok véleményalkotásának önállóságát, az azonos tárgyban értelmezett szülői befolyástól való függetlenségét és feltehetően az egyéb attitűdformáló tényezők (tömegkommunikáció, kortárs csoportok) előtérbe kerülését jelenti. Az is valószínű, hogy a nagyobb szülői hatásban egyaránt szerepe van a családok egzisztenciális helyzetének és a munkás tradíciók továbbélésének. Az anyagi rászorultság és a hagyományos munkáscsaládokat jellemző kohézió egyaránt magyarázhatja, hogy a fiatalok véleményalkotásukban is erősebben fűgnek a szülőktől.

A több kisebbségi csoportra vonatkozó összevont előítéletesség és a szülők iskolázottsága között fordított kapcsolat érvényesül. A cigányokkal szembeni előítéletesség mértéke szintén a magasan iskolázott szülők gyermekei körében alacsony, azonban a zsidókhoz való viszony és a szülők végzettsége közötti kapcsolatokat már nem jellemzi ez a tendencia. A két kisebbségi csoport megítélése közötti eltérések más tekintetben is jelentkeznek. A kisebbségi csoportok megítélése, valamint a cigány és zsidó előítéletesség közötti kölcsönös, egymást erősítő kapcsolatok azt jelzik, hogy a különböző kisebbségekhez való viszony egyfajta általános attitűddel jellemezhető. Azonban ez nem jelenti a zsidók és a lényegesen jobban elutasított cigányok megítélésében meglévő különbségek elmosódását. Ennek egyik bizonyítéka, hogy a barátot elsősorban a származás és a vallás alapján szelektáló nézettípus elfogadása nem befolyásolja az antiszemita beállítódást, de növeli a több kisebbséggel szembeni ellenszenvet és a cigányokkal szembeni előítéletességét. A fiatalok szocio-kulturális jellemzői a cigányok megítélését jobban befolyásolják, mint a zsidókét. A cigányokra és a zsidókra irányuló előítéletességet meghatározó szocio-kulturális tényezőket nagyban meghatározza, hogy az ország melyik településén élnek a válaszadók. A kritériumokhoz kötött kategorizálás a cigányokkal szemben növeli, a zsidókkal szemben csökkenti az ellenszenvet. (Hetedikesek, Pécsi középiskolások)

A fiatalok előítéletességének jellemzői és a szocio-kulturális tényezőkkel való kapcsolata nem csak a két kisebbségi csoportnál eltérő, hanem a másság etnikai-nemzeti és deviáns-fogyatékos elkülönítése szerint is különbözik. A fiatalok intoleráns attitűdje és a szocio-kulturális változók közötti kapcsolatokat leginkább az határozza meg, hogy milyen kisebbségi csoportra irányul az előítéletesség. Például azt tapasztaltuk, hogy a nemzeti és az etnikai kisebbségekkel szembeni előítéletesség az átlagos egzisztenciális helyzetű családi háttérrel rendelkező fiatalok körében a legmagasabb. Ezzel szemben a fogyatékosokkal szembeni, illetve csak a romákra vonatkozó intolerancia a legkedvezőbb egzisztenciális háttérű fiatalokat jellemzi.

A NEMİ HOVATARTOZÁS

Már utaltunk arra, hogy a nemek szerinti csoportok előítéletessége következetesen eltért az elemzett kutatásokban. *A fogyatékos másság megítélésétől eltekintve, a fiúk minden esetben előítéletesebbnek bizonyultak, mint a lányok.* A regressziós modellek szintén azt igazolták, hogy a lányok előítéletessége kevésbé valószínű, mint a fiúk csoportjában. A magyarságfelfogás viszont nem tért el, a vizsgált adatbázisok nemek szerint elkülönült csoportjai között nem volt eltérés a zárt és a nyitott magyarságértelmezések megítélésében.

A nemzeti és etnikai kisebbségekkel szembeni előítéletesség és nemek közötti kapcsolatra a nyolcadikosok és az utolsó éves középiskolások körében végzett kutatás már felhívta a figyelmet. Többek között a kisebbségekkel, befogadatlókkal és az idegenek befogadásával kapcsolatos véleménykérdésekre adott válaszokból kialakított tolerancia főkomponens elemzése is igazolta a fiúkra jellemző intoleranciát. (Szabó-Örkény, 1998) A fiúkra inkább jellemző toleranciát nemzetközi kutatások is igazolták. Az idegenekkel szembeni elutasító attitűdök mellett az autoritarizmus, valamint a kormányzathoz való viszony a demográfiai jellemzők közötti kapcsolat állt annak a vizsgálatnak a középpontjában, amely 1990-91-ben, német és amerikai 12-19 éves fiatalok körében készült. A tekintélyelvűség és az idegenellenesség mindhárom (kelet- és nyugati német, valamint amerikai) almintában inkább jellemezte a fiúkat, mint a lányokat. (Rippl-Boehnke, 1995) Szintén a kilencvenes években zajlott az a hosszútávú kutatás, amely 7-11. osztályos amerikai tinédzserek mintáján a leszármazottak és a melegek iránti előítéletességet vizsgálta. A felnőtt kutatási eredményekhez hasonlóan a fiúk előítéletesebbek, mint a lányok, és mindkét nemcsoportban a hasonló neműek iránti előítélet magasabb, mint az ellenkező neműekkel szembeni. (Baker-Fishbein, 1998)

AZ ÉLETKOR

A kilencvenes években végzett hazai országos kutatások többsége meghatározott életkori csoportok (nyolcadikosok, utolsó éves középiskolások) mintáján készült. A felnőtt vizsgálatokkal történő összehasonlítás azt mutatja, hogy a fiatalokhoz viszonyítva a diákok toleránsabbak az etnikai és nemzeti kisebbségekkel szemben, ami arra utal, hogy az „...előítéletességnek és elutasító magatartásnak a fejlődési meghatározottsága is van. Az elutasítás az életkorral előrehaladva csökken és az ellenséges közhangulat, a felnőttkori szocializáció hatására mérséklődik el az emberekben”. (Szabó-Örkény, 1998:200)

Az előzőekben több olyan tizenévesek körében készült kutatást elemeztünk, amelyek mintái tágabb életkori csoportokat reprezentáltak. Az eredmények egyértelműen mutatják, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségekre irányuló előítéletességgel jellemezhetők aránya az idősebb, míg a fogyatékos kisebbségekkel szembeni intolerancia a fiatalabb korcsoportoknál nagyobb.

A szocio-kulturális jellemzők és a magyarságértelmezések leíró kapcsolata – azaz a magyarságértelmezés a legfiatalabb, a nyitott felfogás az idősebb korcsoportok sajátja – mellett az ok-okozati modellek eredményei is igazolták, hogy a fiataloknál inkább idősebbek a tizenévesek, annál valószínűbb, hogy a zárt magyarság-felfogással azonosulnak. A megyei vizsgálat alapján az is bebizonyosodott, hogy a kultúrnemzeti koncepcióval rokon értelmezési típus az idősebbek

(16-18 évesek), az államnemzeti koncepció a fiatalok (10-15 évesek) gondolkodására jellemző.

Az idősebbeket inkább jellemző előítéletesség mögött fejlődéslelektani magyarázatokat feltételezünk. Kohlberg morális fejlődési modelljében a társadalmi konvenciók figyelembe vétele az iskoláskor végén, a 3. szakaszban kezd megjelenni. A 4. szakaszra jellemző erkölcsi gondolkodásban már jelen vannak a csoportok közötti kapcsolatok és a társadalom szempontjainak, a társadalmi rendnek az elvárásai. (Kohlberg, 1969, 1976) Az empirikus kutatási eredmények ugyanakkor arra utalnak, hogy erre az időszakra alakul ki a leginkább csoportnormák befolyásolta etnocentrizmus és a más nemzeti csoportokkal szembeni előítéletesség. (Rutland, 1999) A felekezeti preferenciák kialakulása szintén a korgyermekekben kezdődik, 8-9 éves korban kezd kikristályosodni, de a más vallások iránti előítélet csak a serdülőkorban (14-15 év) figyelhető meg. (Mukhopadhyay, 1986)

Mivel az 5. szakasz nem jelenik meg a felnőttkor kezdetéig, ezért a középiskolás kor végét a konvencionális és posztkonvencionális szintek közötti átmenethez köthetjük. A 4. szakaszban már megtörténik a társadalmi szerepek és szabályok, valamint a személyközi érdekek megkülönböztetése. Ez azt is jelenti, hogy a társadalmi kötelességeknek, elvárásoknak megfelelés magában foglalja a felnőtt társadalom által preferált értékek, morális ítéletek, így a felnőtt környezetet jellemző kisebbségekkel szembeni előítéletek követését. Mindez párosul a serdülőkor végét különösen jellemző identitáskrizissel. Erikson pszichoszociális fejlődésmélete szerint a társadalmi csoportokhoz viszonyított személyes identitás kialakításának korszaka a serdülőkor. Az egyéni és társadalmi identitás összehangolása konfliktusok forrása, amelyben kiemelt szerepe van a mások megítélésének. Ez a folyamat nem csak a személyes integrációra vonatkozik, a serdülőnek a társas csoport részeként is meg kell teremtenie identitását. Az identitásképzés folyamatában a kulturális társadalmi kategóriák figyelembe vétele, a társadalom ítéleteinek értékelése és a serdülőkre vonatkozó ítélkezése együttesen játszanak fontos szerepet. (Erikson, 1963; 1968)

A „Ki vagyok én?” kérdése természetes módon kapcsolódik a kategorizációs mechanizmusokkal elkülönítetten szemlélt kisebbségi csoportokhoz. Ha a szociális másság negatív sztereotípiákkal és előítéletekkel, sokszor stigmatizáltan van jelen a felnőtt társadalomban, akkor a társadalmi elvárások egyik következménye az ifjúkorba lépő fiatalokat jellemző, kisebbségekkel szembeni előítéletesség. Ezért a tizenévesek körében tapasztalt intolerancia magyarázatában – a történetileg vagy a családi környezet által kondicionált hatások mellett – jogos a társadalom szocializációs (iskola, tömegkommunikáció) intézményeinek működését nagymértékben meghatározó politikai-hatalmi szféra felelősségének felvetése.

AZ ISKOLATÍPUS

Szabó Ildikó és Örkény Antal az utolsó éves középiskolások mintáján készült kutatásukban azt tapasztalták, hogy a különböző iskolatípusokban tanulóknak a cigányokra vonatkozó kategorizációs minősítései, előítéletes megnyilvánulásai a morális elítélés és a negatív érzelmi viszonyulást tekintve közösek, azonban a gimnazisták kevésbé nyíltan diszkriminatívak, mint a cigányokkal feltehetően gyakrabban személyes kapcsolatba kerülő szakmunkásképzős diákok. A kisebbségi csoportokat, bevándorlókat megítélő és a mássághoz való viszonyt kifejező összevont index elemzése szintén azt igazolta, hogy a szakmunkástanulókat átlagon felül, a gimnazistákat a legalacsonyabb mértékben jellemzi az intolerancia.

A különböző iskolatípusokban tanulók előítéletességére vonatkozó eredményeink ugyanezt a tendenciát bizonyítják. *Függetlenül attól, hogy milyen kisebbségi csoportra irányul az előítéletesség, a szakmunkásképzősök között a legnagyobb, a gimnazisták csoportjában a legkisebb az előítéletes arány.*

Az iskolatípusok és a magyarságfelfogás közötti kapcsolat szintén egyértelmű. A leginkább előítéletesnek bizonyult szakmunkásképzőben tanuló, illetve szakközépiskolás fiatalok gondolkodását a zárt értelmezés jellemzi, míg a fiatalok nyitott magyarságfelfogása a legkevésbé előítéletes gimnazisták körében jellemző. A kulturális, illetve egzisztenciális szempontból kedvező családi háttér egyértelműen az állampolgári nemzetfelfogás elfogadását valószínűsíti, így nem meglepő, hogy a gimnazisták és a főiskolások az átlagosnál jobban azonosulnak a hazai kisebbségek nemzethez tartozását preferáló koncepcióval. A másik nemzetfelfogásnál is megfigyelhető az iskolatípus és a családi háttér sajátos együtt járása, mivel az etnikai nemzetfogalom a kedvezőtlen családi háttérű és – a gimnáziumokhoz képest – alacsonyabb presztízsű iskolatípusban tanulókra jellemző.

A LAKÓKÖRNYEZET

A kilencvenes években végzett hazai kutatások között felnőtt és ifjúsági mintákon egyaránt készült olyan kutatás, amelyik az előítéletesség és a lakókönyezet közötti kapcsolatra utal: *a leginkább hátrányos helyzetű észak-keleti és észak-i régiókban élő felnőttek körében a xenofóbia jelentősen nagyobb az országos átlagnál* (Csepeli-Örkény, 1996), illetve a nyolcadikosok cigányok létszámára vonatkozó becslése és a lakóköznyezetre jellemző cigány lakossági arány nem független egymástól. (Szabó-Örkény, 1996) A területenként eltérő előítéletesség mögötti tényleges magyarázó okok feltárására jó példa a National Opinion Research Center 1964-ben felnőtt mintán végzett országos vizsgálata. A déli lakosság körében jelentősen magasabb volt a feketék iránti

előítélet, mint az USA más részein. Az egyes régiók között csak kismértékben volt eltérés az antiszemita, katolikus- és bevándorlásellenes attitűdök, vagy az anómia tekintetében. Bár a négerellenesség nagyobb volt délen, az egyéni különbségek átlaga mindegyik régióban nagyjából hasonló volt. Az elemzések azt bizonyították, hogy a négerellenesség regionális eltéréseit nem magyarázzák sem pszichológiai jellemzők, sem az urbanizáltság vagy az etnikai összetétel sajátosságai. Csak a feketékhez való viszonyt határozta meg, hogy valaki melyik régióban élt gyermekkorában. Ha a gyerekkori szocializációban kialakult a feketék elleni előítélet, akkor az megmaradt egy másik régióba költözés után is. (Middleton, 1976)

A településtípusok és az előítéletesség közötti kapcsolatot – minél kisebb településen élnek a fiatalok, annál magasabb a toleráns arány – csak néhány elemzett kutatás igazolta. Az ettől eltérő tendenciát – a községekben magasabbnak bizonyult cigányellenességet – feltehetően a településtípusonként eltérő roma lakosság nagysága, illetve az interakciók lehetősége magyarázza.

A tágabb lakóköznyezet, a cigány lakossági arány alapján kialakított régiókon belül előítéletesnek tekinthető fiatalok megoszlása nem követte sem a családi háttér jellemzőinek, sem a fiatalok vallásosságának vagy felekezeti hovatartozásának regionális eltéréseit. A 10–17 évesek mintájának megoszlásai azt mutatták, hogy azokban a régiókban magas az előítéletes fiatalok aránya, ahol a régió teljes népességén belül a legtöbb, illetve a legkevesebb a cigány lakosok száma. A nyolcadikos mintában szintén a Nyugat régióban magas az előítéletesek aránya, azonban nem az északi, hanem a keleti megyékben élő fiatalokra jellemző leginkább a mássággal szembeni intolerancia.

A magyarságértelmezéseket tekintve, az ország nyugati régiójában élő fiatalokat a nyitott felfogás mellett a zárt típus elutasítása jellemzi. A keleti és északi régiókban a két magyarságfelfogás fordított tendenciája figyelhető meg; de csak a 14–15 éveseknél. A lakóhely alapján elkülönült csoportok nemzetértelmezésében is felfedezhető egyfajta tendencia, mivel az állampolgári nemzetfelfogás és a nyitott magyarságkép a nagyobb településeken, az etnikai nemzetfogalom és a zárt magyarságfelfogás a kistelepüléseken élő fiatalok sajátja.

7.2. A VALLÁSOSSÁG SZEREPE

Az elemzett kutatások többségében igaznak bizonyult, hogy a vallásosság intenzitásának növekedésével csökken az előítéletes attitűdökkel jellemezhető fiatalok aránya, csak a többnyire fogyatékosokra irányuló előítélet-változó esetén figyelhető meg ellenkező kapcsolat.

A felekezetek szerinti csoportokra jellemző intolerancia arányok között szintén felfedezhető egyfajta következtetési logika. A nemzeti és etnikai kisebbségekkel szembeni előítéletességet inkább a reformátusoknál, a fogyatékos kisebbségek elutasítását inkább a katolikusoknál lehetett megfigyelni – de az ellentétes arányokra is találtunk példát. Az előítéletességet befolyásoló tényezők vizsgálata során a vallásosság volt az egyik leginkább meghatározó szocio-kulturális változó. Több kutatási eredmény is alátámasztja, hogy a fiatalok vallásossága a kisebbségekkel szembeni toleranciát, míg a szülők vallásossága – a fogyatékos másság kivételével – az intoleranciát erősíti. A felekezeti tagság ok-okozati hatása már közel sem volt ennyire következetes, inkább a szignifikáns befolyásoló hatást érdemes kiemelni.

A fiatalok magyarságértelmezésénél a felekezeti hovatartozás hatása szintén több kutatásnál is meghatározónak bizonyult. A legtöbb esetben a fiatalok katolikus vallása és a katolikus szülői háttér inkább a nyitott, a református felekezethez tartozás (és családi környezet) a zárt magyarságértelmezést erősítette. A nemzetkonceptiók alapján történő tipizálás alapján szintén megfogalmazható egyfajta óvatos következtetés: a nyitott magyarságfelfogást valószínűsítő katolikus felekezet (és családi környezet) az államnemzeti, míg a zárt típus elfogadását befolyásoló református felekezet (és környezet) a kultúrnemzeti koncepcióval rokon értelmezési típusok elfogadását növeli.

A magyarságfogalmak és a nemzetfelfogások közötti kapcsolatnak megfelelően – igaz, hogy nem minden esetben – az állampolgári nemzetfogalom inkább a vallásos és a katolikus, míg az etnikai nemzetértelmezés a nem vallásos, illetve a református fiatalokra volt jellemző.

Néhány olyan vizsgálatot is elemeztünk, amely a szocio-kulturális jellemzők mellett a fiatalok értékrendjének egy-egy elemével is foglalkozott. Az erkölcsi értékrend és az előítéletesség, illetve a nemzetfogalom és a demokratikus magatartásjegyek közötti kapcsolat eredményei szintén tanulságosak. Az eredmények szerint a feltételekhez nem kötött magyarság és a demokratikus értékek között pozitív korreláció van, azaz a magyarságkritériumok szükségességét elutasító egyetemistákat a demokratikus magatartásformák legtöbb dimenziójában nagyobb átlagérték jellemzi. A konvencionális morális elvekkel való azonosulás növeli, míg a posztkonvencionális erkölcs csökkenti a fiatalok előítéletességének valószínűségét. Egy másik kutatással azt is igazoltuk, hogy az eminens erkölcsi elvek elfogadása segítheti a cigányok kedvező megítélését, azaz növeli a cigányokkal szembeni toleranciát.

A vallásosság és az előítéletesség kapcsolatának értelmezésével sem a hazai szakirodalom, sem az eddigi elemzésünk nem foglalkozott kimerítően. Úgy véljük, hogy a fenti eredmények alapján megfogalmazható következtetéseket – a vallásosságnak meghatározó szerepe van a tizenévesek kisebbségekhez való viszonyában; a különböző mintákon és különböző előítéletesség operacionalizálás

ellenére a vallásos fiatalok többnyire kevésbé előítéletesek; a felekezeti hovatartozás és az intolerancia mértéke közötti kapcsolat kevésbé egyértelmű – a vallásosság általános, kultúráktól független sajátosságai és a rendszerváltozást követő időszak vallásos szocializációjának változásai együttesen magyarázzák.

A VALLÁSOS ORIENTÁCIÓ ÉS AZ ALLPORT-ROSS-SKÁLA

Tomka Miklós nyomán már korábban utaltunk a vallásszociológiai definíciók főbb csoportjaira. A vallás elsősorban pszichológiai értelmezésére tett kísérletek (Allport, 1950; Batson et. al. 1993; Erikson, 1966; James, 1902/1961; Wulff, 1991) részletes ismertetésétől szintén eltekintünk, csupán azt emeljük ki, hogy már a legkorábbi próbálkozás is túllépett a vallás különböző megnyilvánulásainak meghatározásán, megkísérelte megbecsülni a vallás hatását az emberi cselekedetekre és jólétre. (James, 1902/1961)

A vallásosságot nem vallásos viselkedésként értelmező megközelítésre más korai példát is idézhetünk. Fromm a Psychoanalysis and Religion című könyvében azt javasolja, hogy az emberek számára nem az a kérdés, hogy vallásosak, hanem az, hogy milyen típusú a vallásosságuk. Az autoritárius típusú vallásossággal jellemezhető egyén úgy érzi, hogy kontrollálva van egy rajta kívül álló legnagyobb hatalom által. Az autoritárius vallás mélyén egy Istent azért kell imádni, mert hatalommal bír és kontrollálja az egyént. Ez a típus szigorú engedelmisséget kíván a követőtől. Ezzel szemben Fromm állítja, hogy van humanisztikus (humánus) vallás típus is, amely Istenre mint olyan szimbólumra koncentrál, amelyet az ember mintegy emberként visz véghez. A viszony nem hierarchikus szerkezeten alapul, Isten inkább egyenlő az emberrel. (Fromm, 1950)

A vallásos orientáció allport-i fogalmának bevezetése szintén a vallásosság értelmezéséhez kapcsolható. Allport szerint a vallásosság nem azonos a templomba járással és imádkozással mért vallásos viselkedéssel, hamisan reprezentálja a vallásos elkötelezettséget „...mert csak a formális viselkedésre, s nem a vallásos értékek elfogadására, beépülésére reflektál”. (Allport-Ross, 1967:433)

Allport munkássága nagymértékben elősegítette a vallást többdimenziós értelmezését. Korai munkájában (Allport, 1950) a vallásosság két formáját elkülönítve, az ún. érett vallásos érzést olyan belső vallásossággént fogalmazta meg, amely hat jellemzőt tartalmaz: 1. a vallás mint megkülönböztetés, 2. autonóm erő, 3. útmutató rendszere a magas etikai standartoknak, 4. egyesítő keret a létezés megértésére, 5. erőfeszítés a harmonikus egészre és 6. olyan energiát adó erő, amely az alapvető értékek megőrzésére irányul. A későbbi értelmezések alapját a következőképpen fogalmazza meg: „Bátorkodom kijelenteni, hogy az érett és éretlen vallásosság közötti legfontosabb különbség az érzelmi eltérésekben

van. Az érett vallás kevésbé szolgál, inkább az élet gazdagságának irányítója... nem ösztönzik és irányítják impulzusok, félelem és óhaj.” (Allport 1950:72) Az érett vallásosság allporti fogalma része a személyiség és a személy integrációjára és integritására vonatkozó koncepciójának, elismerve a szkepticizmussal való kapcsolatot: „Mondhatjuk, hogy az érett vallásosság felfogása általában a két-ség műhelyében alakul.” (Allport, 1950:73)

A vallásos orientáció lényegében a vallásos hit megélésének mértéke. A különböző típusú vallásos állásfoglalások megértésének kulcsa a motiváció koncepció. A különböző motivációkon alapuló vallásos gyakorlat (ima, ájtatosság) alapján Allport megkülönbözteti azokat akik használják és akik élnek a vallásukat. Ha a vallás gyakorlása pszichológiai szükségletek kielégítésére szolgál, akkor a külső vallásosság, míg ha a vallásosság fő motivációja az életnek, akkor a belső vallásosság a jellemző. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az első esetben az egyén uralkodik a vallásán, a másik esetben a vallás uralkodik az egyénen. (Allport-Ross, 1967)

A kétféle vallásos orientáció leírását Allport több munkájában is olvashatjuk. A belső vallásos orientációval jellemezhetőek számára a vallás mélyen személyes ügy „a vallás főbb értékei az életet teljes mértékben orientálják, integrálják és vezérlik”. (Allport, 1968:141) A belső orientáció közvetlenül „...egyesítése a létnek, komolyan veszi a testvéri parancsolatot és igyekszik meghaladni az összes énközpontú szükségleteket... a hit az egyike a legfőbb értéknek, a vallásos érzés áthatja az egész élet motivációját és jelentését”. (Allport, 1966:454–455). Azok az egyének, akik vallásosságát belső célok motiválják életük minden területén asszimilálódnak ezekhez a vallásos hitekhez. (Allport, 1966) „A személyek akikre ez az orientáció jellemző a vallásban találják meg a legfontosabb motivációjukat. Más szükségletek, még ha erősek is, kevésbé alapvetők, alárendelődnek a vallásos hitüknek és előírásaiknak. Magában foglal egy hitvallást, melyet az egyén törekszik elfogadni ezt és teljes mértékben követi. Ebben az értelemben a vallásukban élnek.” (Allport, Ross, 1967:434)

A belső orientáció tehát a vallásosságnak olyan mélyen személyes megélése, hogy belsővé válik a hit és a gyakorlat, a hitbéli elkötelezettség az élet olyan alapvető motivációja, amikor más szükségleteket és prioritásokat alárendeltek. Ha elfogadjuk, hogy a vallással elérhető szükségletek nagyjából két kategóriába sorolhatók – társadalmi és személyes szükségletek – a belső vallásosság az én szükségletei nélkül tartalmazza a természetfelettihez fordulást. (Gorsuch–McPherson, 1989)

Allport szerint a külső vallásosság olyan formája a vallásnak, amely biztosítja „...a biztonságot, társadalmi pozíciót... vigaszt és jóváhagyást egy választott életformának”. (Allport, 1966:454) Az erős külső vallásos orientációval bíró személyt befolyásolhatják a társadalmi tekintélyek, vallásos tevékenysége elsősorban olyan személyes szükségletet elégít ki, mint például a csoporthoz tartozás vagy a személyes előny. (Allport–Ross, 1967) Szemben a belső vallásos orien-

tációval, a vallás haszonelvű szempontokon alapul „...a komfort, a státusz biztosítására vagy szükséges mankó az élet nehézségével szemben”. (Allport, 1968:141) A külső vallásos ember nem talál a hitben rejlő értéket, a vallási tradíciók követésében és vallásos gyakorlatában személyes nyereségek elérésére irányul, nem szükséges a következetesen vallásos hitvallás: „A külső vallásosság igyekszik megégyezni azzal a megállapítással, hogy besorolják a »csak vasárnap« vallásba, a »társadalmi klub« vallásba és kihangsúlyozza a vallásosság személyes hasznát.” (Paloutzian, 1996:202) A külső vallásos orientációval jellemezhető személy – ha ez hasznos számára – vallásos szemléletében képes megégyezni, engedményeket tenni. Az eredeti Allport meghatározással összhangban, a későbbi értelmezések a külső vallásos orientáció csoport meghatározottságát (Fleck, 1981; Genia–Shaw, 1991) és az én védelmét (Kahoe–Meadow, 1981) hangsúlyozzák.

A fentieket röviden a következőképpen összegezhetjük: a külső vallásos orientációval jellemezhetőek úgy látják a vallásosságukat mint egyike a számos hatásnak az életükre és hajlamosak úgy használni, mint társadalmi vagy pszichológiai támogatás. A belső vallásos orientációval jellemezhetőek ezzel szemben a vallást úgy tekintik mint életük központi vezérlő alapelvét és megpróbálnak az életük minden aspektusában a vallásos hitüknek megfelelően élni. A jól összefoglalható jellemzők és az allport-i definíció elfogadottsága ellenére a mai napig foglalkoztatja a témával foglalkozó kutatókat, hogy mi az alapvető jelentése a külső és belső vallásos orientációnak. Személyes sajátosság, hitrendszer vagy érték? A pszichológiai struktúrát jellemző – Allport szavaival – „uralkodó motiváció” vagy kulturális csoportnorma?

A valláspszichológiai kutatásokban a vallásos orientáció allport-i koncepciója fontos szerepet játszott, empirikusan gazdagon alátámasztott domináns paradigmává vált. (Donahue 1985; Fulton et. al., 1999; Gorsuch–McPherson, 1989; King–Hunt, 1972; Kirkpatrick, 1993; Koening et. al., 1997) Az elmélet alapján kidolgozott vallásos orientáció skála – mérve a személyes vallásos hitek és értékek internalizálódását – eredetileg egy kontinuumot reprezentált (Allport, 1966), később javasolták a két alskála kidolgozását. Az empirikus gyakorlatban elterjedt skála (Religious Orientation Scale) számos vitát generált, mivel a ROS eredeti verziója gyakran nem nyújtott megfelelő pszichometriai eredményeket. A 11 külső és 9 belső orientációra vonatkozó itemet tartalmazó skála³ 1967-ben történt bevezetése óta könyvtári irodalma van a módosításoknak: itemeket és válaszformátumokat cseréltek, megváltoztatták az értékelést. (Gorsuch–McPherson, 1989; Gorsuch–Venable, 1983; Leong–Zachar, 1990; Maltby–Lewis, 1996) Az egyik gyakran felmerülő módszertani probléma a skála nyelvezete volt, mivel túl nehéznek bizonyult a fiataloknak és a gyerekeknek, illetve egye-sítette a hitet, viselkedést és motivációt. (Gorsuch, 1994)

A skála kiterjesztésére irányuló törekvések fővonalát az jelentette, hogy a fiatalok, a nem vallásosak és nem csak az amerikaiak mintáján is lehessen használni, pontosabban általánosítani. Az „Age-Universal” I-E skála bevezetése a külső-belső vallásosság mérését nemcsak felnőttek, hanem gyerekek körében is megkönnyítette. A skála minden iteme reflektált a ROS-ra – a két skála belső reliabilitása, valamint az I és E alsókálák közötti korreláció magas volt – ugyanakkor egyszerűbb nyelvezetet használt. (Gorsuch–Venable, 1983) Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a templomba járás gyakoriságára vonatkozó változót – mivel inkább a viselkedéssel, nem a motivációval van kapcsolatba – elkülönülten elemezték. A skála megbízhatósága mind középiskolások, mind egyetemisták körében végzett kutatásokban magas volt. (Gorsuch–Venable, 1983; McCormick et. al., 2000)

Később olyan javaslatok is felmerültek, hogy a skála nem kettő, hanem három típust reprezentál: a belső, a külső személyes – a vallás, mint a komfort egy forrása – és a külső társadalmi – vallás mint egy társadalmi előny, haszon. (Kirkpatrick, 1989; Leong-Zachar, 1990), majd Maltby összegezte a skála átalakítására vonatkozó javaslatokat és bevezette az Age Universal I-E skála 12 itemes változatát. (Maltby, 1999) A közelmúltban, ausztrál középiskolások körében végzett kutatás elemzése során főkomponens-analízissel vizsgálták a vallásos orientációk típusait. A korábbi kutatások (pl. Gorsuch et. al., 1997) által feltárt dimenziókhoz hasonlóan, a következő típusok különültek el: 1. Belső Vallásos Orientáció (megegyezik a Belső vallásos orientáció eredeti koncepciójával, a személy életének központi szerepet játszik a vallás), 2. Ellentétes Belső Vallásos Orientáció (Nem helyesli, hogy a vallásos hit befolyásolja a mindennapi életet, mellőzi a vallásos hitet, mert mit gondolhatnak az emberek és azért imádkozik, mert tanították. Az elsődlegesen ilyen orientációjúnak lehet vallásos hite, de nem annak megfelelően él. 3. Külső Társadalmi Vallásos Orientáció (az egyházhoz, hithez csatlakozási motivációját a vallásos szolgálathoz a társadalmi célok jelentik. 4. Külső Személyes Vallásos Orientáció a komfort megtalálása az imákban a békét, a boldogságot megkönnyebbülést és védelmet. (McCormick et. al., 2000)

VALLÁSOS ORIENTÁCIÓ, ELŐÍTÉLET, IDENTITÁS

A vallásszociológiai – és valláspszichológiai – irodalmon belül a vallás és előítélet kutatása általában azzal kapcsolatos, hogy a vallásosság típusa előrejelzi az előítéletet vagy toleranciát. Allport és Ross állítása szerint a vallásosan motiváltaknál az olyan vallásos értékek, mint az „alázatosság, könyörület, a mások szeretete” (1967: 441) belsővé válnak, így nem előítéletesek, míg az inkább külső vallásosak szociális attitűdjét olyan utilitarizmus jellemzi, amely erősíti a saját csoportot előtérbe helyező előítéletes ideológiák elfogadását.

A nemzetközi (többnyire amerikai) szakirodalomban több olyan kérdőíves kutatásra is találunk példát amelyek felhasználták a vallásosság két típusának mérésére kidolgozott ROS-skálát. Az eltérő mintákon és különböző kulturális környezetben készült kutatások eredményei többnyire alátámasztották a vallásosság típusok és a kisebbségekkel szembeni előítélet között feltételezett kapcsolatot.⁴

Az empirikus kutatási eredmények kétségtelenül azt mutatják, hogy az etnikai előítélet pozitívan korrelál a külső vallásos orientációval, azonban a belső orientációval nem mutattak ki következetes kapcsolatot. (Donahue, 1985) A belső vallásos orientáció a homoszexuálisok és leszbikusokkal szembeni előítéletekkel (Hunsberger 1995), illetve néhány vallásos külcsoporttal szemben pozitív kapcsolatban volt. (Griffin et. al., 1987; McFarland, 1989; Burris–Tarpley, 1998)

Nem várt eredményeket produkált az az egyetemi hallgatók körében végzett kutatás is, amely az antiszemitizmus és a vallásos orientáció közötti kapcsolatot vizsgálta. Az eredeti ROS-skála alkalmazva, a külső vallásosság nem korrelált szignifikánsan az antiszemitizmussal. (Capehart, 1999)

Hosszan idézhetnénk a különböző kutatási eredményeket, de talán elegendő arra utalni, hogy a vallásos orientáció két típusa és az előítéletek közötti kapcsolat – a populáció kulturális és vallási jellemzői, a minta sajátosságai mellett – erőteljesen függ attól, hogy milyen típusú előítélet mérése szerepelt az adott vizsgálatban.

Mint már korábban több helyütt is utaltunk rá, a hazai empirikus szociológiai és szociálpszichológiai irodalomban gyakran előfordul – felnőtt és ifjúsági mintákon egyaránt – a vallásosság és az előítéletek, valamint a nemzeti identitás kapcsolatának vizsgálata. A dolgozatban elemzett ifjúsági kutatások során is alkalmazott operacionalizáláshoz hasonlóan, a nagymintás survey típusú vizsgálatokban a vallásosság mérése legtöbbször a vallásgyakorlás, önbesorolás és felekezeti hovatartozásra korlátozódott, illetve néhány esetben kiegészült a vallásos hitelemek mérésével. (Hegedűs, 2000)

Az előítéletek és vallásosság közötti kapcsolat feltárására irányuló – igaz, hogy többnyire valláspszichológiai – nemzetközi irodalom azonban dominánsan követi a fentiekben részletesen tárgyalt vallási orientáció alapján történő elméleti és empirikus megközelítést. A 2003-ban lebonyolított Felekezeti fiatalok kutatás tervezésénél úgy gondoltuk, hogy – ismereteink szerint elsőként a hazai társadalomtudományi gyakorlatban – a vallásos orientáció mérésére az alábbiak miatt érdemes vállalkozni:

Elősegíti a vallásosság és az előítéletek kapcsolatára vonatkozó korábbi eredmények teljesebb értelmezését.

Mivel felnőttek is szerepeltek a mintában, ezért két korcsoporton is tesztelhetjük a vallásos orientáció mérésének magyarországi alkalmazását, egyúttal módszertani ötleteket adhat a későbbi adaptálások kidolgozásához.

A kutatás elemzésénél az „Age-Universal I-E” skála (Gorsuch–Venable, 1983) belső (intrinsic), illetve külső (extrinsic) alskálait – az eredmények összehasonlíthatósága miatt – sztenderdizáltuk.

39. tábla

Felekezeti fiatalok kutatás. Az Age-Universal I-E skála
(átlagpontok, 1: egyáltalán nem ért egyet, 5: teljesen egyetért)

Belső (intrinsic) vallásos orientáció skála itemei	
Az egyedül elmondott imáim vannak olyan fontosak nekem, mint a templomiak.	3.86
Az imával és elmélkedéssel eltöltött idő fontos számomra.	3.04
A vallásom azért fontos számomra, mert választ ad sok olyan kérdésre, amely az élet értelmére vonatkozik.	2.76
Nagyon törekszem arra, hogy az egész életemet a vallásos hitemnek megfelelően éljem.	2.48
Gyakran előfordult már, hogy intenzíven éreztem Isten jelenlétét.	2.43
Az egyház szervezésében működő különböző gyülekezeti csoportok közül leginkább az érdekel, ahol a biblia tanulmányozásával foglalkoznak.	2.37
Az élethez való viszonyomat teljességgel a vallásom határozza meg.	2.15
Külső (extrinsic) vallásos orientáció skála itemei	
Az ima a békességért és boldogságért van.	3.48
Bár hiszek a vallásomban, sok más dolog fontosabb ennél az életben.	3.17
A vallásom leginkább vigaszt ad nekem, amikor szomorú vagyok, vagy bajban vagyok.	3.14
Nem számít, hogy miben hiszek, amíg jó vagyok.	3.06
Szívesen olvasok a vallásomról.	2.96
Leginkább azért imádkozom, hogy megkönnyebbülést és oltalmat kapjak.	2.94
Bár vallásos vagyok; nem engedem, hogy ez a mindennapi életemre befolyással legyen.	2.45
Előfordul, hogy a hitemmel ellentétesen kell viselkednem, mert különben megszólnának az emberek.	2.22
Elsősorban azért imádkozom, mert így tanították.	2.04
Leginkább azért járok templomba, mert jó találkozni az ottani ismerősökkel.	1.57
Többnyire azért járok templomba, hogy együtt legyek a barátaimmal.	1.47
Azért járok templomba, mert ott barátságokat köthetek.	1.45

Először azt vizsgáljuk, hogy milyen kapcsolat van a vallásos orientáció két típusa és a vallásosság egyéb jellemzői között. A vallásosság hagyományos mérése alapján elkülönült csoportok külső-belső vallásos orientáció alapján történő jellemzése követi a nemzetközi irodalomban jelzett trendeket: *A katolikus és a református gyerekekre egyaránt igaz, hogy a vallásosság intenzitásának növekedése együtt jár mind a belső, mind a külső vallásos orientáció erősödésével*, azonban mindkét felekezeti csoportnál érvényes, hogy *a belső típusú vallásosság erősödése jobban követi a „hagyományos” vallásosság változását*. A felekezeti hovatartozás szerepe abban figyelhető meg, hogy a reformátusoknál mindkét orientáció-típus jobban megosztja a vallásosság szerint elkülönült csoportokat:

(A katolikus csoportnál csak az I skála átlagainak eltérése szignifikáns, a reformátusoknál mindkettő; Függelék, 154). A vallásos orientációk és a hittanra járás között szignifikáns kapcsolat csak a reformátusoknál figyelhető meg: a hittanra járó református gyerekeket jobban jellemzi mindkét típusú vallásosság és a kettő közül inkább a belső orientáció a jellemzőbb. (Függelék, 155).

A katolikus csoportban a külső vallásos orientáció nem korrelál szignifikánsan a tradicionális hiedelmek alapján kirajzolódott háromféle hit típus egyikével sem. Ezzel szemben a belső vallásosság már mindhárom hit típussal szoros kapcsolatban van: a hagyományos keresztény hitelemekkel (KERESZTÉNY HIT) való azonosulás és az ezzel rokon LÉLEK HIT típussal való azonosulás valószínűsíti a belső vallásos orientációt, míg a harmadik hit-típus, a keresztény hagyományoktól idegen MISZTIKUM HIT szerepe fordított. A tradicionális KERESZTÉNY HIT és a belső vallásosság kapcsolata a reformátusoknál is hasonló, viszont – ellentétben a katolikusokkal – a külső vallásos orientáció is szignifikáns pozitív kapcsolatban van a KERESZTÉNY HIT és a LÉLEK HIT típusokkal. (Függelék, 156) Az egyének életében betöltött Isten szerepet mérlegelő hit típusok és a vallásos orientációk kapcsolata hasonlít a tradicionális hitelemeknél megfigyeltekhez. A katolikusoknál mindkét vallásos orientáció pozitívan korrelál a hagyományos keresztény hitelemekkel rokon EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT típussal. A reformátusoknál ugyanez teljesül, de még a vallásos orientációk és az egyénközpontú INDIVIDUÁLIS-LELKIISMERET HIT negatív kapcsolata is jellemzőek. A kétféle vallásos orientáció és az egyház kizárólagos szerepét is preferáló istenhit pozitív korrelációja azonban nem azonos erősségű, mindkét felekezeti csoportnál a belső vallásosság jelentősen szorosabban kapcsolódik az egyházat és Istent együttesen elismerő hit típushoz. (Függelék, 157)

A különböző előítéletes attitűdök és a vallásos orientáció típusok közötti szignifikáns kapcsolatok – a nemzetközi kutatási eredményekkel összhangban – jelentős mértékben függenek az előítélet tárgyát képező csoportoktól, pontosabban az előítéletesség-típusától.

Korábban láttuk, hogy a református és katolikus felkezethez tartozó gyerekek antiszemitizmusa és cigányellenessége között nem volt szignifikáns eltérés – bár a reformátusokat inkább jellemezte a diszkriminatív antiszemitizmus és a cigányellenesség. A külső vallásos orientációt tekintve a felekezeti csoportok hasonlósága változatlan, mivel – a több kutatást elemző, már hivatkozott tanulmány (Donahue, 1985) következtetéseivel összhangban – a külső vallásosság skála a katolikusoknál a diszkriminatív és a vallási antiszemitizmussal, míg a reformátusoknál mindhárom antiszemita attitűddel pozitívan korrelált. A belső vallásos orientáció szintén együtt jár az antiszemitizmussal, azonban a katolikusoknál a diszkriminatív, a reformátusoknál a politikai antiszemitizmus szintén pozitív korrelációját figyelhetjük meg. Ez azt jelenti, minél erősebb a vallásos

orientáció – típustól függetlenül – a református és katolikus fiataloknál egyaránt az antiszemitizmus erősödésével jár együtt. Ellentétben a belső vallásosság és az antiszemitizmus nem várt összefüggésével, a cigányellenesség és a vallási orientáció közötti – csak a reformátusoknál jelentkező – korreláció már logikusnak tűnik, mivel minél inkább jellemző a belső vallásos orientáció, annál kevésbé valószínűsíthető a cigányellenes attitűd. (Függelék, 158)

A nemzeti és etnikai csoportokkal szembeni előítéletekesség felekezeti csoportokra vonatkozó jellemzőit szintén érdemes másként értelmezni a kétféle vallásos orientáció segítségével. Láttuk, hogy a közvéleményben inkább negatívan értékelt nemzeti és vallási csoportok (ELUTASÍTOTTAK) – valamint az amerikaiak és a zsidók (AMERIKAI ZSIDÓ) – iránti ellenszenv inkább a katolikusokat jellemzi. *A katolikusok csoportjában a belső orientációs skálára egyik előítéletekesség-típussal sem volt szignifikáns korrelációs kapcsolatban* – viszont a kevésbé elfogadott csoportok (ELUTASÍTOTTAK) és a külső vallásos orientáció között pozitív korrelációt tapasztaltunk. Mindezek miatt joggal valószínűsíthetjük, hogy a katolikusoknál a külső típusú vallásosságnak van meghatározó szerepe ennél az előítélettípusnál. A reformátusoknál az ELUTASÍTOTTAK típusnak mindkét vallásos orientációval számottevő a kapcsolata; azonban a korreláció a mindkét esetben negatív. A stigmatizált kisebbségek (STIGMATIZÁLT) iránti ellenszenv csak a belső vallásossággal van szignifikáns kapcsolatban, az előző iránynak megfelelően: *a belső vallásos orientáció a stigmatizált csoportok iránti ellenszenvet valószínűsíti.* (Függelék, 159)

A xenofóbia három jellegzetes típusa közül a bevándorlók lakóhelyét a születési helyhez kötő és egyúttal a magyarok érdekeit veszélyeztető típus (XENOFÓB-KIREKESZTŐ) és a vallásos orientációk kapcsolata bizonyult szignifikánsnak. Érdekes módon mindkét felekezeti csoportnál nem a külső, hanem a belső vallásosság korrelált pozitívan ezzel a típussal. A korábbi eredmények azt mutatták, hogy – az idegenek és bevándorlók pragmatikus, haszonelvű nagyobb mértékű elfogadása ellenére – *a reformátusokat jobban jellemzi a xenofób attitűd, így nem meglepő, hogy a reformátusoknál a vallásos orientáció és a xenofób attitűdök kapcsolata még további szignifikáns korrelációkkal bővült.* Az idegenek lakóhelyét korlátozó attitűd a külső vallásos orientációval is pozitív kapcsolatban van, de a belső vallásosság még a BÜNZŐ VENDÉG-MUNKÁS-KIREKESZTŐ attitűdöt is erősíti (Függelék, 160).

A családra jellemző homogén – református, illetve katolikus – felekezeti szocializáció vallási orientációk alapján vizsgált hatását a következőkben foglaljuk össze:

A reformátusoknál jelentkezik a vallási orientáció és az intézményes vallásgyakorlás (hittanra járás) kapcsolata.

Az antiszemita attitűdök és a külső vallásos orientáció pozitív kapcsolata inkább a reformátusokra jellemző.

A nemzeti és etnikai csoportokkal szembeni előítéletekesség a reformátusoknál a belső, a katolikusoknál a külső orientációval van kapcsolatban.

A xenofób attitűdöket – mindkét felekezeti csoportnál – a belső vallásos orientáció erősíti.

Mivel magyarázhatjuk a vallásosság és az előítéletekesség közötti eddig bemutatott kapcsolatokat?

Úgy véljük, hogy a kilencvenes években a magyar tizenévesek vallásossága és előítéletekessége közötti kapcsolatot *a vallásos fiatalok körében megerősödő „interiorizált” vallásosság magyarázza.* Ez nem a felekezethez igazodó vallásosság elterjedését jelenti, hiszen adataink azt mutatták, hogy a keresztény egyházakhoz kötődő vallásosság a fiataloknak csak egy kisebbik részénél volz megfigyelhető. *A kilencvenes évek tizenéveseinek hithez való viszonyát tartalmi sokféleség és elkülönülés jellemzi:* a hitelemek struktúrájában a tradicionális, keresztény tanításokat képviselő típusok mellett elkülönült a média által közvetített, valamint az asztrológiát és a kommunista eszmét magába foglaló jellemzők együttese is. (Csepeli-Závecz, 1995)

Milyen érvekkel tudjuk alátámasztani a vallásos tizenévesek körében az „interiorizált” jelleg megerősödését?

Annak ellenére, hogy vallásossá válásnak változatlanul a család a legfontosabb színtere, az elmúlt évtizedekben *a családi kereteken belüli vallási szocializáció veszített a korábbi jelentőségéből.* Nyilván ez kapcsolatban van azzal, hogy a kilencvenes években a családi nevelés értékorientációs erejének meggyengült, az értékrend egyre inkább léthelyzet függő jelenség. (Boros, 1992) A történelmi egyházakban viszont megerősödött a fő tevékenységük, azaz a „transzcendens” és a „hívek” kapcsolatának ápolása. A társadalom részéről is olyan elvárások fogalmazódnak meg, amelyek – annak ellenére, hogy az emberek nem érzékelik a jelenlétét – a vallási dimenziójú társadalmi ellentétek feloldását várják az egyházaktól.⁵ *A mai tizenévesek funkcionálisabb egyházakba integrálódhatnak és ennek köszönhetően a fiatalok vallásossága elsősorban az iskolában és a templomokban zajló, tartalmában biblikusabb és módszertanában eredményesebb hitoktatásnak köszönhető.* A tizenéves korosztály nem vesz részt rendszeresen a templomi istentiszteleteken, de a bibliai történetek és értelmezések más csatornákon keresztül – iskolai tananyag, tömegkommunikáció, hittanoktatás – ismertek lehetnek. *A fiatalok intenzív vallásgyakorlásának középpontjában – protestánsoknál és katolikusoknál egyaránt – a bibliai tanok megismerésére áll.* A bibliai parancsolatokban és azok értelmezéseiben megfogalmazott felebaráti tisztelet sok tekintetben a mássággal szembeni toleranciát sugallja. A morális szempontból kifejezetten egalitáriánus elvek feltétlen követését és ezek megszegését bűnnek minősítő vallási tételek elfogadásának és hitként rögzülésének folyamata logikus pszichológiai gátja lehet az előítéletekesség

kialakulásának. Mindezek azt jelentik, hogy a vallásos fiatalok kisebb mértékű előítéletessége nem feltétlenül a prédikációknak, hanem az istentiszteleteken is közvetített Biblia szövegének köszönhető. A Biblia – kevés kivételtől eltekintve – a toleranciát, előítéletmentességet hirdeti, ahol a felebaráti szeretet központi bibliai ember-ember viszonyt meghatározó fogalom.⁶ A Bibliában a másság első sorban az Isten és ember közötti különbségben, aztán ellentétben jelentkezik. A teremtés során még hangsúlyos a Teremtő és a teremtmény közötti különbség, de az Újszövetségben helyreáll az Isten és ember közötti kapcsolat. (Isten Atyának szólítása; a kapcsolat véglegessége, az örök élet; a létforma alaptézise: hasonlókká leszünk Óhoz). Hangsúlyozottan kegyelemként fogalmazódik meg az Istenben hívők alapvető magatartásformája, amely tartalmazza a másokkal szembeni toleranciát, illetve a vétkezőknek megbocsátó kegyelmet. Az Újszövetség több helyen az ember és ember közötti különbség problémájára: „Nincs különbség, mert mindnyájan vétkeztek...” (Róma 3:23) – és kialakul egy új kategorizálás: „Nincs zsidó, sem görög, nincs szolga, sem szabad, nincs férfi, sem nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban.” (Ap. Csel, 22:21–22).

Az előítéletesség és a felekezeti hovatartozás közötti nem következetes, de létező kapcsolat mögött a két legnagyobb keresztény felekezet (katolikus, református) közötti különbségek húzódnak meg. A reformáció olyan alapelvét valószínűsítette meg a lelkiismereti szabadságnak, amelynek központi eleme volt az istennek tudatosan felelős személyiséget képviselő individualizmus. A katolikus vallású fiatalok számára az egyenlőséget kifejező egyházi előírások betartása és a bibliai elvek követése bizonyos esetekben inkább érvényesül, mint a társadalomszemléletében inkább egyénközpontú református vallásnál. (A fenti hipotéziseket némileg igazolja, hogy a zárt és diszkriminatív cigány hovatartozási fel fogást erősítette a gyerekek református vallása és a többség irányában nyitott magyarságkép értelmezés szintén elsősorban a református fiatalokra volt jellemző). A két felekezet közötti eltérések napjainkban már korántsem olyan erősek, mint a reformáció korában, azonban tény, hogy a protestantizmus nagyobb lehetőséget kínált és kínál az individumnak. A reformátusok előítéletességében és toleranciájában vélhetően annak van szerepe, hogy az egyházhoz tartozás kritériumai jelentősen „gyengébbek”. Reformátusnak vallhatja magát az is, aki nem ismeri, vagy nem tartja be saját egyháza előírásait. A református vallás a hit dolgában sokat bíz az egyéni döntésre, nagyobb lehetőséget biztosít az egyénnek, s ebből következik a társadalomszemlélet sokfélesége. Az istentiszteletek szocializációs hatása szempontjából lényeges, hogy a református prédikációk alapvetően nem foglalkoznak morális kérdésekkel és a biblia magyarázatok sem aktualizálnak.

A „katolikus tolerancia” magyarázatánál elsősorban azt kell figyelembe vennünk, hogy római katolikus részről egyrészt fennáll az egyházi előírások nagyobb tekintélye, a protestantizmushoz képest szabályozottabb, rigidebb és hie-

rarchikusabb struktúrájú katolikus vallás az egyházi előírások maradéktalan követését írja elő.⁷ Ugyanakkor érvényesül egy – vélhetően a „katolikus intoleranciában” megnyilvánuló – olyan megkülönböztetés, az „egyedül üdvözítő Anyaszentegyház” és a kívülállók közötti különbséget tartalmazza. A vallási másság (a latin és görög szertartású katolikusok közötti különbség) vélhetően másként van jelen, mint a társadalmi másság.

7.3. AZ ELŐÍTÉLETESÉG ÉS A NEMZETI IDENTITÁS SZOCIO-KULTURÁLIS JELLEMZŐINEK EGY LEHETSÉGES MAGYARÁZATA: AZ ÉLETFORMA

A korrelációs kapcsolatok elemzése azt igazolta, hogy a fiatalok előítéletessége és nemzeti identitása közötti kölcsönös kapcsolatok konzisztens és logikus gondolkodási struktúrába rendeződnek. A Szabolcsi fiatalok kutatásnál a zárt magyarságértelmezés és a deviánsokkal szembeni előítéletesség-változók mellett a szociális attribúciós típusok rendelkeztek a legtöbb kapcsolattal. A zárt magyarságfelfogás a Keleti fiatalok kutatás során vizsgált korrelációs kapcsolatok hálójában is központi helyen szerepel. Szemben a nemzeti attitűd és a zsidó előítéletesség egy-egy kötődésével, még az állampolgári nemzetértelmezés, valamint a cigányokkal szembeni diszkriminációs előítéletesség szerepe volt meghatározó. A Hetedikések kutatásban a cigány és zsidó előítéletesség, valamint tolerancia változók mellett a nemzeti preferenciák, a morális orientációk és a különböző csoportokra vonatkozó rokonszenvtípusok bevonására nyílt lehetőség. Ebben a modellben a kisebbségi csoportok megítélését jellemezték leginkább gyakori korrelációs kapcsolatok.

A három kutatás alapján levonható legfontosabb következtetésünk a zárt magyarságértelmezés meghatározó szerepére utal. A fiatalok kisebbségi csoportokkal szembeni előítéletessége és nemzeti identitása leginkább attól függ, hogy miként viszonyulnak a kritériumokhoz kötött, az önbesorolás szabadságát kizáró magyarságfelfogáshoz. A korrelációs együtthatók azt mutatják, hogy a szabadon vállalt magyarság ideálját tagadó nézet nem csak a deviáns kisebbségek, hanem a cigányok elutasításával is együtt jár. További sajátosság, hogy a magyarságot zárt csoportként érzékelő fiatalok inkonzisztens nemzetfelfogása (mindkét nemzetértelmezési típus az átlagosnál kisebb mértékben jellemző rájuk) a nacionalizmus irányába nyitott nemzeti attitűdöt valószínűsíti, szemben

a, nyitott magyarságfelfogás és a nemzeti attitűd közötti negatív korrelációval. (*Keleti fiatalok* kutatás, *Szabolcsi fiatalok* kutatás.)

A korrelációs modellek azt is megerősítették, hogy a kisebbségi csoportokhoz való viszony nem független a csoportok, illetve a magyar nemzet értelmezésétől. Aki előítéletes (vagy toleráns) a cigányokkal szemben, annak a zsidók iránti attitűdje is hasonló, azonban ezt a kapcsolatot módosíthatja a nemzetfelfogás. Az államnemzeti típusú nemzetkép elfogadása a cigányok esetében növeli, a zsidókkal szemben viszont csökkenti a diszkriminatív magatartás esélyét. A cigányok „következetes” kirekesztését az is alátámasztja, hogy a másik nemzetértelmezési típus (etnikai nemzet) szintén pozitívan korrelál a cigányok diszkriminációjával (*Keleti fiatalok* kutatás). A cigányok és a zsidók meghatározása is különbözőképpen kapcsolódik a velük szembeni előítéletességhez, mivel a kritériumokhoz kötött kategorizálás a cigányokkal szemben növeli, a zsidókkal szemben csökkenti az intoleranciát. (*Hetedikesek* kutatás, *Pécsi középiskolások*).

Az előítéletesség és a nemzeti identitás magyarság-, valamint nemzetértelmezési típusokban megnyilvánuló konstrukciói között feltárt kapcsolatokat a szocio-kulturális jellemzők alapján is vizsgálhatjuk. Korábban láthattuk, hogy a korrelációs modellek logikáját leginkább befolyásoló zárt magyarságértelmezés olyan fiatalokra jellemző, akik szocializációs szempontból hátrányos szocio-kulturális környezetben élnek (iskolázatlan és idős szülők, rossz anyagi helyzet, szakmunkásképzős tanulók, szakközépiskolások, lakóhely kistelepülésen és az észak-keleti országrészben). Ha megnézzük, hogy az etnikai nemzetfogalom (iskolázatlan szülők, rossz anyagi helyzet, lakóhely kis településen, idős szülők), a nemzeti attitűd (iskolázatlan szülők) és kisebbségi csoportokkal szembeni összevont előítéletesség (iskolázatlan és idős szülők, szakmunkásképzős tanulók) milyen szocio-kulturális jellemzőknél volt domináns, nem nehéz felfedezni a zárt magyarságfelfogást is valószínűsítő, ahhoz hasonló szocializációs környezetet.

A vallásosság és a felekezeti hovatartozás szerinti eltérések szintén következetesek. A korábbi elemzéseknél láthattuk, hogy az előítéletesség mértékét inkább a vallásosság, míg a nemzeti identitás konstrukcióit inkább a felekezeti hovatartozás differenciálta. A konkrét eredmények – összevont előítéletesség (nem vallásos fiatalok, vallásos szülők), zárt magyarságfogalom (református felekezet, református szülők), etnikai nemzetfogalom (nem vallásos fiatalok, református felekezet, református szülők) – a következő, korábban már hivatkozott sajátosságok miatt kapcsolódnak a többi szocio-kulturális jellemzőhöz: 1. a gazdasági szempontból jelentősen leszakadt keleti országrészben jelentősen nagyobb a reformátusok aránya. 2. a vallásgyakorlás, így a mért vallásosság kevésbé jellemzi a reformátusokat, mint a katolikusokat. Ha ezek alapján feltételezzük, hogy más felekezetekhez viszonyítva, a református felekezethez tartozó családokat az egzisztenciális és kulturális hátrányok jobban, a vallásosság kevésbé jellemzi, akkor az etnikai nemzet- és a zárt magyarságértelmezés vallá-

sosság szerinti eltérései logikusan illeszkednek a többi szocio-kulturális jellemzőnél megfigyelt sajátosságokhoz.

Az eredményeink ugyanakkor arra is figyelmeztetnek, hogy az előítéletesség és a zárt, kultúrnemzeti koncepciót preferáló nemzeti identitás együttesen csak meghatározott, elsősorban kulturális hátrányokat tükröző (szülők alacsony iskolázottsága, szakmunkásképző iskola) szocio-kulturális környezetben jellemző. A korrelációs modellek másik fontos eredményének azt tartjuk, hogy mindkét nemzetfelfogás támogatása erősíti a cigányok diszkriminációját. Mindez azért érdekes, mert a két nemzetfogalom típus és a cigányokkal szembeni előítéletesség meglehetősen eltérő szocio-kulturális környezetben érvényesül,⁸ csupán egyetlen jellemző, a lakóhely típusa (község) volt közös. Ez azt jelenti, hogy a cigányok elutasítását nem csak a zárt magyarságfelfogás, hanem a tetszőleges nemzetkonceptióhoz illeszkedő nemzetértelmezés preferálása is elősegíti.

A korrelációs modellek és a szocio-kulturális jellemzők együttes vizsgálatának eredményei önmagukban is érdekesek, azonban az elméleti magyarázattal még adósak vagyunk. Mivel magyarázható, hogy a magyarság szabad vállalásának elutasítása, a kisebbségi csoportokkal szembeni előítéletesség, a kultúrnemzeti logika alapján szerveződő nemzetfogalom és a nemzeti érzelmek olyan fiatalokra jellemzők, akiknek közvetlen családi és tágabb lakóhelyi környezete egyaránt hátrányosnak nevezhető? Vajon miért a modernizációs tekintetben leszakadt észak-keleti régió kistelepüléseiben, rossz anyagi körülmények között élő, többnyire szakmunkásképzőben tanuló, iskolázatlan és idős szülők gyermekeinél valószínűleg inkább a zárt, kirekesztő nemzeti identitás és a kisebbségek intoleráns szemlélete?

Az előítéletességnek az életkorral, illetve a vallásossággal fennálló kapcsolatát magyarázó, korábban hivatkozott fejlődés- és személyiséglelektani elméletek nem alkalmasak az előítéletesség és a nemzeti identitás, valamint az ezeket meghatározó, több szocio-kulturális tényező összefüggéseinek együttes értelmezésére. Ezért a fenti kérdésekre egy olyan átfogó magyarázat segítségével próbálunk válaszolni, amely az interakcionista és a fejlődés szempontú elméletekre támaszkodva, az életforma és a rituális sűrűség (ritual density) fogalmával értelmezi az előítéletességet. A szocializációs környezetek azonossága mellett a kölcsönös, egymást feltételező kapcsolat is indokolja, hogy szintén ebben a megközelítésben tárgyaljuk az etnocentrikus (zárt magyarságértelmezés, etnikai nemzetkonceptió, nemzeti attitűd) nemzeti identitás szocio-kulturális jellegzetességeit. Az előítéletességet életformaként értelmező tanulmány (Fuchs–Case, 1989) gondolatmenetének ismertetése során csak a végső következtetésekhez szükséges megállapításokat tekintjük át, eltekintünk a bőségesen hivatkozott elméletek részletes tárgyalásától.⁹

Az előítélet értelmezésére alkalmas elméletek áttekintése előtt a szerzők hangsúlyozzák, hogy a kisebbségi csoportokkal szembeni attitűdök „...szocio-

lógiai vizsgálatai elég egybehangzó és állandó eredményekre vezettek az előítélet szociális meghatározói szempontjából, de az elemzőknek komolyabb nehézséget okozott annak átfogó magyarázata, hogy ezek a tényezők hogyan és miért hatékonyak.” (Fuchs–Case, 1992:500) Elsőként azt a durkheimi tradíciót tárgyalták, mely szerint az attitűdök és kogníciók kialakulása a csoportok szerkezetéhez és tevékenységéhez köthető. Az ehhez kapcsolódó szociolingvisztikai elmélet (Bernstein, 1974–1977) állítását – a hétköznapi kommunikációban használt nyelvi kódok kifejezik a beszélők szociokulturális jellemzőinek eltéréseit – Bergesen megkérdőjelezi, mivel ha „...az interakció olyan behatárolt helyzetben zajlik, amelyben kevés lehetőség nyílik eltérő életstílusok meg tapasztalására, akkor a résztvevők osztályhelyzetüktől függetlenül korlátozott kódot fognak alkalmazni”. (Fuchs–Case, 1992:501) Az objektivizált sztereotípiának tekintett előítélet (Allport, 1977) szociolingvisztikai szempontból szociokognitív kódoknak tekinthetők, amely a világ értelmezését kétpólusú ellentétbe (mi–ők, sajátcsoport–másik csoport) rendezi és a sajátcsoporton kívüliek egyenlőségét elutasítja vagy valamilyen – például nemi vagy etnikai hovatartozás – tulajdonság alapján megkérdőjelezi.

A nyelvi kódok tekinthetők a rituális sűrűség (ritual density) megjelenésének is. (Collins, 1975) A magas rituális sűrűség (erős felügyelet és a kozmopolitizmus szintje alacsony) változatlan csoportkeretek között zajló állandó interakciók eredménye, amelyet homogén közös élmények, valamint korlátozott nyelvi kódok jellemeznek és „...partikuláris csoportszempontokkal való egydimenziós azonosuláshoz vezet... egydimenziós fixációkat erőszakol rá a sajátcsoportra, ennél fogva csökkenti a kozmopolitizmus és egyetemesség alapjait”. (Fuchs–Case, 1992:502) Ezzel szemben az alacsony rituális sűrűséget kiterjedt szociális hálózatok és sokoldalú interakciók jellemzik. Az alternatív életformák megismerése és átélése során kevésbé valószínű azok másságuk miatti elutasítása; az életstílusok esetlegességének (Luhman, 1984) elfogadása nem egyeztethető össze az előítélettel.

Ez a megközelítés illeszkedik ahhoz a habermasi értelmezéshez, amely az előítéletet a szisztematikusan torzult kommunikáció olyan megjelenésének tekinteti és „...akkor következik be, ha a szimbolikus interakció cselekvőinek egyenlőtlen az esélye véleményük kifejtésére, a másik véleményének bírálatára, a beszédaktusokban rejlő érvényességi igények felvetésére, illetve megkérdőjelezésére, valamint énazonosságuk megjelenítésére”. (Fuchs–Case, 1992:503) A tanulmány másik részében az előítélet evolucionista megközelítésére alkalmas elméletek (Parsons, Habermas, Kohlberg) bírálata egyrészt a fejlődési szakaszok egyirányú, egyetemes és megfordíthatatlan jellegére irányul, másrészt a posztkonvencionális, egalitárius és előítéletektől mentes moralitás nem független a kontextustól; „...nem valamiféle fejlődési logikát követnek, hanem az életvilágok sűrűségviszonyaival változnak.... A modern társadalmakban ala-

acsony és magas ritussűrűségű helyzetek léteznek együtt egymás mellett...” (Fuchs–Case, 1992:508)

A megközelítés lényeges eleme, hogy a szerzők számára az előítélet – szemben a legtöbb szociálpszichológiai értelmezéssel – nem attitűd, hanem életforma. Az attitűdöket és kogníciókat a társas szokások és a mindennapi interakciók, vagyis az életforma következményének tekintik. „A rituális sűrűség fogalma arra ösztönöz, hogy kiterjesszük magának az előítéletnek a fogalmát. Ha »előítélet-ről« hallunk, jobbra bizonyos csoportok – kisebbségek, szubkultúrák – iránti sajátos attitűdök jutnak eszünkbe. Fejtegetésünk azonban azt sugallja, hogy nemcsak bizonyos gondolatok, de maguk az életformák is lehetnek előítéletek.” (Fuchs–Case, 1992:510) A magas rituális sűrűség olyan életformával jár, amely leszűkíti az eltérő szociokulturális minták megismerését, a csoporttagok interakciói a sajátcsoportra korlátozódnak. A sajátcsoportra vonatkozó, konvencionális erkölcsi elvek úgy kondicionálódnak, hogy közben a csoporton kívüliekkel szembeni diszkriminatív attitűdök alakulnak ki. Az előítélet kiterjesztett értelmezésében a faji kisebbségekkel szembeni előítélet „...nem egyszerűen egy sajátos csoport iránti diszkriminatív attitűdök együttesét alkotja, hanem az előítéleteknek egy sokkal alapvetőbb formáját tükrözi: a magas rituális sűrűségű életformákban benne rejlő előítéletet.” (Fuchs–Case, 1992:510) A magas rituális sűrűség kedvez a világ leegyszerűsített, abszolút értékek alapján történő szemléletének. Fontos sajátossága, hogy az erős kollektív érzelmekkel összekovácsolt csoportsszolidaritás együtt jár a kívülállók kizárásával: „Az előítélet mint életforma, szeretne visszajutni a tradicionális életmódhoz, az abszolút értékekhez, a fundamentalista vallási érzésekhez, az egyszerűen felépített világképhez, amelyek véleményünk szerint mind a magas rituális sűrűségű életforma következményei. A magas rituális sűrűség erős kollektív érzelmeket kelt, merev csoportsszolidaritást és a kívülállóktól való szigorú elhatárolódást hoz létre. Az előítéletes mozgalmaknak ez a belső szerkezete az, ami a korszerűség elgondolásaival szembeszegül”. (Fuchs–Case, 1992:510)

Amennyiben az előítéletesség és a zárt, etnocentrikus nemzeti identitás a magas rituális sűrűségű életforma következménye, akkor szoros megfeleléseket kell találnunk az életforma és a kutatási eredmények alapján leírható szocio-kulturális környezet között. Azt kell igazolnunk, hogy a kulturális és egzisztenciális szempontból egyaránt hátrányos családi és lakóhelyi szocializációs közegben jelen vannak a magas rituális sűrűségű életforma jellegzetességei (zárt csoportokban zajló interakció, korlátozott nyelvi kódok használata, tradicionális erkölcsi elvek elfogadása, sajátcsoporttól eltérő szocio-kulturális modellek nem ismerete).

Az empirikus érvek egyik csoportját a kapcsolathálózati elemzés („network analysis”) elmélete alapján készült hazai kutatási eredmények alkotják. A kapcsolathálózati elemzés szerint a társadalmi folyamatok magyarázatában a kapcsolati struktúra fontosabb, mint a rendszert alkotó személyek attribútumai,

emellett a normák kialakulását a meglévő kapcsolati struktúrában elfoglalt helyhez köthető. A rituális sűrűség elméletével sok tekintetben rokon teórián alapuló, a nyolcvanas évek végén készült hazai vizsgálatok során az egyéni kapcsolathálózatok (mikro network-ök) segítségével olyan látens makro-csoportok (makro-network-ök) leírására törekedtek, amelyek tagjai ugyanahhoz a szub-kulturális környezethez tartoznak. A kapcsolatok kiterjedtségét azzal jellemezték, hogy – különböző szituációkban – a megkérdezett hány személlyel áll kapcsolatba. *A kapcsolatok gyakorisága az iskolai végzettség emelkedésével egyenes arányban növekedett, míg az életkor növekedésével fordítva.* A számunkra fontos másik megfigyelés szerint a lakóhely urbanizáltságának, illetve az elvégzett iskolai osztályok számának növekedésével csökken a tradicionális rokonsági kapcsolatok aránya. (Angelusz–Tardos, 1988)

A további eredmények a „gyenge kötések” elméletéhez kapcsolódnak, amely – kissé leegyszerűsítve – azon a feltételezésen alapul, hogy az egyén ismerőseinek társadalmi kapcsolatai kevésbé szorosaak („gyenge kötések”), szemben a közeli barátok kapcsolataival („erős kötések”). A gyenge kötések olyan lehetőségeket és információkat biztosíthatnak, amelyek a saját, közvetlen társadalmi környezetben nem találhatók, míg az erős kötések könnyen elérhetők és segítséget nyújthatnak. Amennyiben az egyén kevés gyenge kötéssel rendelkezik, kizárhatja magát a tőle társadalmi értelemben messzi információktól, hírektől, a világ a közeli barátokra szűkül. (Granowetter, 1973; 1982) Az erős kötésű kapcsolatok általában homofil jellegű, hasonló társadalmi helyzeteken alapulnak és az érzelmi hovatartozást erősíthetik. A kutatási eredmények szerint az ilyen erős kapcsolatok inkább az alacsony társadalmi státusz velejárói. Kiterjedtebb kapcsolatok az iskolázottabb, illetve kedvezőbb kulturális háttérű csoportokat jellemezték. Talán nem meglepő, hogy a szerzők által kidolgozott tudás-stílusok és kapcsolat típusok összefüggése is arra utalt, hogy a szerteágazó kapcsolatokkal (gyenge kötésekkel) rendelkezők tudás-háttérük kiterjedtebb, mint az erős kötésekkel bírók csoportjában. További lényeges eredmény, hogy az egyes országrészek közötti szignifikáns eltérések a gyenge kötésű kapcsolatok a kedvezőbb gazdasági helyzetű dunántúli régióban megfigyelhető dominanciáját mutatták az alföldi régióval szemben. (Angelusz–Tardos, 1991b) A kapcsolathálózati paradigmát követő más kutatási eredmények is alátámasztják a fentieket. Mivel a kiterjedt baráti kör a gyenge kötésű kapcsolatokat valószínűsíti, ezért a barátok száma és a szocio-demográfiai jellemzők közötti összefüggések különösen érdekesek számunkra. *A bizalmas kapcsolatok kiterjedtsége a fiatalokra, iskolázottakra és tehetségesekre jellemző leginkább, de a településtípusok urbanizáltságával is lineáris kapcsolatban van.* (Albert–Dávid, 1998) A lakóhely településtípusa és a baráti kör léte közötti összefüggést az Ifjúság2004 kutatás a 15–29 éves fiatalok korcsoportjában igazolta. A községekben élők zártabb életformájára utal, hogy közöttük jelentősen többen vannak baráti körrel

nem rendelkezők, mint a városokban – különösen a megyeszékhelyeken és Budapesten – élő fiatalok csoportjában. (Bauer–Szabó, 2005)

A regionális eltéréseket a lelkiállapotról és a társadalmi beállítottságra vonatkozó empirikus kutatások is igazolták. A társadalmi beállítottság index az együttműködési készséget, közösségek iránti bizalmat és a civil szerveződés mértékét kifejező társadalmi tőke fontos változója, amely a bizalom, önállóság és kreativitás alapján a társadalommal kapcsolatos attitűdök és közösségi erőforrások mérésére alkalmas. A kilencvenes évek közepén végzett vizsgálatok azt mutatták, hogy a társadalmi beállítottság index az északnyugat-dunántúli megyék mellett Csongrád megyében és Budapesten magas, míg az északi hegyvidék és az észak-alföldi megyékben alacsony volt. (Skrabski–Kopp, 1999) A keleti országrészhez viszonyítva, a vizsgálatok során Nyugat-Magyarországon sokkal többen választották azt, hogy nehéz élethelyzetben számíthatnak közvetlen környezetük (szülők, barátok) és a civil szervezetek segítségére. (Kopp et al., 1996)

A magas rituális sűrűség a korábban részletesen tárgyalt vallásossággal is kapcsolatba hozható. A hazai vallásszociológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy az istenhittel mért vallásosság elsősorban az alacsony státuszú társadalmi rétegekre jellemző, míg a templomba járók arányában kevésbé érvényesülnek a rétegtkülönbségek, az istentiszteleten való rendszeres részvétel magasabb státuszú csoportokban általánosabb. (Tomka, 1996)

A rituális sűrűség és a szocio-kulturális környezet megfeleléseit több ifjúságszociológiai kutatás eredménye is igazolja. Gábor Kálmán vezetésével, több éve tartó rendszeres „sziget-vizsgálatok” szerint a résztvevők többsége a középosztályhoz tartozó fővárosi családból származik, az átlagosnál jobb anyagi helyzettel és markáns saját fogyasztói kultúrával. Viszonyítva a „nem szigetlakókhöz”, a Pepsi Sziget rendezvényein résztvevőkre inkább jellemző az alacsony rituális sűrűségű életformához köthető aktív közösségi élet (művészeti, kulturális és hobbi csoport tagság, egyházi szerveződések). Gondolatmenetünk szempontjából mindezek azért lényegesek, mert – amint azt a kutatások igazolták – a szigetlakók kedvezőbben viszonyulnak a mássághoz és a tolerancia nagyon fontos érték számukra. (Gábor, 2000) A hátrányos szocializációs jellemzők és a magas rituális sűrűségű életforma közötti összefüggést az Ifjúság2000 és az Ifjúság2004 kutatások eredményei is alátámasztják. Az elsődleges szocializációs hatások erőteljesebbek az alacsony végzettségű fiatalok körében, azaz jobban elfogadják a szülők értékrendjét. Ily módon a kedvezőtlen kulturális és egzisztenciális helyzetet valószínűsítő alacsonyan iskolázott fiatalok csoportjában feltételezhető a tradicionális erkölcsi elvek nagyobb támogatottsága. (Bauer, 2002) A nyaralás nemcsak az életminőség egyik mutatója, hanem a saját életmódtól eltérő életformák és kultúrák megismerésének lehetősége is. Ebből a szempontból tanulságosak az Ifjúság2004 kutatás anyagi helyzetet is tükröző, az üdülési szokásokra vonatkozó eredményei: a szakmunkásképzőben tanuló diákok

háromötöde, a gimnazisták és a felsőfokú oktatásban tanulók 26–33 százaléka nem üdült 2003-ban. (Bauer–Szabó, 2005)

Végül egy olyan, témánk szempontjából különösen fontos kutatásra utalunk, amely a zárt nemzeti identitás és a magas rituális sűrűségű életforma közötti összefüggésre vonatkozó feltételezésünket a kapcsolathálózati elemzés módszertana alapján erősíti meg. A 2000-ben készült Társadalmi kapcsolatháló és nemzeti identitásminták Erdélyben kutatás alapján levont következtetések szerint a társadalmi kapcsolatok szerveződése Erdélyben etnocentrikus módon történik és a magas társadalmi státusz valószínűsíti a kiterjedt kapcsolathálót. A társadalmi kapcsolatok alakításában nagy szerepet játszó nemzeti identitás vizsgálata azt igazolta, hogy a más nemzetiségűekkel létesített kapcsolatok száma alacsonyabb az etnocentrikus attitűdök kialakulásának kedvező szocializációs környezetben. (Veres, 2002)

Utószó

Az elemzett kutatási eredmények szerint a diszkriminatív nemzeti identitás és előítéletesség elsősorban a szocio-kulturális szempontból hátrányos környezetben élő fiatalokra jellemző. A leíró kapcsolatokra adott életforma magyarázat nem érintette azt a – talán kellően nem hangsúlyozott – eredményünket, mely szerint *a szocio-kulturális jellemzők csak kismértékben befolyásolják a fiatalok előítéletességét és nemzeti identitását*. A nemzeti és különböző kisebbségi csoportokhoz való viszonyra, vagy a nemzetértelmezési típusokra az attitűd jellegű változóknak (morális jellemzők, szülői antiszemitizmus, tekintélyelvűség, vallássság) jóval nagyobb befolyása van, mint a szociológiai „kemény” változókhoz sorolt, részletesen vizsgált szocio-kulturális tényezőknek.

A szocio-kulturális környezet részletes vizsgálatát remélhetőleg mégsem hiába végeztük el, hiszen *az attitűd jellegű befolyásoló tényezők kialakulása és rögzülése nem egy imaginárius térben, hanem szociológiai tényezők alapján determinált valóságos közegben zajlik*. A dolgozat bevezető fejezeteiben amellet érveltünk, hogy *a nemzeti identitás és az előítéletesség egyfajta szocializációs – pontosabban politikai szocializációs – „output”-nak tekinthetjük*. Ennek tükrében a kisebbségi csoportokkal szemben előítéletes, a nemzetet és magyarságot diszkriminatívan értelmező fiatalok szocio-kulturális jellemzőinek ismerete egyúttal *annak a szociológiai közegnek az ismeretét jelenti, ahol ez a szocializáció zajlik*. Az empirikus ifjúsági kutatások eredményeire támaszkodva, a hazai társadalomtudomány – hosszan sorolhatnánk a szociológia, szociálpszichológia, neveléstudomány vagy a politológia jeles képviselőit – viszonylag egységes abban a tekintetben, hogy *a fiatalok szocializációját befolyásoló intézményes és nem intézményes tényezők eltérő súllyal vannak jelen a rendszerváltozást követő időszak magyar társadalmában*. (Korábban utaltunk az átalakult családi szocializációra, az iskola szerepének gyengülésére, vagy a vallási szervezetek és a tömegkommunikáció hatásának erősödésére). Az egyes szocializációs ágensek demokratikus szocializációra történő átalakítására, módosítására vonatkozó ötleteket és javaslatokat viszonylag szép számmal olvashatunk a rendszerváltozást követő hazai társadalomtudományi irodalomban. A szocializációs tényezők – amelyek lényegében a szociológiai változókkal leírható valóságot jelentik

– direkt átalakítására már volt példa a rendszerváltozás előtti évtizedekben, melynek nyilvánvaló kudarcát és következményeit talán nem kell részleteznünk. Az államszocialista korszak egyik sokszor idézett könyvének címét kölcsönözve, a „mi a teendő?” kérdésre adott válaszokat a tágabb társadalompolitikai és politikai feltételrendszer változásában kell keresnünk. Olyan komplex, a szocializációs hatásrendszer egészére kiterjedő, választástól választásig terjedő politikai kurzusoktól független, a társadalom és a politikai hatalom közötti tartós konszenzuson alapuló és reálisan megvalósítható, a társadalmi élet egészére vonatkozó stratégiát tartunk eredményesnek, amely a tágabb feltételrendszer, a politikai kultúra kívánatos változását segíti elő. A kívánatos elvárást egyetlen szóval jellemezhetjük: legyen demokratikus. A rendszerváltozást követő időszak hazai politikai közéletére jellemző tekintélyelvű, az intoleranciát hallgatólagosan legitimáló, némely esetben sajátosan rigid hitrendszerben megjelenő, ugyanakkor rabbiátus és diszkriminatív megnyilatkozások és jelenségek a politikai rendszer antidemokratikus vonásainak jelenlétét igazolják. Hiába alakultak ki a parlamentáris demokrácia intézményei, a politikai kultúra – sokszor történelmileg kondicionált – torzulása miatt hatékonyságuk korlátozott. A társadalomlélektani sajátosságok – a konfliktuskezelési stratégiák társadalmi méretű hiánya, a kiszolgáltatottság érzése, az alattvalói tudat, a politika iránti bizalmatlanság – korrekciójáért a szocializációs ágensek kétségtelenül „sokat tehetnek”. Azonban – Gombár Csaba kifejezését kölcsönözve – mint egy ok-okozati regressziós modellben, a magyarázó változót a „politika parttalan világa” alkotja. De ez már egy másik kötet témája.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁSOK

A kötet alapjául szolgáló Ph.D. dolgozat elkészítéséhez nyújtott szakmai, tanári és emberi segítséget, tanácsokat ezúton is köszönöm témavezetőmnek, Csepeli Györgynek. A disszertáció Szabó Ildikó önzetlen segítése és útmutatása nélkül még ma is csak terv lenne, köszönet érte. Kollégám és barátom, Szekeres Melinda, valamint Ligeti György segítő tanácsai szintén pótolhatatlannak bizonyultak.

Jegyzetek

JEGYZETEK AZ I. FEJEZETHEZ

- 1 Különösen Bibó István munkáiból ismerhetjük meg a társadalom önazonosságát mindmáig befolyásoló „történelmi zsákutcák” társadalomlélektani torzulásokban manifestálódott, a szocializáció során örökölt politikai kultúra olyan jellemzőit, mint a gyors társadalmi-politikai változások erőszakos tömegélménye, a nemzeti kudarcok és autonóm cselekvési lehetőségek hiányának következtében állandósult „sérelemi” és „alattvalói” politikai tudat. (Bibó, 1986 a.; 1986 b)
- 2 Modernizáció alatt elsősorban olyan társadalmi folyamatokat értünk, melynek során lezajlik a köz- illetve magán szféra differenciálódása. Egyidejűleg ezzel párhuzamosan megtörténik a lakosság nagymérvű mobilizálása, s bevonása nemzeti, gazdasági, politikai és kulturális arénákba. (Bendix, 1969) Ezen megközelítés segítségével lehetőség nyílik a „központi színterekbe” történő beillesztési folyamat eltérő módjaihoz tartozó sajátosságok kiemelésére. Az alapvető típusok a következő kategóriák szerint csoportosíthatók: integratív; korporatív-klientista; korporatív-populista. Nicos Mouzelis kategorizálása szerint az egyes típusok a következő sajátosságokkal bírnak: az integratív módra az jellemző, hogy a lakosság bevonása nemzeti politikai küzdőtérbe viszonylag autonóm struktúrák által történik meg; a korporatív-klientista modellben a lakosságot a központi színterekbe személyes kapcsolatok, igen nagy mértékben egyediségre épül patrónus-kliens hálózatok által kapcsolják be. Ezek a hálózatok jellegzetes módon szövik át a társadalmat, nemcsak hogy nem követik, hanem éppen ellenkezőleg, aláássák a horizontális politikai szerveződés irányvonalait. Pártok és szakszervezetek szerveződése, tagjaik toborzása tehát nem annyira univerzalisztikus, mint inkább partikuláris kritériumok alapján történik. A harmadik, a korporatív-populista típus jellemzője, hogy az aktív politizálásba nem horizontálisan szerveződő érdekcsoportok, vagy vertikális irányban kialakult kliens-hálózatok, hanem egy karizmatikus vezéralak által kapcsolódnak be. Ebben a modellben kulcsfontosságú, hogy a tömegek valóban kövessék e vezéralakot, akinek karizmája a legitimitás legfőbb forrása. Civil társadalom és a köz szférája között a fő kapcsolatot e vezér plébejus szervezete (ha egyáltalán létezik ilyesmi) jelenti. (Mouzelis, 1986)
- 3 „Állampolgári kultúrának nevezzük azoknak az ismereteknek, értékeknek, normáknak, érzelmeknek, véleményeknek és beállítódásoknak az együttesét, amelyek a múlttal, a jellel és a jövővel kapcsolatos társadalmi magatartásunkat és a politika világához való viszonyunkat meghatározzák.” (Szabó-Örkény, 1998:11)
- 4 Az egykori Jugoszláviában élő középiskolás fiatalok mintáján, a kilencvenes évek elején készült kutatás eredményei jól illusztrálják a következményeket. A fiatalok számára az engedelmisség és a tekintélytiszteltet volt a legfontosabb gyermeknevelési érték. Míg a liberálisizmus a tulajdonnal, a szabadság az individualizmussal kapcsolódott össze. A szocialista értékek erősek voltak, a nacionalizmus egyértelműen etnocentrizmusként jelentkezett.

- A válaszadók többségét kulturális felsőbbrendűség jellemezte és a kisebbségi csoportok iránti intolerancia is nagyon erős volt. (Gredelj, 1994)
- 5 Az átalakulási folyamatok és az új demokrácia intézményeinek társadalomtudományi – leginkább politikatudományi – elemzésével foglalkozó könyvek közül a több témakörre vonatkozó összegző és értékelő, interdiszciplináris megközelítéseken alapuló tanulmányokat tartalmazó, nemrég megjelent kötetet emelhetjük ki. (Bayer–Kovács, 2005)
- 6 A politikai kultúra más hazai meghatározási kísérletei – történetileg alapozott politikai reakciókészségek, melyek csoportminőségűen jellemzők, azaz olyan attitűdök, magatartási jellegű keretek, amelyek között az aktuális politikai viselkedés bekövetkezik (Gombár, 1984) – szintén tartalmazza a politikai szocializáció elemét. Egy másik ismert hazai értelmezés Almond és Verba felfogásához igazodva, a politikai kultúrát specifikus politikai orientációként, a politikai rendszer felé irányuló, hármas tagolású (kognitív, affektív és értékelő) attitűdként értelmezi és kiemeli, hogy a politikai rendszer környezetében kialakult és rögzült attitűdök és cselekvésmódok történetileg meghatározottak (Kulcsár, 1984)
- 7 A jelentősebb szerzők (Greesteyn, F. I., Dawson, R. E., Prewit, K., Hess, R. D., Torney, J. V., Easton, D., valamint Dennis, J., Rush, M. és Althoff, P.) fontosabb írásainak összefoglalása Gyulaváry Ágnes tanulmányában olvasható. (Gyulaváry, 1987)
- 8 „A politikai szocializáció tehát... az egyén és a társadalom közötti interakciónak az a folyamata, amelyben az egyén társadalmi-politikai arculata kialakul. Ennek során a társadalmi-politikai rendszer szervezeten és intézményesen ad át az új generációknak készségképeket, világtételeket (és ezek részeként ismereteket, értékeket, normákat, magatartási mintákat), hogy továbbörökítse bennük magát, és ily módon is biztosítsa az állampolgárok lojalitását. Ugyanakkor a közvetített tartalmak, minták, illetve tapasztalataik, társadalmi praxisuk alapján a felnövekvő nemzedékek is kialakítják az érdekeiknek legjobban megfelelő valóság értelmezéseket, a politikához való viszonyukat. Ennek kitüntetett, „alapozó” időszaka a gyermek- és ifjúkor.” Szabó, 1990:14–15.)
- 9 Percheron gondolatainak kifejtésénél elsősorban a francia nyelvterület politikai szocializációs irodalmának a közelmúltban megjelent magyar nyelvű válogatására támaszkodunk, amely tartalmazza Annick Percheron meghatározó könyveinek (L'univers politique des enfants. Párizs: 1974. Fondation nationale des sciences politiques, Armand Colin; La socialisation politique. Défense et illustration. In: M. Grawitz, J. Leca (szerk.): *Traité de science politique*. III. kötet, L'action politique, III. kötet Párizs, 1985. PUF) fontosabb fejezeteit. (Szabó–Csáki, 1999) Ezenkívül még Szigeti Péter tanulmányának néhány megállapítását is felhasználtuk. (Szigeti, 1987)
- 10 Az újabb elméleti megközelítések rövid, de nagyon jó áttekintése olvasható Stumpf István tanulmányában. (Stumpf, 1994)
- 11 Nem véletlen, hogy Szabó Ildikóval ellentétben, a kilencvenes években Kéri László tudományos érdeklődése a pártrendszerek és a választói magatartás felé irányult.
- 12 A survey kutatást 1994-ben végezték, 295 13–14 éves tanuló, valamint szülei és 53 tanár között. (Slomczynski–Shabad, 1997)
- 13 Az institutionális dominanciájú demokráciaképer egy 1995-ben végzett kutatás (Erős és mtsai, 1997) mellett a posztkommunista régió országainak egészére korábban is igazolták: „...a demokrácia fogalma legerősebben a politikai – institutionális dimenzióban jelenik meg, vagyis leginkább a politikai szabadságot, a törvény előtti jogegyenlőséget és a többpártrendszert értik rajta, legkevésbé pedig a liberális-individuális kategóriába tartozó morális szabadságot”. (Simon, 1995:116)
- 14 „...a településszerkezetből, a regionális viszonyok által meghatározott társadalmi egyenlőtlenségek rendszeréről van szó, amelyek mind a szellemi tőkéhez való hozzájutás esélyeit, mind a munkapiaci pozíciókat rendkívül erőteljesen differenciálják az ifjúság körében.” (Gazsó–Stumpf, 1995:6)
- 15 Ilyen kutatásra példa Csanádi Márton és Lux Ambrus vizsgálata. (Csanádi–Lux, 1992)

- 16 „... a szocializáció megváltozott szituációja sok olyan következménnyel jár, amely új metodológiai paradigmák kidolgozását igényli. Jelenleg azonban még kevés megbízható ismerettel rendelkezünk arról, hogy a társadalmi integráció mechanizmusai miként alakulnak a jövőben. Feltehető egyfelől az erőteljes racionalizálódás, az utilitarista szemlélet és értékrend növekvő dominanciája, de nem zárhatók ki új értékirányok. Az ifjúság egy szűkebb körében már megfigyelhető a posztmodern értékek ereje, továbbá olyan klasszikus ideológiák hatása, mint a vallás vagy a nemzeti azonosságtudat. Legfőképpen azonban a szituatív magatartás és az értékektől elfordulás jelenségei szembetűnőek.” (Gazsó–Stumpf, 1995:6)

JEGYZETEK A 2. FEJEZETHEZ

- 1 Kovács András tömören vázolta ezt a problémát az egyetemisták és főiskolások antiszemitizmusát vizsgáló könyvében: „A mérésről folytatott viták tulajdonképpen három alapkérdés körül folynak: mit kell voltaképpen mérni; hogyan kell értékelni a mérési eredményeket, azaz hol kell meghúzni a határt az antiszemita és nem-antiszemita csoportok között; és végül van-e általánosan használható mérőeszköz, azaz olyan mérce, amelynek segítségével abszolút mértékegységekkel is kifejezhetjük az antiszemitizmus fokát, és összehasonlíthatjuk a különféle mérések eredményeit.” (Kovács, 1997:18)
- 2 A nacionalizmussal foglalkozó kutatók közül Benedict Anderson érvel leginkább amellett, hogy a nemzetek minden esetben konstrukciók, azaz „elképzelt közösségek”. (Benedict, 1991)
- 3 Néhány nyíregyházi és a debreceni példa: „Tiszta fehér Magyarországot!”, „A cigány nem ember”, „Tírpákok go home!”, „Pusztulj hurkás”.
- 4 „Az előítélet társadalom-lélektani tényezőből akkor válik társadalmi tényezővé, ha az előnyök és hátrányok valamely az előítéletesség támpontjával szolgáló kategória mentén aránytalanul szóródnak, ezáltal az előítéletes tudat előtt ellepleződik az objektív konfliktus, csoportközi konfliktusnak adva át a helyét”. (Csepeli, 1997:501)
- 5 A sztereotípiák fogalomtörténete és kutatása három csoportra osztható. A szociológiai elmélet szerint a sztereotípiák kulturális termék, szocializáció eredménye és változása társadalmi, gazdasági, politikai hatásoktól függ. A pszichodinamikai elmélet feltételezi, hogy a sztereotípiák belső ellenállás, agresszív projekciója. A kognitív elméletek a sztereotípiákat „normalitását” hangsúlyozzák, kiemelve annak információfeldolgozási, egyszerűsítő funkcióját illetve torzítási folyamatokat. (Varga, 1996)
- 6 A hagyományos nézőpontnak megfelelő sztereotípiák felfogásokat Hamilton a következőképpen csoportosította:
- A sztereotípiák annak megfelelően fejlődnek, illetve úgy használják őket, hogy azok az érzékelő – gyakran tudatalattinak feltételezett – motivációs szükségleteit szolgálják. Ezzel összefüggő másik felfogás szerint a sztereotípiák funkcionálisan hasznosak, mivel egy külső csoporttal szembeni előítéletek racionalizálásának eszközei.
 - Másik domináns nézetcsoporthoz szerint a sztereotípiák egy „hibásan érvelő folyamat” során alakulnak ki. Bár soha nem vált világossá, hogy miért, de ez a felfogás azzal érvel, hogy a sajátcsoporthoz eltérő másik csoportról kialakult ítéletek egyfajta logikátlan gondolkodás eredményei.
 - A harmadik általános nézet szerint a sztereotípiák lehetnek illogikus túláltalánosítások és még valamely hasznos pszichológiai működést is eredményezhetnek. Mindemellett van valamely „igazságmag” a sztereotipizált csoport jellemzésében. Ezen álláspont legerősebb formája az, hogy a sztereotípiák nem létezhetnek valamely aktuális alap nélkül, kell lenni egy valós különbségnek a többségi és kisebbségi csoportok között még akkor is, ha az nagyon kicsi. (Hamilton, 1976)

- 7 Az eredeti kutatás során szó sorozatok párosítását vizsgálva megfigyelték, hogy szisztematikus eltérések kapcsolódtak a szó párok bizonyos típusaihoz. Azokban az esetekben, ahol a két szó között erős asszociatív kapcsolat volt (pl. oroszlan-tigris) (szalonna-tojás) a kísérleti alanyok folyamatosan túlbecsülték a szó pár megjelenésének gyakoriságát. Az együttes megjelenés gyakoriságának túlbecslésének másik esete az volt, amikor a két szót megkülönböztető módon párosították a saját respektív listájukban. Minden egyes listában egy szó lényegesen hosszabb volt, mint más szavak. Amikor két hosszabb szót párosították az alanyok, úgy idézték fel a párt, mint ami sokkal gyakrabban fordult elő, mint valójában. (Chapman, L. J.–Chapman, J. P., 1969)
- 8 Feltételezésük szerint egy tipikus fehér amerikai mindennapjaiban feketékkel való interakció, még inkább a kiszolgáltatottság viszonylag ritka esemény, illetve a nem kívánatos viselkedés kevésbé gyakori, mint a kívánatos viselkedés, ezért jellegzetes eseményként észlelhető. Ennek az lehet az implikációja, hogy a „feketesség” párosítása a „nemkívánatos viselkedéssel” ahhoz vezethet, hogy egy tipikus fehér megfigyelő kapcsolatra következtet a kettő között, még akkor is, ha a kívánatos és a nemkívánatos viselkedés eloszlása ugyanaz volt a fehérek és a feketék között. Hamilton és Gifford szerint az ilyen következtetés a többségi és a kisebbségi csoport differenciált észlelésének, illetve a sztereotipizálásnak az alapja.
- 9 „A csoportközi viszonyok pszichológiai elméletének kétirányú összeköttetést kell teremtenie a szituációk és a viselkedés között, amihez szükséges a kettő közé ékelődő motivációs és kognitív struktúrák elemzése.” (Tajfel, 1981:129)
- 10 „Az egyik az állati viselkedésnek a komplex társadalmi szituációban zajló emberi viselkedésre történő extrapolációját jelenti. A másik azon a feltételezésen alapul, hogy a tudatalatti motiváció elméletei szükséges és elégséges alapot nyújtanak a társadalmi attitűdök megértéséhez.” (Tajfel, 1981:131)
- 11 „Hasonlóan sok más európai nyelvhez, az angol előítélet kifejezés is elsősorban olyan előzetes ítéletre vagy előzetes fogalomalkotásra vonatkozik, amit még akkor hozunk létre, amikor nincs elég információnk egy tárgyról, így megállapításunk nem felel meg a valóságnak. Napjaink társadalomtudománya bár használja ezt a fogalmat, de egyoldalúan értelmezi. Az előítéletet az előítéletes egyénektől és csoportoktól származó eszméknek és véleményeknek tulajdonítják. (A sztereotípiát kifejezést ugyancsak erre a jelenségre szokás alkalmazni). Az előítélet egyaránt tartalmaz pozitív és negatív értéktulajdonítást és érzelmi összetevőt. Ezen kívül egy olyan egy készség annak kifejezésére, ahogyan ítélezzünk és érziünk mások elutasításában vagy elfogadásában. A létrejött cselekvéseket úgy lehet leírni, mint a megkülönböztetés különböző fokozatait. Az előítéletet úgy határozhatjuk meg, mint egy csoport vagy egyén által, jellegzetesen támogatott vagy ellenzett, tendenciájában egybehangzó ítéletet.” (Tajfel, 1981:131)

JEGYZETEK A 3. FEJEZETHEZ

- 1 „A vizsgált alapsokaság tagjainak életkora a 11. és a 17. életév közötti szakaszt fogja át. E periódus előtt már kialakul a gyermeki egocentrizmust kiszorító csoportbehovatartozások „kognitív térképe”, melynek alapján a gyermek mások számára is jelentésteli módon képes önmagát elhelyezni a társadalmilag megszerkesztett világban.” (Csepeli-Závecz, 1995:155)
- 2 „Vizsgálatunk olyan fiatalokra irányult, akik az államszocializmus felbomlásának végső stádiumában jártak általános iskolába, az átmenet éveiben középiskolába és a mind jobban kiépülő pluralista rendszerben főiskolára. Ha mindehhez még azt is figyelembe vesszük, hogy szüleik az állampárti rendszer gyermekei, joggal mondhatjuk, hogy szocializációjuk történelmi szempontból is rendkívüli.” (Szabó et al., 1996:3) „Tanulmányunkban

- arra vállalkoztunk, hogy elemzés tárgyává tegyük a közép-európai térség jellegzetes interkulturális problémáinak a percepcióját egy olyan életkorban, amely fejlődéslektanilag a konceptualizálásnak és a világképek megkonstruálásának időszak, és azok körében, akik éppen befejezik az általános iskolát, a gyerekek állampolgári szocializációjának talán legfontosabb társadalmi szinten szervezett intézményét.” (Szabó-Örkény, 1996:161)
- „Kutatásunk megtervezésekor a különböző nemzedéki élményekkel összefüggő szociálpszichológiai terheket úgy próbáltuk kiiktatni, hogy egyrészt az életkor, másrészt a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely szempontjából homogenizáltuk mintánkat. Az empirikus politika szociológia módszereivel egyetlen életkori csoportnak: a középiskolák utolsó évfolyamaira járó 18–19 évesek csoportjának a szélesebb értelemben vett társadalmi-politikai szférához való viszonyát próbáltuk megismerni.” (Szabó-Örkény, 1997:32)
- 3 A hazai szociológiai irodalom meglehetősen részletesen tárgyalja a vallásosság konceptualizálásának és mérésének módszertani dilemmáit, ezért csak röviden utalunk Szántó János tanulmányának (Szántó, 1998) néhány általunk fontosnak tartott megállapítására:
- A vallásosság fogalmának eltérő vallásszociológiai értelmezése az ismeretelméleti különbségek mellett a vallási kultúrák különbözőségének köszönhető.
 - Az empirikus szociológiának a nem a vallásosság általános definíciójára kell törekedni, hanem azoknak a kritériumoknak a megfogalmazására, amelyek megfelelnek a közgondolkodás és a társadalom vallási kultúráját meghatározó vallási rendszerek elvárásainak.
 - A közvetlenül nem mérhető vallásosság megfigyelhető dimenzióinak kijelölését az elméleti állásfoglalás mellett a kutatási célok és lehetőségek határozzák meg. Az egyik ilyen lehetséges dimenzió-rendszer a következő: 1. vallásos identifikáció; 2. intézményes vallási aktivitás; 3. személyes vallási aktivitás; 4. Istenhit.
- 4 Az összetett változók operacionalizálása mindkét esetben korlátozott számú elemi indikátorokra szorítkozott. Az egzisztenciális változó többnyire a háztartás felszereltségét, ingatlan tulajdont és az egy főre jutó jövedelmet tartalmazta, míg a kulturális háttér mérése az iskolai végzettséggel történt – amit inkább tekinthetünk a kulturális tőke következményének, mint részének. (Blaskó, 1998)
- 5 Az 1930-as népszámlálás adatai szerint a 20 éves és idősebb népességre vonatkozóan a római katolikusok aránya 63.5 százalék, a reformátusok aránya 20.9 százalék. Ugyanezen korosztályra vonatkozó 1991-es kutatás adatai: római katolikus 69.9 százalék, református 17.8 százalék. (Szántó, 1992) Az 1992-es felekezeti kutatás adatai szerint 100 protestánsra 357.7 katolikus jutott. (Kozma et al., 1994)
- 6 A budapesti, pécsi és szegedi egyetemisták 570 fős mintájának 63 százaléka tartozott valamilyen felekezethez, 47.5 százaléka katolikus volt, 8.6 százaléka a református egyházhoz tartozott. (Gábor-Balog, 1995)
- 7 Az 1991-es népszámlálás adatai szerint Észak-Írországból a protestánsok aránya 50, a katolikusok aránya 38 százalék. Az 1993-as NISA survey mintájában a válaszadók 58 százaléka volt protestáns, 32 százaléka katolikus. A teljes lakosságot jellemző felekezeti arányoktól való eltérésben feltehetően annak is szerepe van, hogy az északír fiatalok között általában magasabb a katolikusok aránya: a 18–25 éves korcsoportra vonatkozóan a következő felekezeti megoszlásokat kaptuk: katolikus 50, protestáns 35 százalék. (Breen et al., 1996)
- 8 10–17 évesek, Szolnoki fiatalok, Debreceni egyetemisták, Szabolcsi fiatalok, Szabolcsi középiskolások, Nyolcadikosok kutatások.
- 9 Az összevont vallásosság mutató átlaga a soproni fiataloknál 6.74, a salgótarjáni fiataloknál 5.22.
- 10 A református fiatalok 35 százaléka, míg a katolikusok 20 százaléka jár valahová hittanoktatásra.

JEGYZETEK A 4. FEJEZETHEZ

- 1 Az egyes iskolatípusokban és a felnőttek mintájában azok átlagos aránya, akiket zavarna valamelyik kisebbségi csoporttaggal való érintkezés: felnőttek 39.8, szakmunkástanulók 34.8, szakközépiskolások 25.8, Nyolcadikosok 28.7, gimnazisták 19.8 százalék. A cigányok elutasítása: felnőttek 74, Nyolcadikosok 58, szakmunkások 60, szakközépiskolások 61, gimnazisták 60 százalék. (Szabó-Örkény, 1998)
- 2 A kérdőívben szereplő kérdés: „Képzeld el, hogy nemzetközi táborban nyaralsz, és kiválaszthatod azt a három gyereket, akivel egy szobában leszel két hétig. Kiket választanál a következő listáról?”
- 3 A 0.4 feletti szignifikáns ($p < 0.01$) Pearson-féle korrelációs kapcsolatok: lengyelek–kínaiak 0.485, lengyelek–szlovákok 0.424, lengyelek–zsidók 0.448, feketék–zsidók 0.445, románok–szlovákok 0.440, szélsőjobbaldaliak–szélsőbaloldaliak 0.472, cigányok–bőrfejük -0.120.
- 4 Ezek az eredmények megegyeznek azzal az 1994-ben végzett kutatásnak a következtetéseivel, amelyben közel azonosak voltak a cigányellenesség-skála tételei. Hasonlóan a cigányok előnybe részesítéséhez, a felnőtt lakosság szintén elutasította az általános diszkriminációt, de a hagyományos negatív sztereotípiákkal nagyfokú volt az egyetértés. (Erős, 1997)
- 5 A későbbi elemzésekben az előítélet és tolerancia elemeket egyszerre vettük figyelembe, a következő négy kategóriának megfelelően: 1. semleges viszonyulás (nincs sem előítéletes, sem toleráns elem a válaszban), 2. disszonáns reagálás (előítéletes és toleráns elem egyaránt előfordult), 3. egyértelmű előítélet (az előítéletes elemet tartalmazó válaszban nem szerepelt tolerancia), 4. egyértelműen toleráns (a toleráns válasz nem tartalmazott előítéletes elemet).
- 6 Egyik kivétel a 10–17 évesek országos reprezentatív mintáján, 1993-ban készült kutatás: a fiúk és a lányok csoportjában egyaránt 49–49 százalék volt az előítéletesnek tekintett arány.
- 7 Az egyszerűség miatt a lineáris regresszió-analízishez szükséges dummy változók átkódolását a szokásostól eltérően jelöljük. Például az eredetileg három értékű vallásosság változóból (Vallásosság: 1: ateista, 2: vallásos, 3: egyházhi) képzett két dummy változó ismertetésénél – a viszonyítási kategória meghatározását követően – nem a megszokott jelöléseket (Vallásosság1: 1: ha ateista, 0: ha vallásos vagy egyházhi, Vallásosság 2: 1: ha egyházhi, 0: ha ateista, vagy vallásos), hanem egy rövidebb, de értelmezhető jelölésekre hivatkozunk (Vallásosság1: ateista, Vallásosság2: egyházhi). A szignifikáns magyarázó változóknál a *: $\text{Sig } T < 0.05$, **: $\text{Sig } T < 0.01$ jelöléseket követjük, de a lépésenkénti regressziós modelleknél ettől is eltekintünk, mivel csak a *: $\text{Sig } T < 0.05$ feltételnek megfelelő független változókra hivatkozunk.
- 8 Míg Sopronban egy óvoda, három általános iskola, két gimnázium és egy diákotthon, addig Salgótarjánban csak egy óvoda tartozik valamelyik egyházhoz. (Egyed, 1998)
- 9 A régiókon belül a teljes népességhez viszonyított cigány arány és a régióhoz sorolt megyék: 1. Észak (9.0 százalék; Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád); 2. Dél-Dunántúl (6.5 százalék; Baranya, Somogy, Tolna, Zala, Veszprém); 3. Kelet (6.3 százalék; Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Békés); 4. Alföld (4.1 százalék; Csongrád, Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok); 5. Budapesti iparvidék (2.4 százalék; Budapest, Pest, Fejér, Komárom) 6. Nyugat (2.0 százalék; Vas, Győr-Sopron).
- 10 Az „objektív anyagi helyzet” és az „infrastrukturális ellátottság” indexek kiemelkedően rossz viszonyokról tanúskodnak az észak-alföldi és a dél-dunántúli községek esetében. „Az ország kelet-nyugati kettéosztottsága vagy a közvélemény által »halálraítélt« község képe sem igazolható az adatok részletes elemzése alapján, bár az életminőség indexek

- (feltehetően elsősorban a már annyiszor emlegetett infrastrukturális elmaradottságuk miatt) egybehangzóan válságosnak minősítik az észak-magyarországi városokat és községeket, valamint a dél-dunántúli községeket, csakúgy, mint a észak-alföldi (szabolcsi) falvakat vagy a dél-alföldi megyeszékhelyeket. Ugyanakkor a dél-dunántúli városok és az észak-alföldi megyeszékhelyek, valamint Budapest minősültek a legtöbb szempontból kiemelkedően jó helyzetűnek.” (Kovács, 1992:251)
- 11 „... az előítéleteknek nagyon határozott tartalmuk van: nem pusztán az ismeretlentől, a szokatlanról való idegenkedésből fakadnak, hanem elsősorban a cigányok és nem cigányok életmódja közötti különbségekből... a kedvezőtlen tulajdonságok közül az érintkezéssel; az életmóddal kapcsolatos normák megszegésére utaló tulajdonságok kerültek előbbre.” (Lázár, 1996:70)
 - 12 A kontextuális elemzés „...arra figyelmeztet minket, hogy az individuális adatok kontextusmentes elemzése éppúgy az individuális hatás téves megítéléséhez vezethet, mint ahogy a pusztán aggregált elemzés is egyaránt tévesen értékelheti a csoport-és az individuális hatást, mivel ezek kiölthatják egymást, összegződhetnek vagy megsokszorozhatják egymást.” (A. Bartont idézi: Angelusz-Tardos, 1991a:33)
 - 13 A négy típus elkülönítése Davis, J. A. A technique for analyzing the effects of group compositions. *American Sociological Review*, 26: 215–25. munkája nyomán történt.
 - 14 Az SPSS programcsomag három regressziós becslése (Fit method: linear, quadratic, cubic regression) közül minden esetben a legnagyobb R-square értékeknek megfelelő illeszkedéseket alkalmaztuk.

JEGYZETEK AZ 5. FEJEZETHEZ

- 1 Az 1973-ban, 1985-ben és 1987-ben végzett országos kutatások elemzései Lázár Guy tanulmányában olvasható. (Lázár, 1996) A három északkelet-magyarországi megyében (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén) 1992-ben lebonyolított vizsgálatok eredményei kéziratban (Murányi, 1992); a szintén 1992-ben, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében készült adatfelvétel eredményei a *Regio* folyóiratban olvasható. (Szabó-Murányi, 1993)
- 2 A magyarságértelmezési típusok és az összetartozó kritériumok: 1. Érzelmi azonosulás (az orszáért való meghalás, a zászló szeretete, a kultúra ismerete és szeretete), 2. Jogi-államnemzeti felfogás (állampolgárság, Magyarországon való élés, Magyarországon születés, Törvények betartása), 3. Egyénközpontú-kultúrnamzeti felfogás (a magyar kultúra ismerete és szeretete, az önminősítés, a törvények betartása, az anyanyelv), 4. Hagyományközpontú kultúrnamzeti felfogás (magyar származás, magyar anyanyelv, Magyarországon születés). Az iskolatípusok alapján történő további elemzés a jogi-államnemzeti és az egyénközpontú-kultúrnamzeti felfogásban mutatott eltéréseket, mivel mindkét értelmezési típus leginkább a gimnazistákat, legkevésbé a szakmunkásokat jellemzi.
- 3 „1985-ben a felnőttek és fiatalok válaszai között még nem volt nagy különbség: 1985-ben a 14–30 éveseket reprezentáló, ezerfős, országos reprezentatív minta 72 százaléka sorolta a nemzethez a hazai nemzetiségeket (a felnőttek 76 százaléka), a magyar kisebbségeket 50 százaléka (felnőttek ugyancsak 50 százaléka) a szóránymagyarságot a 24 százaléka (a felnőttek 34 százaléka).” (Lázár, 1988:39)
- 4 A demokratikus magatartásformák nyolc dimenziójához tartozó kijelentéseket és a válaszok százalékos arányát a kutatás alapján írt tanulmány tartalmazza. (Murányi-Berényi, 1997) Az egyetért-nem ért egyet válaszokhoz rendelt 1 és 0 értékek alapján, minden dimenziót egy-egy skálával jellemeztünk, az 35. és a 36. táblák ezeknek a skáláknak az átlagpontjait tartalmazzák.

- 5 „...a mobilizáló nacionalizmus, de különösen az agresszív nacionalizmus az autoriter és az etatista társadalmi felfogásokba, különösen az utóbbi azoknak legerőszakosabb változataiba ágyazódik, és független az ifjúság önállósodási törekvésétől. Sőt az agresszív nacionalizmus a leginkább önállósodást kifejező alternatív ifjúsági kultúra erőteljes elutasításával jár együtt. Ezzel szemben az érzelmi nacionalizmus a fiatalok különböző csoportjainál figyelhető meg. Egyaránt megtalálható az ifjúság önállósodási törekvését erőteljesen hangsúlyozó yuppie-k és az új vallási mozgalmakat követők, valamint tradicionális értékeket valló fiatalok körében.” (Gábor, 1993a:363)
- 6 A két vizsgálat közös jellemzője, hogy a Nemzeti felsőbbrendűség és a Nemzeti preferencia kivételével, az egyes alskálák megbízhatósága mindkét esetben megfelelő (a Cronbach-alfa > 0.6).
- 7 Az ökológiai tévkövetkeztetés problémáját elsőként átfogóan elemző W. S. Robinson tanulmánya (W. S. Robinson: Ecological correlation and the behavioral of individuals. *American Sociological Review*, 15. 351–357.) magyarul is olvasható: Az ökológiai tévkövetkeztetésről (Összeállította: Bertalan László) *Szociológia*, 1980. 3–4. sz. 459–465.
- 8 A lehetséges parciális kapcsolatok a következők:
- Replikáció: amikor a parciális összefüggések lényegében azonosak az eredetivel, tekintet nélkül arra, hogy megelőző vagy közbeeső típusú volt-e az ellenőrző változó.
 - Magyarázat: amikor a kiinduló összefüggést sikerül egy ellenőrző változó bevonásával megmagyarázni, az igazi összefüggés másféle, mint az, ami eredetileg mutatkozott és ettől az eredeti mintegy érvénytelenné válik, tehát az eredeti kapcsolat csak látszólagos. Ehhez szükséges, hogy az ellenőrző változó időben előzze meg a függő és a független változót is és a parciális kapcsolatok legyenek nullával egyenlők, vagy legalább is az eredetinel sokkal kisebbek.
 - Interpretáció: az ellenőrző változó időbeli elhelyezkedésétől és ennek következményeitől eltekintve olyan, mint a magyarázat. Az ellenőrző változó típusától függetlenül ebben az esetben a Lazarsfeld-paradigma a függő és a független változók közötti kapcsolat létrejöttének mechanizmusát segít megérteni.
 - Specifikáció: ha egymástól erősen eltérő parciális kapcsolatokat kapunk, akkor azt pontosítjuk, hogy milyen feltételek mellett érvényes az eredeti összefüggés.

JEGYZET A 6. FEJEZETHEZ

- 1 A cigányokat padtársként elfogadó középiskolásoknak 66 százaléka szerint a Magyarországon élő cigányok részei a nemzetnek, a cigány padtársat elutasítók körében ez az arány csak 28 százalék.

JEGYZETEK A 7. FEJEZETHEZ

- 1 A magyar felnőtt lakosság cigányellenes attitűdjének magyarázatában a tekintélyelvűségnek jóval nagyobb szerepe volt, mint a társadalmi, demográfiai jellemzőknek. (Fábián, 1999) Egy 1986-os brit vizsgálatban (British Social Attitudes Survey) többváltozós regresszió és parciális korreláció alapján, a tekintélyelvűség mellett még az iskolai végzettség, jövedelem, életkor és a társadalmi státusz hatását vizsgálták. Az etnikai előítéletességet elsősorban az autoritarizmus befolyásolja, a korábbi kismintás vizsgálatokban fontosnak bizonyult társadalmi-demográfiai jellemzőknek csekély szerepe volt. (Billig-Cramer, 1990). Az etnikai előítéletesség és az autoritarizmus közötti pozitív korrelációt további kutatások is igazolták. Az 1980-as és az 1985-ös országos véleményvizsgálatok (Changes in the Netherlands) elemzése – hasonlóan a brit kutatásokhoz – a szocio-demográfiai

- változókhoz viszonyítva, a tekintélyelvűség jobban magyarázta az előítéletességet. (Deker-Ester, 1991) Egy 1985-ben, felnőtt mintán készült holland kérdőíves vizsgálatban bebizonyosodott, hogy a keresztény hit és az etnikai előítéletesség kapcsolata nem független az autoritarizmustól és a lokális kötődésektől. (Eisinga-Felling-Peters, 1991) Az 1985-ben készült holland és 1991-ben végzett flandriai felnőtt kérdőíves vizsgálatban azt a hipotézist vizsgálták, mely szerint a keresztény vallásos hit és viselkedés hozzájárul az etnikai és rasszista előítéletek kialakulásához. Mindkét kutatás eredménye azt bizonyította, hogy az egyházi tagság és a keresztény hit nem befolyásolta az etnikai előítéletet, azonban az életkor és az iskolázottság korrelált a tekintélyelvűséggel és anómiával. A regresszióanalízis feltárta, hogy az etnikai előítéletre az autoritarizmus mellett az állampolgárság volt a leginkább ható tényező. (Eisinga-Billiet-Felling, 1999)
- 2 Az átlagos elutasítás mértéke az egyes csoportokban (lányok: 2.1, fiúk: 2.8, Budapesten, megyeszékhelyen vagy a falvakban lakók: 2.6; kisvárosban élők: 2.3.) Az anya iskolai végzettsége szerinti átlagok (8 általánosnál kevesebb: 3.3; 8 általános: 2.6; szakmunkás: 2.5; érettségi: 2.4; diploma: 2.2.)
- 3 Néhány példa az eredeti ROS-skála itemei közül: „Az imádság elsődleges célja a megkönnyebülés és a védelem.” (20. item, külső) „Szeretem a bibliát tanulmányozni, vagy társadalmi munkát végezni egyházi csoportban.” (13. item, belső) „Az imádkozás ugyanolyan egyedül, mint a templomban.” (8. item, belső) „Sokkal fontosabb dolgok vannak az életben, mint a vallás.” (11. item, külső)
- 4 Az észak-texasi felnőtt protestánsok (King et al., 1977) és venezuelai egyetemisták (Ponton, 1988) körében végzett vizsgálatok egyaránt azt igazolták, hogy az „extrinsic” vallásosság pozitívan, míg az „intrinsic” típus negatívan korrelál az előítéletességgel, emellett a különböző vallási dimenziók (hitelemek, vallásgyakorlás) eltérő kapcsolata is megfigyelhető volt. Amerikai középiskolás mintán (mezőgazdasági közösségből származó 273 középiskolás diák) 1989-ben kvalitatív és kvantitatív módszerekkel vizsgálták a vallásosság és az etnikai és rasszista intolerancia közötti kapcsolatot. Szignifikáns és negatív kapcsolatot találtak a belső vallásos orientáció és a társadalmi távolság között. (Grandin-Brinkerhoff, 1991)
- 5 Az 1995-ben, 1000 fős országos reprezentatív mintán végzett vizsgálat eredménye szerint a legkevésbé érzékelt, de megoldásukat leginkább az egyházaktól váró három társadalmi konfliktus típus a katolikus-protestáns, vallásos-nem vallásos és a keresztények-zsidók közötti ellentét volt. (Tamás, 1997)
- 6 Néhány jellemző utalás a Bibliából: „Egy tehát az Isten választott népe: Egy az Úr, egy a hit, egy a keresztység” (vö.: Ef. 4,5). „A mi üdvözítő Istenünk azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön és eljusson az igazság ismeretére.” (1Tim. 2,4) Az Ószövetség és az Újszövetség egyaránt tartalmazza, hogy Ábrahám minden nemzetség áldást nyer (Ter. 12,3; Gal. 3,8.), és az egalitáriánus toleranciát tartalmazza a II. Vatikáni Zsinat állásfoglalása is: „Az egyház nincs hozzákötve kizárólagosan egyetlen fajhoz vagy nemzethez, egyetlen sajátos életformához, egyetlen ősi vagy új szokáshoz sem, minthogy minden kor és minden földrész valamennyi népéhez szól küldetése. Ragaszkodik a maga hagyományaihoz, de egyszersmind tudatában van egyetemes küldetésének, egybe tud fonódni a különféle kultúrákkal, ez pedig mind az egyházat, mind a kultúrákat gazdagítja.” („Gaudium et Spes” 58.b.)
- 7 Nyilván a hívekre és a hitoktatás tartalmára is hatással van, hogy a római katolikus egyház a közelmúltban erőteljesen nyitott a másság felé. II. János Pál tevékenysége alatt különösen nagy hangsúlyt fektetett például a cigányok mind harmonikusabb beilleszkedésére a katolikus egyházba: 1993. április 7-én Auschwitzban a katolikus egyház részéről II. János Pál emlékezett meg először a cigány holocaustról és 1978-tól cigány nyelven is elhangzik az Urbi et Orbi áldás.

- 8 Az etnikai nemzetfogalom a következő szocio-kulturális környezetben jellemző: kis településeken élők, nem vallásosak, reformátusok, idősebbek, alacsonyan iskolázott szülők, rossz anyagi helyzet, református szülők. Az állampolgári nemzetfogalom: kis településeken élők, katolikusok, katolikus szülők, vallásosak, fiatalok, iskolázott szülők, jó anyagi helyzet. A cigányokkal szembeni előítélet: községekben élők, jó anyagi helyzet, alacsonyan iskolázott szülő szakmunkásképzősök, fiúk, nem vallásosak.
- 9 A tanulmányban hivatkozott fontosabb irodalmak: Allport, Gordon: *The Nature of Prejudice*. Reading (MA), 1954. Addison-Wesley-Durkheim, Émile: *The Elementary Forms of Religious Life. A Study in Religious Sociology*. New York: Free Press, 1954. (1912.) Bernstein, Basil: *Class, Codes, and Control*. 1–4. London: Routledge-Kegan Paul, 1974–1977. Collins, Randall: *Conflict Sociology. Toward an Explanatory Science*. New York: Academic Press, 1975. Parsons, Talcott: *Societies, Comparative and Evolutionary Perspectives*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1966. Habermas, Jürgen: *Communication and the Evolution of Society*. Boston: Beacon Press, 1979. Kohlberg, Lawrence: *Essays on Moral Development. Vol 2. The Psychology of Moral Development*. San Francisco: Harper and Row, 1983. Luhman, Niklas: *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt, Suhrkamp, 1984.

Irodalom

- A. GERGELY András (1996): *Identitás és etnoregionalitás*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont.
- AGOCs, P.–AGOCs, S. (1994): Youth in Post-Communist Hungary. *Society*, 3.
- AJZEN, I. (1988): *Attitudes, Personality, and Behavior*. Chicago: Dorsey Press.
- ALBERT Fruzsina-DÁVID Beáta (1998): A barátokról. In: Kolosi et al. (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI, 257–278.
- ALISAUSKIENE, R.–BAJAURIENE, R. (1994): Economic Values and Attitudes of the Lithuanian People. In: Csepeli et al. (szerk.): *From Subject to Citizen*. Budapest: Hungarian Center for Political Education, 307–318.
- ALLPORT G. W.–KRAMER B. M. (1946): Some Roots of Prejudice. *Journal of Psychology*, 22, 9–36.
- ALLPORT, G. W. (1950): *The Individual and his Religion: a Psychological Interpretation*. New York: Macmillan.
- ALLPORT, G. W. (1966): Religious context of prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5, 447–457.
- ALLPORT, G. W. (1968): *The Person in Psychology, Selected Essays*. Boston: Beacon.
- ALLPORT, G. W.–ROSS, J. M. (1967): Personal religious orientation and prejudice. *Personality and Social Psychology*, 4, 432–443.
- ALLPORT, G. W. (1977): *Az előítélet*. Budapest: Gondolat.
- ANDERSON, B. (1991): *Imagined Communities*. (2nd edn.) London: Verso.
- ANGELUSZ Róbert–TARDOS Róbert (1988): A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológia*, 2.
- ANGELUSZ Róbert–TARDOS Róbert (1991a): A kapcsolathálózatok, mint kontextusok. In: *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet.
- ANGELUSZ Róbert–TARDOS Róbert (1991b): A „gyenge kötések” ereje és gyengesége. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Kontakusok*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- BAGLEY, C. (1970): Relation of Religion and Racial Prejudice in Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 9, 3, Fall, 219–225.
- BAKER, J. G.–FISHBEIN, H. D. (1998): The Development of Prejudice towards Gay and Lesbians by Adolescents. *Journal of Homosexuality*, 36, 1, 89–100.
- BARCZY Magdolna–DIÓSI Pál–RUDAS János (1996): *Vélemények a másságról*. Budapest: Animula Egyesület.
- BATSON, C. D.–SCHOENRADE, P.–VENTIS, W. L.: (1993). *Religion and the individual: A social-psychological perspective*. New York: Oxford University Press.

- BAUER Béla (2002): Az ifjúság viszonya az értékek világához. In: Szabó A.–Bauer B.–Laki L. (szerk.): *Ifjúság2000 Tanulmányok I.* Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet. 202–219.
- BAUER Béla–SZABÓ Andrea (2005): *Ifjúság2004. Gyorsjelentés.* Budapest: Mobilitás Ifjúságkutatói Iroda.
- BAYER József–KOVÁCH Imre [szerk.] (2005): *Kritikus leltár. A rendszerváltás másfél évtizede.* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- BENDIX, R. (1969): *Nation-building and Citizenship.* New York, Action Books.
- BERSTEIN, B. (1974–1977): *Class, Codes, and Control. 1–4.* London: Routledge and Kegan Paul.
- BIBÓ István (1986a): Az európai egyensúlyról és békéről. In.: *Válogatott tanulmányok. 1. köt.* Budapest: Magvető.
- BIBÓ István (1986b): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In.: *Válogatott tanulmányok. 2. köt.* Budapest: Magvető.
- BIHARI Mihály (1984): Politikai kultúra és demokratikus reformok. *Társadalomkutatás, 3–4.*
- BILLIET, J. (1995): Church Involvement, Individualism, and Ethnic Prejudice among Flemish Roman Catholics: New Evidence of a Moderating Effect. *Journal for the Scientific Study of Religion, 34, 2, June, 224–233.*
- BILLIG M.–TAJFEL H. (1973): Social Categorization and Similarity in Intergroup Behaviour. *European Journal of Social Psychology, 3. 27–52.*
- BILLIG, M.–CRAMER, D. (1990): Authoritarianism and Demographic Variables as Predictors of Racial Attitudes in Britain. *New Community, 1990, 16, 2, Jan, 199–211.*
- BINDORFFER Györgyi (2001): *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Duna-bogdányban.* Budapest: Új Mandátum Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- BLASKÓ Zsuzsa (1998): Kulturális tőke és társadalmi reprodukció. *Szociológiai Szemle, 3.*
- BOARI, M. (1994): Structural Limits of Political Socialization in Romania: A case Study on Political Discourse. In: Csepeli et al. (szerk.): *From Subject to Citizen.* Budapest: Hungarian Center for Political Education, 349–356.
- BONILLA-SILVA, E.–FORMAN, T. A. (2000): „I Am Not a Racist but...”. *Discourse & Society, 11, 1, Jan, 50–85.*
- BOROS László–KÉRI László (szerk.) [1989]: *Tizenévesek politikaképe.* Budapest: TTI.
- BOROS László (1992): Polgárosodás és generációs érintettség. In: Gázso F.–Stumpf I. (szerk.): *Rendszerváltozás és ifjúság.* Budapest, MTA PTI.
- BOROS László (1993): *Társadalmi változás és folytonosság a szocializációs folyamatok tükrében.* Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- BREEN, R.–DEVINE, P.–ROBINSON, G. [szerk.] (1994–1995): *Social Attitudes in Northern Ireland. The fourth report 1994–1995,* Appletree Press.
- BREWER, M.B. (1979): Ingroup Bias in the Minimal Intergroup Situation: a Cognitivemotivational Analysis. *Psychological Bulletin, 86. 307–324.*
- BREWER, M. B.–KRAMER, R. M. (1985): The Psychology of Intergroup Attitudes and Behaviour. *Annual Review of Psychology, 36. 219–243.*
- BROWN, R. (1995): Prejudice Old and New. In: *Prejudice. Its Social Psychology.* Blackwell, Oxford 207–234. (Magyarul: Régi és új előítéletek. In.: Erős F. (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény.* Budapest, Új Mandátum–Wesley János Lelkészképző Főiskola, 211–236.
- BURNHAM, K. E.–CONNORS, J. F. III.–LEONARD, R. C. (1969): Racial Prejudice in Relation to Education, Sex, and Religion. *Journal for the Scientific Study of Religion, 8, 2, Fall, 318.*
- BURRIS, C. T.–TARPLEY, W. R. (1998): Religion as being: Preliminary validation of the immanence scale. *Journal of Research in Personality, 32, 55–79.*
- CAPEHART, A. (1999): Anti-Semitism and Religiosity: Knowledge, Religious Orientation, and Prejudice. <http://webpages.marshall.edu/~capehar4/paper.html>

- CHALFANT, H. P.–PEEK, C. W. (1980): Religious Affiliation, Religiosity and Racial Prejudice: Another Look at an „Established” Relationship. *Southwestern Sociological Association (SWSA): Conference paper.*
- CHAPMAN, L. J.–CHAPMAN J. P. (1969): Illusory correlation as an obstacle to the use of valid psychodiagnostic signs. *Journal of Abnormal Psychology, 74. 271–280.*
- COLBY, A.–KOHLEBERG, L. (1999): A szakaszok pontozásának története. In: Kulcsár Zs. (szerk.): *Morális fejlődés, empátia és altruizmus.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- COLLINS, R. (1975): *Conflict Sociology. Toward an Explanatory Science.* New York, Academic Press.
- CYGNAR, T. E.–NOEL, D. L.–JACOBSON, C. 1977. k (1977): Religiosity and Prejudice: An Interdimensional Analysis. *Journal for the Scientific Study of Religion, 1977. 16, 2, June, 183–191.*
- CSÁKÓ Mihály–BERÉNYI Eszter–BOGNÁR Éva–TOMAY Kyra (2000): Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években. *Szociológiai Szemle, 1. 50–68.*
- CSANÁDY Márton–LUX András (1992): *Rendszerváltás és értéktudat. Kutatás közben.* Budapest: Oktatókutató Intézet.
- CSEPELI György (1985): *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években.* Budapest: Múzsák.
- CSEPELI György (1992): *Nemzet által homályosan.* Budapest: Századvég.
- CSEPELI György (1993): The School of Freedom. In: Csepeli et al. (szerk.): *State and Citizen.* Budapest: Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy of Sciences, 51–61.
- CSEPELI György (1994): Children of a Paradise Lost. In: Csepeli et al. (szerk.): *From Subject to Citizen.* Budapest: Hungarian Center for Political Education.
- CSEPELI, Gy.–GERMAN, D.–KÉRI, L.–STUMPF, I. [szerk.] (1994.): *From Subject to Citizen.* Budapest: Hungarian Center for Political Education.
- CSEPELI György–ZÁVECH Tibor (1995): Európai és nemzeti kötődések a magyar tizenévesek körében. In: Gázso F.–Stumpf I. (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón.* Budapest: Ezredforduló Alapítvány, 139–156.
- CSEPELI György–ÖRKÉNY Antal (1996): A magyar nacionalizmus változó arca. In: Andorka et al. (szerk.): *Társadalmi Rőport 1996.* Budapest: TÁRKI.
- CSEPELI György (1997): *Szociálpszichológia.* Budapest: Osiris.
- DEKKER, H. (1998): *Nationalism, its explanations, and National Socialization.* Paper, prepared for presentation at the second Dutch–Hungarian Conference on Interethnic Relations.
- DEKKER, P.–ESTER, P. (1991): Authoritarianism, Socio-Demographic Variables and Racism: A Dutch Replication of Billig and Cramer. *New Community, 17, 2, Jan, 287–293.*
- DESSEWFFY Tibor (1996): A kedélyes labirintus. Multikulturalizmus és posztkommunizmus. *Kritika, 12.*
- DEUTSCH, K. (1966): *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality.* Cambridge, Mass.
- DOISE W.–CSEPELI, Gy.–DANN, H. D.–GOUGE, C.–LARSEN, K.–OSTELL, A. (1972): An experimental investigation into the formation of in intergroup representation. *European Journal of Social Psychology, 2. 202–204.*
- DOISE, W. (1978): *Groups and Individuals: explanations in social psychology.* Cambridge: Cambridge University Press.
- DONAHUE, M. J. (1985): Intrinsic and extrinsic religiousness: Review and meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology, 48(2), 400–419.*
- DOUGHERTY, K. C.–EISENHART, M.–WEBLEY, P. (1992): The Role of Social Representations and National Identities in the Development of Territorial Knowledge: A Study

- of Political Socialization in Argentina and England. *American Educational Research Journal*, 29, 4, winter.
- EGYED Albertné-NÉMETH Judit [szerk.] (1998): *Magyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek. 1997–1998. I.* Budapest: Miniszterelnöki Hivatal.
- EISINGA, R.–FELLING, A.–PETERS, J. (1991): Christian Beliefs and Ethnocentrism in Dutch Society: A Test of Three Models. *Review of Religious Research*, 32, 4, June, 305–320.
- EISINGA, R.–BILLIET, J.–FELLING, A. (1999): Christian Religion and Ethnic Prejudice in Cross-National Perspective: A Comparative Analysis of the Netherlands and Flanders. *International Journal of Comparative Sociology*, 40, 3, Aug, 375–393.
- ERIKSON, E. H. (1963): *Childhood and Society*. 2nd ed. New York: W. W. Norton.
- ERIKSON, E. H. (1966): Ontogeny of ritualization in man. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series B, Biological Sciences*, 251, 337–349.
- ERIKSON, E. H. (1968): *Identity: Youth and Crisis*. New York: W.W. Norton.
- ERŐS Ferenc (1993): Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban. In: Erős F.: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins, 126–146.
- ERŐS Ferenc (1996): Előszó. In: Erős Ferenc (szerk.): *Azonosság és különbözőség*. Budapest: Scientia Humana, 5–8.
- ERŐS Ferenc (1997): Etnicitás és identitás – a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 7, 712–719.
- ERŐS Ferenc–MURÁNYI István–PLICHTOVÁ Jana–VARGA Rita (1997): A társadalmi átalakulás és a demokrácia szociális reprezentációja öt posztkommunista országban. *Politikatudományi Szemle*, 4, 5–26.
- FÁBIÁN Zoltán–ERŐS Ferenc (1996): Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség magyarázatában. In: Erős F. (szerk.): *Azonosság és különbözőség*. Budapest: Scientia Humana, 182–200.
- FÁBIÁN Zoltán (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum.
- FESTINGER, L. (1954): A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*, 7.
- FLECK, J. R. (1981): Dimensions of personal religion: A trichotomous view. In: J. R. Fleck, J. D. Carter (szerk.): *Psychology and Christianity*. New York: Harper and Row, 66–80.
- FROMM, E. (1950): *Psychoanalysis & Religion*. New Haven: Yale University Press.
- FUCHS, S.–CASE, C. (1989): Prejudice as Lifeform. *Sociological Inquiry*, 59, 301–317.p. (Magyarul: Az előítélet mint életforma. *Szociológiai Figyelő*, 1992, 2. és Lengyel Zs. (vál.): 1997: *Szociálpszichológia szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris.
- FULTON, A.–MAYNARD, E.–GORSUCH, R. (1999): Religious Orientation, Antihomosexual Sentiment, and Fundamentalism Among Christians. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38(1), 14–23.
- GÁBOR Kálmán–BALOGH Iván (1995): The Impact of Consumer Culture on Eastern and Central European Young. *Educatio*, 2.
- GÁBOR Kálmán (1993): Nacionalizmus, generációs konfliktus, politikai cselekvés a szegedi és szabadkai fiatalok körében. *Educatio*, 2.
- GÁBOR Kálmán (1996): Ifjúságkutatási tézisek. In: Gábor K. (szerk.): *Ifjúságkutatás*. *Educatio* füzetek. 2. Budapest: Educatio.
- GÁBOR Kálmán (2000): *A középosztály szigete*. Szeged: Belvedere.
- GARAMI Erika–TÓTH Olga (1994): *Ifjúság 1993. Társadalmi-családi helyzet és politikai attitűdök. Kutatási zárójelentés*. Budapest, Ezredforduló Alapítvány.
- GAZSÓ Ferenc (1995): Nemzedéki orientációk instabil társadalmi környezetben. In: Gazsó F.–Stumpf I. (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest: Ezredforduló Alapítvány, 90–109.
- GAZSÓ Ferenc–STUMPF István (1995): Előszó. In: Gazsó F.–Stumpf I. (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest: Ezredforduló Alapítvány, 5–7.

- GAZSÓ Ferenc–STUMPF István [szerk.] (1995): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, Ezredforduló Alapítvány.
- GENIA, V.–SHAW, D. G. (1991): Religion, Intrinsic-Extrinsic Orientation, and Depression. *Review of Religious Research*, 32, 274–283.
- GOMBÁR Csaba (1984): Mentalitás, érték és politikai intézmény. Gondolatok politikai kultúránkról. *Társadalomkutatás*, 2.
- GORSUCH, R. L.–VENABLE G. D. (1983): Development of an „Age Universal” I–E Scale. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22, 181–187.
- GORSUCH, R. L.–McPHERSON, S. E. (1989): Intrinsic/extrinsic measurement: I/E-revised and single-item scales. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28, 348–354.
- GORSUCH, R. L. (1994): Toward motivational theories of intrinsic religious commitment. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33, 315–325.
- GORSUCH, R. L.–MYLVAGANAM, G.–GORSUCH, K.–JOHNSON R. (1997): Perceived religious motivation. *International Journal for the Psychology of Religion*, 7, 253–261.
- GRANDIN, E.–BRINKERHOFF, M. B. (1991): *Does Religiosity Encourage Racial and Ethnic Intolerance?* Canadian Ethnic Studies, Vol. 23, Issue 3.
- GRANOWETTER, M. (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360–1380.
- GRANOWETTER, M. (1982): The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. In: Marsden, P.–LIN, N. (szerk.): *Social Structure and Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications, 105–130. (Magyarul: A gyenge kötések ereje. A hálózatelemzés felülvizsgálata. In: Angelusz R.–Tardos R. [szerk.] (1991): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: MKI, 371–400.
- GREDELJ, S. (1994): Youth in Transition: Adoption of Dominant Social Values. *Sociologija*, 36, 4, Oct–Dec, 443–468.
- GREVEN, M. T. (1995): A demokrácia és az intézmények. *Politikatudományi Szemle*, 1, 22–35.
- GRIFFIN, G. A. E.–GORSUCH, R. L.–DAVIS, A. (1987): A cross-cultural investigation of religious orientation, social norms, and prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26, 358–65.
- GYULAVÁRY Ágnes (1987): Politikai szocializációs modellek. In: Kéri L. (szerk.): *A politikai szocializáció elméleti kérdései*. Budapest: TTI.
- HAJNAL Béla (1993): Felzárkózás vagy leszakadás. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2.
- HAMILTON, D. L. (1976): Cognitive Biases in the Perception of Social Groups. In: Carroll J. S.–Payne J. W. (szerk.): *Cognition and Social Behavior*. Hillsdale (New Jersey): Lawrence Erlbaum Associates, 81–93.
- HAMILTON, D. L.–ROSE, T. L. (1984): A látszatkorreláció és a sztereotip nézetek fennmaradása. In: Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia*. Budapest: Gondolat, 391–422.
- HAMILTON, D. L.–GIFFORD, R. K. (1976): Illusory Correlation in Interpersonal Perception: A Cognitive Basis of Stereotypic Judgements. *Journal of Experimental Social Psychology*, 12, 392–407.
- HANKISS Elemér (1983): Községek válsága és hiánya. In: Hankiss E. *Társadalmi csapdák–Diagnózisok*. Budapest: Magvető, 205–240.
- HANN Endre (1979): A cigányság meghatározása és jellemzői. In: Hann E.–Tomka M.–Pártos F. (szerk.): *A közvélemény a cigányokról*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 7–53.
- HARCSA István–TOMKA Miklós (1994): A felekezeti viszonyok és a vallásgyakorlás néhány jellemzője. In: Andorka R. et al. (szerk.): *Társadalmi Riport 1994*. Budapest: TÁRKI.
- HAVAS Gábor–KEMÉNY István (1995): A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 3, 3–20.

- HAVAS Gábor–KEMÉNY István–KERTESI Gábor (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, március.
- HEGEDŰS Rita (2000): *A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében*. PhD. értekezés, www.lib.bke.hu/phd/hegedus_rita.pdf
- HUNSBERGER, B. (1995): Religion and prejudice: The role of religious fundamentalism, quest, and right-wing authoritarianism. *Journal of Social Issues*, 51: 113–29.
- JACKSON, L. M.–HUNSBERGER, B. (1999): An Intergroup Perspective on Religion and Prejudice *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38, 4, Dec, 509–523.
- JACOBSON, C. K. (1998): Religiosity and Prejudice: An Update and Denominational Analysis. *Review of Religious Research*, 39, 3, Mar.
- JAMES, W. (1961): *The varieties of religious experience*. New York: Collier Books. (A könyv eredeti publikálása 1902-ben történt)
- KAHOE, R. D.–MEADOW, M. J. (1981): A developmental perspective on religious orientation dimensions. *Journal of Religion and Health*, 20, 8–17.
- KELEMEN Ágnes (1992): Nemzeti érzelmek és a kisebbségek iránti attitűdök a mai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2: 77–101.
- KELEMEN Katalin (1993): Régió és etnikum. *Educatio*, 2.
- KENDE Péter (1994): Szakítani a nemzetállamisággal. In: Kende P.: *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?* Budapest: Osiris–Századvég.
- KÉRI László (1989): *Politikai folyamatok szocializációs metszetben*. Budapest: TTI.
- KÉRI László [szerk.] (1988): *Hazai politikai szocializációs folyamatok*. Budapest: TTI.
- KÉRI László (1992): Új kihívások előtt – szocializációs dilemmák. In: Csepeli et al. (szerk.): *Állam és polgár*. Budapest: MTA PTI–Magyarországi Politikai Képzési Központ.
- KERTESI Gábor (1995): Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. *Esély*, 4.
- KERTESI Gábor (1996): Két cigányvizsgálat (Kritikai elemzés). *Szociológiai Szemle*, 1: 75–112.
- KERTESI Gábor–KÉZDI Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest: Socio-Typo.
- KERTESI Gábor (1998): Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, 29.
- KING, M.–ROSENFELD D.–HUNT, R. (1977): *Religion and Prejudice: A Multivariate Analysis*. Association for the Sociology of Religion (ASR): Conference Paper.
- KING, M. B.–HUNT, R. A. (1972): „Measuring the Religious Variable: Replication.” *Journal for the Scientific Study of Religion*, 11., 240–251.
- KIRKPATRICK, L. (1989): A psychometric analysis of the Allport–Ross and Feagin measures of intrinsic and extrinsic religious orientation. *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 1, 1–31.
- KIRKPATRICK, L. (1993): Fundamentalism, Christian Orthodoxy, and Intrinsic Religious Orientation as Predictors of Discriminatory Attitudes. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32(3), 256–269.
- KOENIG, H. G., PARKERSON, G. R., MEADOR, K. G. (1997): Religion Index for Psychiatric Research: A 5-Item Measure for Use in Health Outcome Studies. *American Journal of Psychiatry*, 154(6): 885.
- KOESTER, D. (1997): Childhood in National Consciousness and National Consciousness in Childhood. *Childhood*, 4, 1, Febr.
- KOHLBERG, L. (1969): Stage and Sequence: to Socialization. In: Goslin D. A. (ed.): *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago: Rand McNally.
- KOHLBERG, L. (1976): Moral Stages and Moralization: The Cognitive-Developmental Approach. In: Lickona J. (ed.): *Moral Development Behavior: Theory, Research and Social Issues*. New York: Holt–Rinehart and Winston.

- KONIG, R.–EISINGA, R.–SCHEEPERS, P. (2000): Explaining the Relationship between Christian Religion and Anti-Semitism in the Netherlands. *Review of Religious Research*, 41, 3, Mar, 373–393.
- KOPP Mária–SKRABSKI Árpád–LÓKE János–SZEDMÁK Sándor (1996): A magyar lelkiállapot az átalakuló magyar társadalomban. *Századvég*, Új folyam, 2. évf, 87–102.
- KOVÁCS András (1997): *A különbség köztünk van*. Budapest: Cserépfalvi.
- KOVÁCS András (2005) *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. Budapest: PolgART Könyvkiadó.
- KOVÁCS Róbert (1992): Települési egyenlőtlenségek – területi egyenlőtlenségek. In: Andorka R. et al. (szerk.): *Társadalmi Riórt* 1992. Budapest: TÁRKI.
- KOZMA Tamás–NAGY Péter Tibor–SZIGETI Jenő–TOMKA Miklós (1994): *Felekezeti megoszlás Magyarországon. Zárótanulmány*. Budapest: Oktatókutatási Intézet.
- KULCSÁR Kálmán (1984): A politikai kultúra és a magyar társadalom. *Társadalomkutatás*, 3–4.
- LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika*, december.
- LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván (1998): Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról”. *Replika*, 30.
- LAKI László (1992): Fiatalok a margón. In: Gazsó F.–Stumpf I. (szerk.): *Rendszerváltozás és ifjúság*. Budapest: MTA PTI. 123–143.
- LARSEN, K. S.–KILLIFER, C.–CSEPELI, Gy.–KRUMOV, K.–ANDREJEVA, L.–KASHLAKEVA, N.–RUSSINOVA, Z.–PORDANY, L. (1991): National Identity: A New Look at an Old Issue. *Ethnic and Racial Studies*, January Special Issue Vol. 14. No. 1. National Identity in Eastern Europe and the Soviet Union.
- LASKER, B. (1929): *Race Attitudes in Children*. New York: Appleton–Century–Croft
- LÁZÁR Guy (1988): Kik tartoznak a nemzethez? Fiatalok a magyarság ismérveiről és a határokon túli magyarokról. *Ifjúsági Szemle*, 2.
- LÁZÁR Guy (1996): A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In: *Többség–Kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- LÉDERER Pál (1994): Az a kétes megbízhatóság... *Replika*, 13–14. június. 201–213.
- LEONG, FT L.–ZACHAR, P. (1990): An evaluation of Allport's religious orientation scale across one Australian and two United States samples. *Educational and Psychological Measurement*, 50, 359–368.
- LIGETI György (1999): Társadalmi ismeretek és demokratikus szocializáció. *Magyar Felsőoktatás*, 5–6.
- LIGETI György (2003): *Gyűjtős. Iskola, demokrácia, civilizáció*. Budapest: Új Mandátum.
- LIPMANN, W. (1922): *Public Opinion*. New York: Harcourt.
- LUHMANN, N. (1984): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt: Suhrkamp
- MADDENS, B. (1989): A Native Country to Love? National Identity of Flemish Secondary School Pupils. *Res Publica*, 31, 1, 49–73.
- MALTBY, J.–LEWIS, C. A. (1996): Measuring Intrinsic and Extrinsic Orientation toward Religion: Amendments for its use among Religious and Non-Religious samples. *Personality and Individual Differences*, 21, 937–946.
- MALTBY, J. (1999): The internal structure of a derived, revised, and amended measure of the religious orientation scale: The Age Universal I-E Scale-I 2. *Social Behaviour and Personality*, 27, 407–412.
- MCCLOSKEY, H. (1964): Consensus and Ideology in American Politics. *American Political Science Review*, 58. 361–382.
- MCCORMICK, J.–HOEKMAN, K.–SMITH, D. (2000): *Religious orientation and locus of control in an Australian Open Enrolment Christian School*. A paper presented at the Australian Association for Research in Education Annual Conference, Sydney, 4–7 December, 2000.

- McFARLAND, S. G. (1989): Religious orientations and the targets of discrimination. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28, 324–36.
- MEAD, G. H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.
- MÉSZÁROS Árpád, CZIBUBA Zoltán, FÓTI János, NAGY Olga, SZÜCS Zoltán (1994): *A cigányság helyzete, életkörülményei*. Budapest, KSH.
- MIDDLETON, R. (1976): Regional Differences in Prejudice. *American Sociological Review*, 41, 1, Feb, 94–117.
- MOKSONY Ferenc (1985): *A kontextuális elemzés. Demográfiai Módszertani Füzetek*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- MOSCOVICI, S. (1981): On Social Representations. In: Forgas J. P. (ed.): *Social Cognition: Perspectives on Everyday Understanding*. London: Academic Press.
- MOUZELIS, N. (1986): *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin-America*. London: Macmillan.
- MUKHOPADHYAY, L. (1986): Development of Religious Identity and Prejudice in Children. *International Sociological Association (ISA)*, Conference paper.
- MURÁNYI István (1992): *Nemzet-és magyarságtudat Kelet-Magyarországon*. Kézirat.
- MURÁNYI István (1994): Drogfogyasztás a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei középiskolások körében. *Esély*, 3, 61–85.
- MURÁNYI István (1995a): Tizenévesek előítéletessége Sopronban és Salgótarjánban. *Esély*, 5. szám, 35–55.
- MURÁNYI István (1995b): Középiskolások nemzet-és magyarságtudata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2, 223–237.
- MURÁNYI István (1995c): Cigányok nemzettudata egy rétközi településen. In: Valuch T. (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest: 1956-os Intézet–Osiris. 180–193.
- MURÁNYI István–BERÉNYI Zoltán (1997): Demokratikus magatartásformák és nemzeti hovatartozás magyar és északír egyetemisták körében. *Regio*, 3, 147–175.
- MURÁNYI István (1998): Szociokulturális és területi tényezők szerepe a 10–17 éves fiatalok előítéletes gondolkodásában. In: Sik E.–Tóth J. (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI, 139–152.
- MURÁNYI István (1999): Előítéletesség és családi szocializáció a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tizenévesek körében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 1, 1–14.
- MURÁNYI István–SZOBOSZLAI Zsolt (1999): *Az ifjúság szocializációjának néhány jellemzője két alföldi városban. Alföldi Tanulmányok 1998–1999. XVII. kötet*. Békéscsaba: Nagyalföld Alapítvány, 150–161.
- MURÁNYI István (2004): Fiatalok vallásos szocializációja és előítéletessége. *Educatio*, 4, 583–594.
- N. VARGA Rita (1996): Antiszemitizmus és szektaellenesség. In: Erős F. (szerk.): *Azonosság és különbözőség*. Budapest: Scientia Humana, 162–181.
- NAGLE, J. D. (1994): Political Generation Theory and Post-Communist Youth in East-Central Europe. Research in Social Movements. *Conflicts and Change*, 17, 25–52.
- OCAMPO, K. A.–KNIGHT, G. P.–BERNAL, M. E. (1997): The Development of Cognitive Abilities and Social Identities in Children: The Case of Ethnic Identity. *International Journal of Behavioral Development*, 21, 3, Sept., 479–500.
- OERTER, R.–OERTER, R. (1993): Zur Konzeption der Identität in östlichen und westlichen Kulturen. Ergebnisse von kulturvergleichenden Untersuchungen zum Menschenbild junger Erwachsener. *Zeitschrift für Sozialisationsforschung und Erziehungssoziologie*, 13, 4, Oct. 296–310.
- PALOUTZIAN, R. F. (1996): *Invitation to the Psychology of Religion*. Boston: Allyn and Bacon.
- PANTIC, D. (1994): Changes in Political Socialization in Serbia. In: Csepeli et al. (szerk.): *From Subject to Citizen*. Budapest: Hungarian Center for Political Education. 370–393.
- PATAKI Ferenc (1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest: Kossuth.
- PATAKI Ferenc (1993): Előítélet, idegengyűlölet, tolerancia – szociálpszichológiai szempontból. *INFO-Társadalomtudomány*, 25. július.
- PATAKI Ferenc (2004): *Érzelem és identitás*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- PERCHERON, A. (1999): A gyermekek politikai szókincse. In: Szabó I.–Csákos M. (vál.): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest: Új Mandátum, 79–99.
- PERKINS, H. W. (1992): Student Religiosity and Social Justice Concerns in England and the United States: Are They Still Related? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31, 3, Sept, 353–360.
- PIAGET, J. (1932): *The Moral Judgment of the Child*. Harmondsworth, Penguin.
- PIAGET J.–WEIL, A. (1951): The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries. *International Social Science Bulletin*, 3., 561–576. (Magyarul: Piaget, J.–Weil, A. [1980]: A haza és a más országokhoz fűződő viszony fogalmának kialakulása a gyermekekben. In: Csepeli Gy. [szerk.]: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: KJK.)
- PONTON, M. O. (1988): Prejudice and Religion Revisited: A Cross-Cultural Investigation with a Venezuelan Sample. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27, 2, June, 260–271.
- QUATTRONE, G. A. – JONES, E. E. (1980): The perception of variability within ingroups and outgroups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 141–152.
- RABBIE, J. M.–HORWITZ, M. (1969): Arousal of Ingroup–Outgroup Bias by a Chance Win or Loss. *Journal of Personality and Social Psychology*, 13, 269–277.
- RIPPL, S.–BOEHNKE, K. (1995): Authoritarianism: Adolescents from East and West Germany and the United States Compared. *New Directions for Child Development*, 70, winter.
- RIZOVA, A. (1994): Political Socialization in Post-Totalitarian Bulgaria. In: Csepeli et al. (szerk.): *From Subject to Citizen*. Budapest: Hungarian Center for Political Education, 426–435.
- ROOF, W. C. (1974): Religious Orthodoxy and Minority Prejudice: Causal Relationship or Reflection of Localistic World View? *American Journal of Sociology*, 80, 3, Nov, 643–664.
- ROSENBERG, M. (1968): *The Logic of Survey Analysis*. New York: Basic Book.
- RUDMAN, L. A.–GREENWALD, A. G.–MELLOTT, D. S.–SCHWARTZ J. L. K. (1999): Measuring the Automatic Components of Prejudice: Flexibility and Generality of the Implicit Association Test. *Social Cognition*, 17, 4, winter, 437–465.
- RUTLAND, A. (1999): The Development of National Prejudice, In-Group Favouritism and Self-Stereotypes in British Children. *The British Journal of Social Psychology*, 38, 1, Mar, 55–70.
- RUTTENBERG, J.–ZEA, M. C.–SIGELMAN C. K. (1996): Collective Identity and Inter-group Prejudice among Jewish and Arab Students in the United States. *Journal of Social Psychology*, 136, 2.
- SAJO, A. (1994): Legal Socialization in Hungary under Communism and Some Implications for the Future. *Comparative Social Research*, 14.
- SARTI, S. (1994): Processes of Identity Formation in Adolescence: A New National Study by COSPES (Processi di formazione dell'identità nell'adolescenza: la nuova indagine nazionale cospes): *Tuttogiovani Notizie*, 9, 35, July–Sept, 5–20.
- SCHEEPERS, P.–VAN DER SILK, F. (1998): Frans Religion and Attitudes on Moral Issues: Effects of Individual, Spouse and Parental characteristics. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37, 4, Dec, 678–691.
- SELZNICK, G. J.–SIEINBERG, S. (1969): *The Tenacity of Prejudice*. New York: Harper & Row.

- SIMON János (1996): A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban. *Szociológiai Szemle*, 1. 11-12. 1-12.
- SKRABSKI Árpád-KOPP Mária (1999): Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke. *Századvég*, Új folyam 12. tavasz. 128-146.
- SŁOMCZYŃSKI, K. M.-SHABAD, G. (1997): Continuity and Change in Political Socialization in Poland. *Comparative Education Review*, 41, 1, Feb. 44-70.
- SMITH, T. W. (1999): The Religious Right and Anti-Semitism. *Review of Religious Research*, 40, 3, Mar. 244-258.
- STUMPF István [szerk.] (1988): *Ifjúsági rétegek és a KISZ*. Budapest: TTI.
- STUMPF István (1992a): Az ifjúsági problémák értelmezése-ifjúsági kihívás az ezredfordulón. In: Gazsó F.-Stumpf I. (szerk.): *Rendszerváltozás és ifjúság*. Budapest: MTA PTI. 9-12.
- STUMPF István (1992b): Generációs kihívás egy új politikai-szocializációs erőterében. In: Csepeli Gy.-Kéri L.-Stumpf I. (szerk.): *Állam és polgár*. Budapest: MTA PTI. 97-106.
- STUMPF István (1994): Politikai szocializáció: régi dilemmák, új kihívások. *Politikatudományi Szemle*, 2. 197-213.
- STUMPF István (1995): Ifjúság, politikai részvétel, pártpreferenciák. In: Gazsó F.-Stumpf I. (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest: Ezredforduló Alapítvány. 110-121.
- SÜNKER, H.-FARNEN, R.-SZÉLL, Gy. [szerk.] (2003): *Political Socialization, Participation and Education*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- SZABÓ Ildikó-CSEPELI György (1984): *Nemzet és politika a 10-14 éves gyerekek gondolkodásában*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- SZABÓ Ildikó (1989): A politikai tudat törésvonalai. *Világosság*, 1989. 10.
- SZABÓ Ildikó (1990): *Az ember államosítása*. Budapest: Tekintet Könyvek.
- SZABÓ Ildikó (1991): A megtanulhatatlan rendszer. Tudásszociológiai tanulmány a politikai világkép felépítésének nehézségeiről. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1-2, 128-158.
- SZABÓ Ildikó (1992): Kollektív érzelmek a politikai szocializációban. *Új Pedagógiai Szemle*, 4.
- SZABÓ Ildikó-MURÁNYI István (1993): Nemzet és magyarság. Állampolgárság és nemzeti hovatartozás egy vizsgálat tükrében. *Regio*, 1. 121-133.
- SZABÓ Ildikó (1994a): A politikai szocializáció nyomában. *Politikatudományi Szemle*, 2. 214-221.
- SZABÓ Ildikó (1994b): Minden másképpen van. Politikai reszocializáció Magyarországon. *Világosság*, 3.
- SZABÓ Ildikó-Örkény Antal (1995): A 14-15 évesek interkulturális világképe. *Regio*, 4.
- SZABÓ Ildikó-HORVÁTH Ágnes-MARIÁN Béla (1996): *Főiskolások állampolgári kultúrája*. Budapest: MTA PTI, Etnoregionális Kutatóközpont.
- SZABÓ Ildikó-ÖRKÉNY Antal (1996): 14-15 éves fiatalok interkulturális világképe. In: *Többség-Kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris-MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. 161-235.
- SZABÓ Ildikó-CSÁKÓ Mihály [vál.] (1999): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest: Új Mandátum.
- SZABÓ Ildikó-Örkény Antal (1997): Magyar középiskolások politikai érzelmei és ismeretei. *Politikatudományi Szemle*, 3.
- SZABÓ Ildikó-Örkény Antal (1998): *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest: Minoritás Alapítvány.
- SZÁNTÓ János (1992): Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon. In: Andorka R. et al. (szerk.): *Társadalmi Ríport*. Budapest: TÁRKI.
- SZÁNTÓ János (1998): A vallási mobilitás dimenziói és társadalmi vonatkozásai. In: Szántó J.: *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. Budapest: Új Mandátum.
- SZIGETI Péter (1987): Francia kutatók koncepciói a politikai szocializációról. In: Kéri L. (szerk.): *A politikai szocializáció elméleti kérdései*. Budapest: TTI. 48-99.
- SZPIRULISZ Ildikó (1994): Munkanélküliség regionális metszetben, politikák erőterében. In: Balogh I. (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA PTI. 345-358.
- SZÚCS Jenő (1974): *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat.
- SZÚCS Jenő (1981): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 3. 313-359.
- TAJFEL, H. (1969): Social and Cultural Factors in Perception. In: G. Lindzey, E. Aronson (szerk.): *Handbook of Social Psychology*, Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- TAJFEL, H.-FLAMENT, C.-BILLING, M. G.-BUNDY, R. P. (1971): Social categorization and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 1. 149-178.
- TAJFEL, H.-TURNER, J. C. (1979): An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In: Austin, W. C.-Worchel S. (szerk.): *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Monterey (Calif.): Brooks/Cole.
- TAJFEL, H. (1981): Cognitive aspects of prejudice. In: Tajfel, H.: *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press, 127-142.
- TAMÁS Pál (1997): Egyházi mozgásterek a társadalomban. In: Horányi Ö. (szerk.): *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest: Vigilia.
- TAYLOR, S. E.-FISKE, S. T. (1978): Salience, Attention and Attribution: Top of the Head Phenomena. In: L. Berkowitz (ed.): *Advances in Experimental Social Psychology*, (vol.11), New York: Academic Press.
- TOMKA Miklós (1996): Vallás és vallásosság. In: Andorka et al. (szerk.): *Társadalmi Ríport 1996*. Budapest: TÁRKI. 592-616.
- TOMKA Miklós (1998): A vallásosság mérése. In: Máté-Tóth A.-Jahn M. (szerk.): *Studia Religiosa*. Szeged: Bába és Társa.
- TOMKA Miklós (2002): *Vallásszociológia*. www.fil.hu/uniworld/vt/szoc/tomka_1.htm.
- VERES Valér (2002): Az életkor és a nemzeti identitás hatása a társadalmi kapcsolathálók alakulására Erdélyben. In: Sorbán Angella (szerk.): *Szociológiai tanulmányok erdélyi fiatalokról*. Budapest-Kolozsvár: Akadémia-Scientia, 129-154.
- VERKUYTEN, M.-HAGENDOOR, L. (1998): Prejudice and Self-Categorization: The Variable Role of Authoritarianism and In-Group Stereotypes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 1, Jan. 99-110.
- WEIL, F. D. (1985): The Variable Effects of Education on Liberal Attitudes: A Comparative-Historical Analysis of Anti-Semitism Using Public Opinion Survey Data American. *Sociological Review*, 50, 4, Aug. 458-474.
- WESOLOWSKI, W. (1995): The Nature of Social Ties and the Future of Postcommunist Society: Poland after Solidarity. In: Hall, J. A. (ed.): *Civil Society. Theory, History and Comparison*. Cambridge: Polity Press, 110-135.
- WULFF, D. M. (1991): *Psychology of religion: Classic and contemporary views*. New York: Wiley.
- ZINECKER, J. (1992): A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In: Gábor K. (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és az ifjúság*. Szeged: JATE.

Függelék

F.1.

A kutatások elnevezése: „10–17 évesek”; „Nyolcadikosok”; „Szabolcsi középiskolások”; „Debreceni egyetemisták”; „Szabolcsi tizenévesek”; „Sopron–Salgótarján”; „Hetedikeselek”; „Pécsi középiskolások”; „Szolnoki fiatalok”; „Keleti fiatalok”; „Felekezeti fiatalok”.

A felhasznált kutatások néhány jellemzője és a megjelent publikációk:

„10–17 évesek”. A politikai szocializáció különböző területeire vonatkozó kérdőíves interjúk 1992. szeptemberében készültek a 10–17 éves korcsoportot reprezentáló N=4000 fős országos mintán. A kutatást az MTA PTI és az Ezredforduló Alapítvány végezte, az adatbázis másodelemzésének lehetőségét Csepeli Györgynek és Závecz Tibornak köszönhetjük (a kutatás eredményeit a Vesztesek címmel megjelent tanulmánykötet foglalja össze). (Gazsó–Stumpf, 1995) A másodelemzés néhány eredménye az MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyvében jelent meg. (Murányi, 1998)

„Nyolcadikosok”. Az 1995 május – júniusban készült kutatást a Minoritás Kisebbség-kutató Intézet végezte, az általános iskolák nyolcadik osztályos tanulóit országosan reprezentáló N = 4248 fős mintán. A politikai szocializáció különböző területei mellett a kutatás az interkulturális ismereteket és a kisebbségekkel kapcsolatos attitűdöket is vizsgálta. Az adatbázis további elemzése Szabó Ildikó jóvoltából vált lehetővé, ezúton is köszönet érte. (A kutatás eredményeit egyrészt az Osiris Kiadó és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport közös sorozatában megjelent *Többség–kisebbség* kötet, (Szabó–Örkény, 1996) másrészt a Minoritás Alapítvány által gondozott *Tizenévesek állampolgári kultúrája* könyv (Szabó–Örkény, 1998) tartalmazza.

„Szabolcsi középiskolások” Az 1993. május hónapban lebonyolított kutatás a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei ÁNTSZ drog-epidemiológiai adatfelvételéhez kapcsolódott, a megye középfokú oktatási intézményeiben tanulók N=1.165 fős mintáján készült. A minta jól reprezentálja három város (Nyíregyháza, Mátészalka, Vásárosnamény) középiskoláinak és szakmunkásképző intézeteinek I–III. évfolyamát, de a megye egészét semmiképpen. (A három városban működik a megye középfokú oktatási intézményeinek 59 százaléka, itt tanul a középiskolások több mint kétharmada. A kutatásról két tanulmány jelent meg. (Murányi, 1994; 1995b)

„Debreceni egyetemisták”. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem nappali tagozatos hallgatóinak évfolyam és fő szak alapján reprezentáló 400 fős egyetemista mintáján, 1994. februárjában végzett kutatásban – amely egyúttal az I. és II. éves szociológia szakos hallgatók terepgyakorlata volt – elsősorban a demokráciához való viszonyt kife-

jező magatartásformák és a nemzeti hovatartozás kapcsolatát vizsgáltuk. Az adatfelvétel feldolgozását 1995 őszén megszakította, majd módosította egy összehasonlító kutatás lehetősége. (A Soros Alapítvány ösztöndíja lehetővé tette, hogy a szerző 1995. október–december között három hónapot tölthetett a belfasti Queens University, European Studies Institute vendégeként). Az etnikai és vallási konfliktusok szinonimájává vált észak-írországi Belfast egyetemén a debreceni egyetemisták körében végzett kutatás során alkalmazott kérdőív rövidített változatát 200. szociológiát és politológiát hallgató diák töltötte ki. A debreceni vizsgálat eredeti célkitűzése – a politikai rendszer változását követően milyen demokratikus magatartásformák és nemzeti identitás jellemzi egy vidéki egyetem hallgatóit – további vizsgálati dimenzióval bővült. Milyen azonosság és eltérés van a közép-kelet-európai régiótól alapvetően eltérő politikai-társadalmi környezetben szocializálódott északír és magyar egyetemisták nemzeti identitása és a demokráciához való viszonya, illetve ezek kapcsolódása között? Hogyan jellemezhetők ezen szempontok szerint azok a leendő északír értelmiségiek, akik nemzettudatának történelmi keretét az Egyesült Királyságba politikailag beilleszkedni nem kívánó Írország, s a függetlenségért mindig is elkészen küzdő írek történelme adja? A 400 fős debreceni egyetemista és a belfasti 200 fős hallgatói alminták direkt összehasonlító elemzése nehezen indokolható módszertani problémákkal járt volna. A magyar és északír egyetemistákat reprezentáló adatfelvétel hiányában ezért az összehasonlító elemzés minimális kritériumának való megfelelésre törekedtünk, s egy elfogadható elemszám csökkenéssel járó kvázi mintát képeztünk. A minta kialakításának egyik szempontja az volt, hogy az egyenlő elemszámú magyar és északír almintában csak társadalomtudományt hallgató egyetemisták szerepeljenek. A belfasti vizsgálatnál ez adott volt, a magyar mintába csak a bölcsész hallgatókat soroltuk. A másik szempontunk – mely szintén elemszám csökkenéssel járt – a két al minta demográfiai azonossága volt. A két al mintát úgy generáltuk, hogy a nem és a három kategóriás életkor változók szerinti megoszlás mellett a két változóval képzett keresztátlás megoszlások celláinak elemszáma is azonos legyen. Az így kialakított, nem és életkor szempontjából teljesen azonos 165–165 fős magyar, illetve északír al mintát vontuk be a további elemzésekbe. A vizsgálat fontosabb eredményeit a Regio folyóiratban publikáltuk. (Murányi–Berényi, 1997)

„Szabolcsi tizenévesek” Az 1995 áprilisában készült kutatás a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei 6–18 éves korú gyerekeket reprezentáló N=1600 fős mintán készült. A vizsgálat része volt a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei ÁNTSZ „Egyenlő esélyt az egészségeshez” programjához kapcsolódó adatfelvételnek. A 6–14 éves gyerekeknél mindkét szülővel, a 14 éven felülieknél csak abban az esetben készültek szülővel is kérdőíves interjúk, ha az iskola a gyerek lakóhelyén volt. Tekintettel az életkori sajátosságokból eredő korlátokra, a megye 10–18 éves fiataljait iskola- és településtípus alapján reprezentáló olyan N=300 fős adatbázist alakítottunk ki, amely a kérdéselt fiatalok szüleinek (N=600 fő) válaszait is tartalmazta. A kutatásról 1999-ben jelent meg tanulmány. (Murányi, 1999)

„Sopron–Salgótarján” A tizenéves fiatalok előítéletességét befolyásoló szocio-kulturális tényezők együttes vizsgálatára különösen alkalmas volt az 1997-ben készült kutatás adatbázisa. A három kutatóintézet (MTA Pszichológiai Intézet, TÁRKI, Oktatókutató Intézet) együttműködése alapján készült kérdőíves adatfelvétel az ország két olyan városában készült, amelyek a földrajzi távolság mellett a szocializációs környezeti jellemzők tekintetében is meglehetősen távol esnek egymástól. A szocialista közelmúlt és a rendszerváltozás negatív hatásai eltérően vannak jelen a nógrádi ipari és bányaváros

Salgótarjánban, illetve a nyugati határszáron fekvő történelmi tradíciókkal és jelentős osztrák idegenforgalommal rendelkező Sopronban. A kutatási téma szempontjából nem elhanyagolható tény, hogy a hátrányosabb életkörülmények mellett Salgótarjánban a cigány lakossági arány az országos átlag feletti (8.2 százalék), míg Sopronban gyakorlatilag elhanyagolható (0.5 százalék) mértékű. (Kertesi-Kézdi, 1998) A politikai szocializációra, antiszemitizmusra is vonatkozó kérdőíves interjúk a két város 16–17 éves fiataljait reprezentáló 200–200 fős mintán készültek. A kutatás során lehetőség volt a szocializáció folyamatában kitüntetett szerepet játszó családi ágens közvetlen hatásának elemzésére. Hasonló kérdőív alapján az egyik szülővel – legtöbbször az apával – szintén készültek interjúk. (Amennyiben a legalább két éve közös háztartásban élő, vérszerinti, vagy nevelőapával nem lehetett interjúzni – az anya egyedül neveli a fiatalt, illetve az anya házastársa, élettársa két évnél rövidebb ideje él a családdal –, akkor a szülő interjú az anyával készült. A kutatás néhány eredményéről az Esély folyóiratban számoltunk be. (Murányi, 1995b)

„Hetedikese”. Az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetének, Csáki Mihály vezetésével 1991-ben elkezdett politikai szocializációs vizsgálatorozatának részeként, 1998 őszén három városban (Budapest, Debrecen, Győr), a hetedikese, 13 éves korcsoportban készült önkéntes kérdőíves adatfelvétel. Az N=799 fős minta (a budapesti almintá N=249, a debreceni almintá N=269, a győri almintá N=281 fős volt) kialakítása úgy történt, hogy az iskolákat – mindhárom városban – környezetük alapján soroltuk három csoportba: 1. „elit” iskolatípus; 2. „belvárosi” iskolatípus; 3. „lakótelepi” iskolatípus. (Az egyes iskolatípusokban 5–6 osztály lekérdezésére került sor). Az iskolák kijelölésében figyelembe vettük az önkormányzati hivatalok szakembereinek véleményét is, így az „elit-belvárosi-lakótelepi” sorrend a szülők státusza, illetve az iskolák középfokú beiskolázási arányai közötti különbségeket is tükrözi. A vizsgálatról a *Szociológiai Szemlében* jelent meg tanulmány. (Csáki-Berényi-Bognár-Tomay, 2000)

„Pécsi középiskolások” A fiatalok állampolgári szocializációját vizsgáló önkéntes kérdőíves kutatás a 17 éves (III. évfolyam, 11-es) pécsi középiskolások N= 1754 fős teljes populációján, 1999. októbertől és 2000. áprilisa között zajlott. A Ligeti György vezetésével lebonyolított vizsgálatban 20 középiskola 80 osztálya szerepelt. Az adatbázis feldolgozásának lehetőségét Ligeti Györgynek köszönhetjük. A kutatásról a *Felsőoktatási Szemlében* és a PhD disszertációt feldolgozó könyvben olvashattunk. (Ligeti, 1999; 2002)

„Szolnoki fiatalok” A vizsgálatot – a szerző közreműködésével – az MTA Regionális Kutatások Központjának Alföldi Tudományos Intézetének Társadalomkutató Csoportja végezte. Az adatfelvétel 1997. májusában zajlott, a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben tanulókat reprezentáló 481 fős mintán. A kutatás eredményeit a Nagyalföld Alapítvány gondozásában megjelent kötetben ismertettük. (Murányi-Szoboszlai, 1999)

„Keleti fiatalok”. A kutatás adatfelvétele 1999. november hónapban volt, a KLTE I. éves másoddiplomás hallgatóinak kutatómódszertan kurzusához kapcsolódott. A gyerekekre és szüleikre vonatkozó kvótás mintavétel során két szempontot kellett figyelembe venni: az N=120 fős, középfokú oktatási intézményekben tanuló gyerek mintában legyen azonos a nemek aránya, illetve a szülők iskolázottsága alapján legyen két azonos elemszámú „magas” és „alacsony” végzettségű családi háttérrel jellemezhető csoport (az egyik esetben mindkét szülő legfeljebb szakmunkásképzőt végzett, a másik esetben mindkét szülő legalább érettségizett). A mintába közel azonos arányban kerültek Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Békés és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben élő családok.

„Felekezeti fiatalok”. A Debreceni Egyetem Szociológia Tanszékének kutatása 2003. májusában zajlott, a szerző koordinálásával. A társadalomtudományi kutatómódszertan kurzusok hallgatóinak közreműködésével végzett adatfelvétel kvótás mintavételénél – hasonlóan a „Keleti fiatalok” vizsgálatához – két kritériumot kellett figyelembe venni: 1. a vizsgálat 120 családra kialakított mintájában a három lekérdezett (apa, anya, gyerek) azonos felekezethez (vagy református, vagy katolikus) tartozzon, vagy református, vagy katolikus legyen; 2. a gyerek kérdezett középfokú oktatási intézményben tanuljon. A mintába került családok lakóhelye – szintén megegyezve a *Keleti fiatalok* kutatással – gyakorlatilag három megyében található: 55 százalékuk Hajdú-Bihar, 15 százalékuk Szabolcs-Szatmár-Bereg, míg 14 százalékuk Borsod-Abaúj-Zemplén megyében él. A vizsgálat eredményeit az *Educatio* folyóirat politikai szocializációról megjelent tematikus számában foglaltuk össze. (Murányi, 2004)

A minták életkori megoszlása. „Keleti fiatalok” (16 éves: 10 százalék, 17 éves: 35 százalék, 18 éves: 39 százalék, 19 éves: 16 százalék); „Pécsi fiatalok” (15–17 évesek); „Hetedikese”: 13–14 évesek; „Nyolcadikosok” (14–15 évesek); „Szabolcsi középiskolások” (14–17 évesek); „Salgótarján-Sopron” (16–17 évesek); „Szabolcsi tizenévesek” (10–18 évesek); „10–17 évesek” (10–17 évesek); „Debreceni fiatalok” (1973-ban vagy korábban született: 54 százalék, 1974-ben született: 27 százalék, 1974 után született: 19 százalék); „Szolnoki fiatalok” (14–16 éves: 24 százalék; 17 éves: 23 százalék, 18 éves: 20 százalék, 19–25 éves: 33 százalék); „Felekezeti fiatalok” 14–19 évesek.

A minták nemek szerinti (fiú-lány) megoszlása. „Pécsi fiatalok” (51–48 százalék); „Keleti fiatalok” (48–52 százalék); „Hetedikese” (52–48 százalék); „Szolnoki fiatalok” (56–44 százalék); „Felekezeti fiatalok” (47–53 százalék); „Debreceni egyetemisták” 20–80 százalék.

A minták elemszáma. „Szabolcsi középiskolások” (N=1165 fő); „10–17 évesek” (N=4000 fő); „Pécsi középiskolások” (N=1754 fő); „Nyolcadikosok” (N=4248 fő); „Debreceni egyetemisták” (N=200 fő); „Sopron Salgótarján” (N=400 fő); „Hetedikese”: (N=800 fő); „Szolnoki fiatalok” (N=481 fő); „Keleti fiatalok” (N=120 fő); „Szabolcsi tizenévesek” (N=300 fő); „Felekezeti fiatalok” (N=120 fő).

F.2.

Nyolcadikosok minta felekezeti megoszlása (katolikus: 51 százalék, református: 16 százalék, egyéb felekezet: 6 százalék, egyik felekezethez sem tartozik: 24 százalék, válaszhiány: 3 százalék). Az anyák felekezeti megoszlása (katolikus: 53 százalék, református: 16 százalék, egyéb felekezet: 5 százalék, egyik felekezethez sem tartozik: 9 százalék, válaszhiány: 17 százalék). Az apák felekezeti megoszlása (katolikus: 48 százalék, református: 15 százalék, egyéb felekezet: 5 százalék, egyik felekezethez sem tartozik: 10 százalék, válaszhiány: 22 százalék). A felekezeti hovatartozás alapján képzett változó kategóriáinak megoszlása a 10–17 évesek mintában (katolikus: 57 százalék, református: 15 százalék, egyéb felekezet: 6 százalék, nem jegyezték be felekezethez, nem keresztelték meg: 22 százalék).

F.3.

A szolnoki minta felekezeti jellemzői (katolikus: 40 százalék, református: 10 százalék, egyéb felekezethez tartozik: 5 százalék, nem keresztelték meg, illetve nem jegyezték be: 45 százalék).

F.4.

Felekezeti megoszlás a teljes mintában (katolikus: 42 százalék, református: 15 százalék, egyéb felekezet: 14 százalék, nem bejegyzett: 16 százalék, válaszhiány: 12 százalék). Felekezeti megoszlás a három városban. Budapest (katolikus: 53 százalék, református: 14 százalék, egyéb felekezet: 16 százalék, nem vallásos: 18 százalék). Debrecen (katolikus: 29 százalék, református: 25 százalék, egyéb felekezet: 12 százalék, nem vallásos: 24 százalék). Győr (katolikus: 61 százalék, református: 4 százalék, egyéb felekezet: 21 százalék, nem vallásos: 14 százalék).

F.5.

A fiatalok felekezeti megoszlása. Sopron (katolikus: 74 százalék, egyéb felekezethez tartozik: 8 százalék, felekezeten kívüli: 18 százalék). Salgótarján (katolikus: 74 százalék, egyéb felekezethez tartozik: 8 százalék, felekezeten kívüli: 18 százalék). A szülők felekezeti megoszlása. Sopron (katolikus: 84 százalék, egyéb felekezethez tartozik: 10 százalék, felekezeten kívüli: 7 százalék). Salgótarján (katolikus: 75 százalék, egyéb felekezethez tartozik: 10 százalék, felekezeten kívüli: 15 százalék).

F.6.

Magyar egyetemisták (katolikus: 34 százalék, protestáns: 31 százalék, egyéb felekezet: 8 százalék, válaszhiány: 27 százalék). Északír egyetemisták (katolikus: 57 százalék, protestáns: 27 százalék, egyéb felekezet: 4 százalék, válaszhiány: 12 százalék).

F.7.

A vallásosság szerint elkülönült csoportok képzése pontozással.

10–17 évesek kutatás. A vallásos önbesorolás kategóriáihoz rendelt pontértékek (1 pont: „nem vagyok vallásos, mert meggyőződésem szerint a vallásnak nincs igaza”, 2 pont: „nem vagyok vallásos, engem ilyesmi nem érdekel”, 3 pont: „nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem”, 4 pont: „hiszek istenben, de nem vagyok vallásos”, 5 pont: „vallásos vagyok a magam módján”, 6 pont: „vallásos vagyok, az egyház tanítását követem”). A vallásgyakorlás intenzitásához rendelt pontértékek (1 pont: nem jár templomba, istentiszteletre; 2 pont: ritkán jár templomba, istentiszteletre; 3 pont: gyakran jár templomba, istentiszteletre). Az összevont változó 2 és 9 pont közötti értéket vehetett fel. A kialakított három csoport: ateista csoport (az összevont skálán 2–4 pont, a teljes minta 30 százaléka), vallásos csoport (az összevont skálán 5–7 pont, a teljes minta 30 százaléka), egyházhi csoport (az összevont skálán 8–9 pont, a teljes minta 21 százaléka).

Nyolcadikosok kutatás. A vallásgyakorlás és a hittanra járás kategóriáihoz rendelt pontértékek (1 pont: soha nem jár templomba, 1 pont: nem jár hittanra, 2 pont: csak nagy ünnepeken jár templomba, 2 pont: jár hittanra, 3 pont: havonta jár templomba, 4 pont: hetente jár templomba). Az összevont változó 2 és 6 pont közötti értéket vehetett fel. A kialakított három csoport: ateista csoport (az összevont skálán 2 pont, a teljes minta 33 százaléka), vallásos csoport (az összevont skálán 3–4 pont, a teljes minta 45 százaléka), egyházhi csoport (az összevont skálán 5–6 pont, a teljes minta 22 százaléka).

Szolnoki fiatalok kutatás. A vallásos önbesorolás kategóriáihoz rendelt pontértékek (1 pont: „más a meggyőződés, határozottan nem vagyok vallásos”, 2 pont: „nem

vagyok vallásos”, 3 pont: „nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy nem”, 4 pont: „vallásos vagyok a magam módján”, 5 pont: „vallásos vagyok, az egyház tanításait követem”). A vallásgyakorlás kategóriáihoz rendelt pontértékek (1 pont: egyáltalán nem jár templomba, istentiszteletre, 2 pont: csak családi események, nagy ünnepek alkalmával, 3 pont: évente többször, 4 pont: havonta többször, 5 pont: hetente jár templomba, istentiszteletre). Az összevont változó 2 és 10 pont közötti értéket vehetett fel. A kialakított három csoport: ateista csoport (az összevont skálán 2–5 pont, a teljes minta 43 százaléka), vallásos csoport (az összevont skálán 6 pont, a teljes minta 44 százaléka), egyházhi csoport (az összevont skálán 7–10 pont, a teljes minta 13 százaléka).

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A vallásos önbesorolás kategóriáihoz rendelt pontértékek (1 pont: „más a meggyőződés, határozottan nem vagyok vallásos”, 2 pont: „nem vagyok vallásos”, 3 pont: „nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy nem”, 4 pont: „vallásos vagyok a magam módján”, 5 pont: „vallásos vagyok, az egyház tanításait követem”). A vallásgyakorlás intenzitásához rendelt pontértékek (1 pont: egyáltalán nem jár templomba, istentiszteletre, 2 pont: csak családi események, nagy ünnepek alkalmával, 3 pont: évente többször, 4 pont: havonta többször, 5 pont: hetente jár templomba, istentiszteletre). Az összevont változó 2 és 10 pont közötti értéket vehetett fel. A kialakított három csoport: ateista csoport (az összevont skálán 2–5 pont), vallásos csoport (az összevont skálán 6 pont), egyházhi csoport (az összevont skálán 7–10 pont). Az azonos indikátorokkal mért vallásosság szerint a gyerekek a leginkább, az apák a legkevésbé vallásosak: Gyerek al minta (ateista: 19 százalék, vallásos: 23 százalék, egyházhi: 58 százalék). Anya al minta (ateista: 13 százalék; vallásos: 52 százalék; egyházhi: 35 százalék). Apa al minta (ateista: 27 százalék; vallásos: 52 százalék, egyházhi: 21 százalék).

Salgótarján–Sopron kutatás. A vallásos önbesorolás kategóriáihoz rendelt pontértékek (1 pont: „sosem voltam hívő, vallásos”, 2 pont: „valamikor hívő, vallásos voltam”, 2 pont: „régebben nem voltam vallásos, de most az vagyok”, 3 pont: „egész életemben hívő, vallásos voltam”). A vallásgyakorlás intenzitásához rendelt pontértékek (1 pont: soha nem jár templomba, istentiszteletre, 2 pont: évente, vagy ennél ritkábban, 3 pont: évente néhányszor, 4 pont: néhányszor havonta, vagy havonta, 5 pont: hetente jár templomba, istentiszteletre, 6 pont: hetente többször). A hittanra járás gyakoriságához rendelt pontértékek (1 pont: még nem vett részt, 2 pont: már részt vett). Az összevont változó 3 és 11 pont közötti értéket vehetett fel. A kialakított három csoport: ateista csoport (az összevont skálán 3–4 pont), vallásos csoport (az összevont skálán 5–7 pont), egyházhi csoport (az összevont skálán 8–11 pont). Az azonos indikátorokkal mért vallásosság szerint a gyerekek 35 százaléka ateista, 34 százaléka vallásos, 31 százaléka egyházhi. A szülők 30 százaléka ateista, 46 százaléka vallásos, 24 százaléka egyházhi.

A vallásosság szerint elkülönült csoportok képzése klaszteranalízissel. Keleti fiatalok kutatás. A vallásos önjellemzés, a templomba járási gyakoriság, a hittanoktatáson való részvétel és a hittanoktatás megítélése változók bevonásával elvégzett quick-cluster elemzés eredményeként kapott három csoport jellemzői. Vallásos csoport. (A teljes minta 47 százaléka. A csoportba tartozók 57 százaléka a maga módján vallásos, 36 százalék hisz istenben, de nem tartja magát vallásosnak. Az ide tartozók egyharmada – 34 százalék – csak családi események alkalmával jár templomba, 35 százalékuk

csak egyházi ünnepek alkalmával jár templomba. Gyakorlatilag senkit sem jellemez, a rendszeres hittanoktatáson való részvétel: 91 százalék egyáltalán nem vesz részt, többségük – 60 százalék – a fakultatív, a bizonyítványban nem feltüntetett hittanoktatást preferálja). Ateista csoport. (A teljes minta 31 százaléka. A legkevésbé vallásos csoport fele – 53 százalék – nem tartja magát vallásosnak, s nem is érdekli a vallás, de magas a bizonytalanok aránya is, mivel 29 százalékuk nem tudta megmondani, hogy vallásos-e vagy nem. Közel kétharmaduk – 63 százalék – egyáltalán nem, 31 százalékuk csak családi események alkalmával megy templomba. Nincs a csoportban senki, aki résztvevője a hittanoktatásnak, amit 6 százalékuk csak fakultatívan, 29 százalékuk csak egyházi szervezésben tartja elképzelhetőnek). Egyházhű csoport. (A teljes minta 22 százaléka. A másik két csoporttól nagymértékben különböző klaszter 56 százalékban az egyházi tanítások szerinti vallásossággal jellemezte magát – 44 százalék a maga módján vallásos. A csoport fele – 52 százalék – hetente jár templomba, s nincs olyan közöttük, aki az évi néhány alkalomnál ritkábban látogatná az istentiszteleteket. Jelentős a hittanon résztvevők aránya – 56 százalék –, de kötelezővé csak 20 százalék, bizonyítványba beírt fakultatív képzésként 36 százalék tenné).

Szabolcsi középiskolások kutatás. Az egyház tanításainak megfelelően vallásos a tanulók egytizede (11 százalék). Határozottan nem vallásos, más meggyőződésű a tanulók 6 százaléka, míg nem tekinti vallásosnak magát a gyerekek 14 százaléka. A diákok több mint fele (57 százalék) a maga módján vallásos, míg 9 százalékuk bizonytalan annak megítélésében, hogy vallásos-e, vagy nem. A templomba járási gyakoriságot elsősorban a családi eseményekhez, nagy ünnepekhez kapcsolódó aktualitás határozza meg, mivel a tanulók 40 százaléka csak ilyenkor megy templomba. A diákok egyötöde (24 százalék) egyáltalán nem, 15 százaléká évente többször jár templomba. Az istentiszteleteken való gyakori (hetente, illetve havonta többször) részvételben megnyilvánuló vallásgyakorlás minden ötödik (20 százalék) tanulóra jellemző. A vallásos önjellemzés és a templomba járási gyakoriság változók bevonásával elvégzett quick-cluster elemzés eredményeként kapott három csoport jellemzői. Vallásos csoport (A teljes minta 56 százaléka. A csoporthoz tartozók többsége – 82 százalék – a maga módján vallásos, az egyház tanításait követő vallásosok aránya csak 7 százalék, de nincs önmagát nem vallásosnak tartó, vagy más meggyőződésű csoportban. Többségük családi események alkalmával – 59 százalék –, egynegyedük – 25 százalék – évente több alkalommal jár templomba. Ateista csoport. (A teljes minta 22 százaléka. Az ateistának elnevezett csoport több mint egynegyede – 28 százalék – határozottan nem vallásos, más meggyőződésű. Az Ateista csoportban nincs olyan kérdezett, aki a maga módján, vagy az egyház tanítása szerint tartja vallásosnak magát, többségük – 62 százalék – a nem vagyok vallásos kijelentéssel azonosult. Egyáltalán nem jár templomba a csoport 67 százaléka, 29 százalékuk csak családi esemény alkalmával. Egyházhű csoport (A teljes minta 19 százaléka. A leginkább vallásos csoport fele – 54 százalék – a maga módján, 38 százaléká az egyház előírásainak megfelelő vallásossággal jellemezte magát. A vallásgyakorlásukat az jellemzi, hogy legalább havonta többször mennek templomba, de a csoport több mint fele – 55 százalék – hetente jár istentiszteletre).

F.8.

A vallásos identifikáció változó megoszlása a teljes – gyerekek és szülők, N=360 fő – mintában. („Vallásos vagyok, az egyház tanításait követem”: 18 százalék, „Vallásos vagyok a magam módján”: 49 százalék, „Hiszek Istenben, de nem vagyok vallásos”: 13 százalék, „Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem”: 6 százalék, „Nem vagyok vallásos, engem az ilyesmi nem érdekel”: 10 százalék, „Egyáltalán nem vagyok vallásos, mert meggyőződésem szerint a vallásnak nincs igaza”: 3 százalék, válaszhíány: 1 százalék). Az intézményes vallási aktivitás változó megoszlása a teljes mintában (Hetenként: 21 százalék, havonta többször: 9 százalék, időről-időre, vagyis évente többször: 12 százalék, csak a nagy egyházi ünnepek alkalmából: 15 százalék, csak családi események alkalmából: 28 százalék, egyáltalán nem jár templomba, vallási összefüggéssel: 14 százalék, válaszhíány: 1 százalék). A személyes vallási aktivitás változó megoszlása a teljes mintában (Soha nem imádkozik: 19 százalék, néha előfordul: 35 százalék, gyakran imádkozik, de nem naponta: 20 százalék, naponta imádkozik: 24 százalék, válaszhíány: 2 százalék). Az Istenhit változó megoszlása a teljes mintában. („Nem hiszek Istenben”: 9 százalék, „Nem hiszek Istenben, de hiszek egy felsőbb hatalomban”: 6 százalék, „Nem tudom eldönteni, hogy hiszek-e Istenben”: 9 százalék, „Kétségekkel, de hiszek Istenben”: 24 százalék, „Határozottan hiszek Istenben”: 48 százalék; válaszhíány: 3 százalék).

F.9.

A vallásos önjellemzés, az Isten-hit, a templomba járás és az imádkozás gyakorisága változók bevonásával elvégzett quick-cluster elemzés eredményeként kapott három csoport jellemzői. Nem vallásos csoport (A teljes minta 47 százaléka. A csoportba tartozók 49 százaléka nem tartja magát vallásosnak, 25 százaléka nem tudja megmondani. A csoport 47 százaléka nem hisz Istenben, 44 százaléka egyáltalán nem, 49 százalékuk csak családi események alkalmából jár templomba, istentiszteletre. Többségük – 72 százalék – soha nem imádkozik: maga módján vallásos, 36 százalék hisz Istenben, de nem tartja magát vallásosnak. Az ide tartozók egyharmada – 34 százalék – csak családi események alkalmával, 35 százalékuk csak egyházi ünnepek alkalmával jár templomba. Inkább vallásos csoport. (A teljes minta 32 százaléka. A csoport nagy része – 69 százalék – a maga módján vallásos, 37 százalékuk határozottan, 48 százalékuk kétségekkel hisz Istenben. A csoport 40 százaléka csak családi alkalmakkor jár templomba, de viszonylag magas – 32 százalék – a csak egyházi ünnepeket megjelölők aránya is. Többségük – 63 százalék – csak néha, míg 10 százalékuk soha nem imádkozik). A vallásos csoport. (A teljes minta 21 százaléka. A másik két csoporttól nagymértékben különböző klaszter 47 százaléka az egyház tanításai szerint, 48 százaléka a maga módján tartja magát vallásosnak. Gyakorlatilag mindenki – 93 százalék – határozottan hisz Istenben és 60 százalék heti, 26 százalék havi gyakorisággal jár templomba. A csoport 60 százaléka naponta, míg 37 százaléka gyakran imádkozik).

F.10.

A szülők vallásosságára vonatkozó kérdések: „Édesapja rendszeresen járt istentiszteletre?” (igen válaszok aránya: 37 százalék); „Édesanyja rendszeresen járt istentiszteletre?” (igen válaszok aránya: 52 százalék). A vallási intézmények szocializációjára vonatkozó kérdések: „Járt-e gyermekkorában iskolai hittanoktatásra?” (igen válaszok aránya: 47 százalék); „Járt-e gyermekkorában templomi hittanoktatásra?” (igen válaszok aránya: 65 százalék); „Gyermekkorában rendszeresen járt istentiszteletre?” (igen válaszok aránya: 48 százalék)

F.11.

A *Felekezeti fiatalok* kutatás mintájában a gyerekek 56 százalékának iskolájában van hittanoktatás. A fiatalok 73 százaléka iskolai, míg 11 százaléka másutt vesz részt hittanoktatáson. Tradicionális hiedelmek: A „Hisz-e Ön a ...” kérdésre adott „igen” válaszok százalékos megoszlása a teljes mintában. (A lélek halhatatlanságában: 60 százalék, a halál utáni életben: 57 százalék, a mennyországban: 55 százalék, a megváltásban: 54 százalék, a testtől független emberi lélekben: 47 százalék, a pokolban: 41 százalék, a vallási csodákban: 41 százalék, az eredendő bűnben: 34 százalék, a halál utáni újjászületésben, a reinkarnációban: 33 százalék, az ufókban: 29 százalék, a horoszkópban: 28 százalék, az ördögben: 27 százalék, a kísértetekben: 14 százalék). Isten-hit: A kijelentésekkel való egyetértés átlaga az ötfokozatú skálának – 1: egyáltalán nem ért egyet, 5: nagymértékben egyetért – megfelelően. („Az élet értelmét magunk adjuk”: 4.06, „Azt, hogy mi a jó, és mi a rossz, a társadalom törvényei döntenek el”: 3.04, „Azt, hogy mi a jó és mi a rossz, lelkiismeretünk dönti el”: 3.98, „Azt, hogy mi a jó és mi a rossz, Isten törvényei döntenek el”: 2.80, „Az egyháznak minden fontos kérdésben véleményt kell mondania”: 2.77, „Senkinek nincs joga beleszólni abba, hogy ki mennyire vallásos”: 4.68, „Az élet értelmét Isten jelenti”: 2.65, „Az Istennel való kapcsolatomhoz nincs szükségem az egyházi közvetítésre”: 3.47, „Isten mindenkiel személy szerint törődik”: 3.33). Ima-hit: Az „Előfordult már, hogy az imába foglalt kérése megvalósult?” kérdésre adott válaszok százalékos megoszlása a teljes mintában. (Soha nem fordult elő: 19 százalék, egyszer-kétszer előfordult: 33 százalék, többször előfordult: 33 százalék, válaszhány: 15 százalék).

F.12.

Hetedikesek kutatás. A hittanra járás szignifikáns jellemzői a felekezeti csoportokban. Katolikusok. (Nem jár hittanra: 30 százalék, korábban járt, vagy most szeretne: 43 százalék, jelenleg jár hittanra: 28 százalék). Reformátusok. (Nem jár hittanra: 48 százalék, korábban járt hittanra vagy most szeretne: 43 százalék, jelenleg jár hittanra: 10 százalék). Egyéb felekezethez tartozók. (Nem jár hittanra: 43 százalék, korábban járt, vagy most szeretne: 34 százalék, jelenleg jár hittanra: 24 százalék). Felekezethez nem tartozók. (Nem jár hittanra: 85 százalék, korábban jár, vagy most szeretne: 15 százalék, jelenleg jár hittanra: 0 százalék). A hittanra járás jellemzői a lakóhely alapján képzett csoportokban. Budapest. (Nem jár hittanra: 54 százalék, korábban járt, vagy most szeretne: 38 százalék, jelenleg jár hittanra: 9 százalék). Debrecen. (Nem jár hittanra: 59 százalék, korábban járt, vagy most szeretne: 37 százalék, jelenleg jár hittanra: 5 százalék). Győr. (Nem jár hittanra: 32 százalék, korábban járt, vagy most szeretne: 33 százalék, jelenleg jár hittanra: 35 százalék).

F.13.

A protestáns hallgatók templomba járási gyakorisága (magyar hallgatók – soha: 29, ritkán: 49, gyakran: 22 százalék; északír hallgatók – soha: 22, ritkán: 46, gyakran: 32 százalék). A katolikus hallgatók templomba járási gyakorisága (magyar hallgatók – soha: 25, ritkán: 47, gyakran: 28 százalék; északír hallgatók – soha: 12, ritkán: 39, gyakran: 50 százalék).

F.14.

A *Hetedikesek* kutatás hittanoktatásra vonatkozó eredményei. Elit iskolatípusban tanulók (nem jár hittanra: 42 százalék, korábban járt, vagy most szeretne: 35 százalék, jelenleg jár hittanra: 23 százalék). Külső iskolatípusban tanulók (nem jár hittanra: 58 százalék,

korábban járt, vagy most szeretne: 29 százalék, jelenleg jár hittanra: 13 százalék). Belső iskolatípusban tanulók (nem jár hittanra: 43 százalék, korábban járt, vagy most szeretne: 42 százalék, jelenleg jár hittanra: 15 százalék). Fiúk (nem jár hittanra: 55 százalék, korábban járt, vagy most szeretne: 33 százalék, jelenleg jár hittanra: 33 százalék). Lányok (nem jár hittanra: 40 százalék, korábban járt, vagy most szeretne: 39 százalék, jelenleg jár hittanra: 21 százalék). A *Felekezeti fiatalok* kutatás eredményei. Lányok (nem vallásos: 16 százalék, inkább vallásos: 44 százalék, vallásos: 40 százalék). Fiúk (nem vallásos: 29 százalék, inkább vallásos: 36 százalék, vallásos: 35 százalék). A születési év átlaga (nem vallásos csoport: 85.5, inkább vallásos csoport: 86.3, vallásos csoport: 86.2). Gimnazisták (nem vallásos: 17 százalék, inkább vallásos: 39 százalék, vallásos: 44 százalék). Nem gimnazisták (nem vallásos: 29 százalék, inkább vallásos: 42 százalék, vallásos: 29 százalék). A szülők összevont – 1: nyolc általános alatt, 2: nyolc általános, 3: középfokú végzettség, 4: diploma – iskolai végzettségének átlaga (nem vallásos csoport: 8.34, inkább vallásos csoport: 8.18, vallásos csoport: 8.38).

F.15.

A szülők iskolai végzettsége és a gyerekek vallásossága közötti kapcsolatok (összevont vallásosság mutatók átlagpontjai). 10–17 évesek kutatás (alacsony iskolázott csoport: 5.74, alsó-közép iskolázottsági csoport: 5.78, felső-közép iskolázottsági csoport: 5.65, magasan iskolázott csoport: 5.44). *Nyolcadikosok* kutatás (alacsony iskolázott csoport: 3.23, alsó-közép iskolázottsági csoport: 3.64, felső-közép iskolázottsági csoport: 3.38, magasan iskolázott csoport: 3.35). *Szabolcsi tizenévesek* kutatás (alacsony iskolázott csoport: 12.27, átlagosan iskolázott csoport: 12.56, magasan iskolázott csoport: 11.80). *Szolnoki fiatalok* kutatás (alacsony iskolázott csoport: 4.82, átlagosan iskolázott csoport: 4.66, magasan iskolázott csoport: 4.83).

F.16.

A kérdőívekben szereplő ingó és ingatlan vagyontárgyak. 10–17 évesek kutatás (telefon, HI-FI torony, üdülőtelek, vagy nyaraló, színes tévé, teletexes tévé, automata mosógép, mikrohullámú sütő, videomagnó, keleti, illetve nyugati márkájú autó, walkman). *Sopron-Salgótarján* kutatás (telefon, mobiltelefon/személyi hívó, személyi számítógép, videomagnó, rádió, CD-lejátszó, kazettás magnó, autó). *Szabolcsi tizenévesek* kutatás (hűtőszekrény, fekete-fehér TV, színes TV, rádió, magnó, lemezjátszó, számítógép, videomagnó, keleti márkájú autó, nyugati márkájú autó). A 10–17 évesek és a *Sopron-Salgótarján* vizsgálatoknál a vagyontárgyak birtoklása alapján összevont változót megszoroztuk az egy főre eső jövedelemmel, majd az így kapott – minden fiataalt egy-egy értékkel jellemező – változó alapján három egyenlő elemszámú csoportot (jó, átlagos és rossz egzisztenciális helyzetű csoport) alakítottunk ki. A *Szabolcsi tizenévesek* vizsgálatnál a teljes mintán belüli eloszlást tekintettük alapvetőnek, így a vagyontárgyak birtoklását kifejező változó sztenderdizált értékeit (Z-score) összegeztük, majd – hasonlóan az előző két kutatáshoz – megszoroztuk az egy főre eső jövedelemmel.

F.17.

A *Szolnoki fiatalok* kutatás összevont egzisztenciális változójánál felhasznált 12 indikátor: színes TV, teletexes TV, telefon, HI-FI torony, számítógép, videomagnó, keleti márkájú autó, nyugati márkájú autó, üdülőtelek vagy nyaraló, mikrohullámú sütő, mosógép, automata mosógép. Az összevont változó alapján három, egyenlő elemszámú

csoportot képeztünk (jó, átlagos és rossz egzisztenciális helyzetű csoport). A *Keleti fiatalok* kutatás összevont egzisztenciális változójának képzése során a család (háztartás) tulajdonában lévő háztartási és szórakoztató eszközöket, valamint ingatlanokat (telefon, parabola antenna, keleti márkájú gépkocsi, nyugati márkájú gépkocsi, számítógép, automata mosógép, teletextes tv, videomagnó, CD-lejátszó, videokamera, üdülő, nyaraló, mosogatógép, hobbikert, fagyasztóláda) vettük figyelembe. Az első lépésben kialakított változó – az 1: nincs, 2: van kódoknak megfelelően – 15 és 27 pont közötti értéket vehetett fel. Ezt követően a közelmúlt anyagi helyzetének ötfokozatú skálán történt értékelése – „Szerinted a családod anyagi helyzete az elmúlt két évben 1: sokkal rosszabb lett, 5: sokkal jobb lett” – mellett még a család helyzetének jelenlegi minősítését – „Hova helyeznéd a családodat egy olyan tízfokozatú skálán, ahol az egyes jelenti a legszegényebbeket, az ötös az átlagos jövedelműeket és a tízes a gazdagokat?” –, valamint a családi jövedelmi viszonyainak másik jellemzését – „A szokásos havi kiadások után szüleidnek marad-e pénzük megtakarításokra?” – vontuk be a többváltozós elemzésbe (quick-cluster). A fentiek alapján elkülönült három csoport jellemzői. Jó egzisztenciális helyzetű csoport (31 százalék. A tízfokozatú skála átlag: 6.5 pont; az összevont tulajdon változó átlaga: 24.8 pont; a család jelenlegi anyagi helyzetének megítélése: 46 százalék szerint jobb lett, 37 százalék ugyanolyan maradt. A családi megtakarítás: 58 százalék szerint rendszeresen marad, 39 százalék szerint előfordul). Átlagos egzisztenciális helyzetű csoport (31 százalék. A tízfokozatú skála átlag: 4.5 pont; az összevont tulajdon változó átlaga: 17.5 pont; a család jelenlegi anyagi helyzetének megítélése: 30 százalék szerint jobb lett, 45 százalék ugyanolyan maradt. A családi megtakarítás: 33 százalék szerint rendszeresen marad, 43 százalék szerint előfordul). Rossz egzisztenciális helyzetű csoport (35 százalék. A tízfokozatú skála átlag: 5.3 pont; az összevont tulajdon változó átlaga: 21.3 pont; a család jelenlegi anyagi helyzetének megítélése: 36 százalék szerint jobb lett, 33 százalék ugyanolyan maradt. A családi megtakarítás: 26 százalék szerint rendszeresen marad, 63 százalék szerint előfordul).

F.18.

A *Felekezeti fiatalok* kutatás során az egzisztenciális változót kétféleképpen, de mindkét esetben ugyanazon három változó bevonásával képeztük. Az egyik változó a háztartási eszközök és ingóságok, valamint az ingatlan vagyon mutatóinak bevonásával képzett (egyfaktoros) főkomponens-analízis eredménye (a bevont változók: HI-FI berendezés, mikrohullámú sütő, automata mosógép, videomagnó, színes tévé, személyi számítógép, videokamera, digitális fényképezőgép, Internet hozzáférés, DVD lejátszó / házimozi, a lakásba bevezetett kábeltelevízió vételére is alkalmas kábel, internet hozzáférés, műhold vételére alkalmas parabola antenna, nyaraló / hétvégi ház, mosogatógép, bankkártya, három évesnél nem régebbi autó, három évesnél régebbi autó, mobiltelefon). A másik változót az anyagi helyzet szubjektív megítélésére vonatkozó két kérdés (a család anyagi helyzetének változása az elmúlt két évben; a szokásos havi kiadások után marad-e pénzük megtakarításokra) összevonásával alakítottuk ki. A harmadik változó az a tíz fokozatú (1: legszegényebb, 10: leggazdagabb) skála volt, ahol a családot kellett elhelyezni. A pontosabb mérés érdekében a második és a harmadik változó kialakításánál a szülők és gyerek válaszait egyaránt figyelembe vettük. A többváltozós elemzés (quick-klaszter) eredményeként kapott három csoport jellemzői. Jó egzisztenciális helyzetű csoport (A minta 22 százaléka. A tízfokozatú skála átlag: 6.3 pont. Az összevont megítélés változó átlaga: 6.5 pont. A tulajdon főkomponens score-átlaga: 0.99). Átlagos egzisztenciális helyzetű

csoport. (A minta 53 százaléka. A tízfokozatú skála átlag: 4.0 pont. Az összevont megítélés változó átlaga: 5.3 pont. A tulajdon főkomponens score-átlaga: -0.345). Rossz egzisztenciális helyzetű csoport. (A minta 25 százaléka. A tízfokozatú skála átlag: 4.1 pont. Az összevont megítélés változó átlaga: 3.7 pont. A tulajdon főkomponens score-átlaga: -0.398). A másik egzisztenciális változót a klaszter-elemzésbe bevont változókkal elvégzett főkomponens-analízis során kaptuk. A későbbi adatelemzésekben többször alkalmazott főkomponens jellemzői (magyarázott variancia: 60.69 százalék, faktorsúlyok – 1. tulajdon-főkomponens: 0.696, 2. összevont megítélés: 0.803, tízfokozatú skála: 0.831).

F.19.

Pécsi középiskolások kutatás. A szülők iskolai végzettségét mérő változó kategóriáihoz rendelt pontértékek (8 általánosnál kevesebb: 1 pont, 8 általános: 2 pont, szakk munkásképző: 3 pont, szakközépiskolai érettségi: 4 pont, gimnáziumi érettségi: 5 pont, technikum: 6 pont, főiskolai diploma: 7 pont, egyetemi diploma: 8 pont). A két szülő iskolai végzettségének összevonásával kapott új változó 2 és 16 pont közötti értéket vehetett fel. Az összevont változó alapján képzett három csoport jellemzői (alacsonyan iskolázott csoport: 2–7 pont, 32 százalék; átlagosan iskolázott csoport: 8–10 pont, 35 százalék; magasán iskolázott csoport: 11–16 pont, 33 százalék). *Keleti fiatalok* kutatás. Az eredeti változók a legmagasabb iskolai végzettséget mérték a következő kategóriákkal: 1. kevesebb, mint nyolc osztály, 2. nyolc általános, 3. kitanult valamilyen szakmát, 4. érettségizett (szakközépiskola, gimnázium, technikum) 5. diplomás (főiskola, egyetem). Mivel a minta kialakítása során két azonos elemszámú, de eltérő iskolázottsággal jellemezhető szülői háttérrel rendelkező csoport kialakítására törekedtünk; ezért a két szülő iskolai végzettségére vonatkozó változók bevonásával elvégzett klaszteranalízis (quick cluster) eredménye tükrözte a mintavétel egyetlen szempontját. Alacsony végzettségű szülői háttérrel jellemezhető csoport: a szülők több mint fele (53, illetve 57 százalék) csak nyolc általánost végzett. Az apák 38 százaléka, az anyák 36 százaléka végzett szakk munkásképzőt, s egyik szülő sem diplomás a csoportban. Magas végzettségű szülői háttérrel rendelkező csoport: az anyák 93 százaléka diplomás, s nincs köztük szakk munkásképzőnél alacsonyabb végzettségű. Az apák 47 százaléka diplomás, 18 százalékuk szakk munkásképzőt, 28 százalékuk csak nyolc általánost végzett. A *Felekezeti fiatalok* kutatás elemzése során a két szülő iskolai végzettségét az egyszerű összevonással képzett változó kialakításával jellemeztük (4–10 pont közötti értéket vehetett fel, a következő pontozásnak megfelelően: 1 pont – kevesebb, mint nyolc osztály; 2 pont – nyolc általános; 3 pont – kitanult valamilyen szakmát; 4 pont – érettségizett; 5 pont – diplomás). A nagyszülők iskolai végzettségének leírására hasonlóan képzett változót alkalmaztunk.

F.20.

Hetedikesek kutatás. Ha mindkét szülő legmagasabb iskolai végzettsége általános iskola vagy szakk munkásképző volt; illetve az egyik szülő legfeljebb szakk munkásképzőt, a másik általános iskolát végzett, a legkevésbé kvalifikált alacsonyan iskolázott csoportba soroltuk. Az átlagosan iskolázott csoportba tartozás kritériumai a következők voltak: mindkét szülő érettségizett, vagy az egyik szakk munkásképzőt végzett, a másik érettségizett, illetve az egyik általános iskolát végzett, a másik diplomás. Amennyiben mindkét szülő diplomás; vagy csak az egyik felsőfokú végzettségű, a másik érettségizett, akkor a magasán iskolázott csoportba soroltuk. A két szülő iskolai végzettsége alapján a teljes

minta egyötöde (21 százalék) a legkevésbé iskolázott családi háttérrel, 38 százaléka átlagos, 29 százaléka inkább jó háttérrel rendelkezik. *10–17 évesek* kutatás. Amennyiben az egyik szülő legfeljebb nyolc általános iskolai osztállyal rendelkezett, akkor a legkevésbé kvalifikált alsó csoportba, ha szakmunkásképzőt végzett az alsó-középső csoportba, ha középfokú végzettséggel rendelkezett a felső-középső csoportba, s ha valamelyik, vagy mindkét szülő diplomás, akkor a felső csoportba soroltuk. A szülők iskolázottsága közötti szoros együtt járást a korrelációs együttható (a Pearson-féle korreláció értéke: 0.659) mellett az is mutatja, hogy az alsó csoportban (a minta 32 százaléka) a szakmunkásképző a legmagasabb végzettség, az alsó-középső csoportba tartozó fiatalok (a minta 21 százaléka) 30 százaléknál fordul elő, hogy valamelyik szülő a szakmunkásképzőnél magasabb végzettséggel rendelkezik. A felső-középső csoportban nincs olyan szülő, aki legfeljebb nyolc általánossal rendelkezik és a diplomás arány is csupán 2 százalék. A két szülő végzettségét tekintve a felső csoport is homogén, mivel a diplomás egyik szülő mellett a másik szülő vagy diplomás, vagy legalább középiskolát végzett. *Nyolcadikosok* kutatás. A szülők iskolázottsága négy csoporttal jellemezhető. A képzett csoportok kialakításánál a két szülő iskolázottságának mértékét együttesen vettük figyelembe (A két változó közötti Person-féle korreláció értéke: 0.638). Amennyiben legalább az egyik szülő legfeljebb nyolc általános iskolai osztállyal rendelkezett akkor a legkevésbé kvalifikált alsó csoportba (a teljes minta 16 százaléka), ha szakmunkásképzőt végzett az alsó-középső csoportba (a minta 24 százaléka), ha középfokú végzettséggel rendelkezett, akkor a felső-középső csoportba (a minta 37 százaléka), s ha valamelyik, vagy mindkét szülő diplomás, akkor a felső csoportba (a minta 20 százaléka) soroltuk. A képzett csoportok homogenitását az is mutatja, hogy az alsó csoportban a szakmunkásképző a legmagasabb végzettség, az alsó-középső csoportba tartozó fiatalok 12 százaléknál fordult elő, hogy valamelyik szülő a szakmunkásképzőnél magasabb végzettséggel rendelkezik. A felső-középső csoportban nincs olyan szülő, aki legfeljebb nyolc általánossal rendelkezik és a diplomás arány is csupán 8 százalék. A felső csoport is homogén, mivel a diplomás egyik szülő mellett a másik szülő vagy diplomás, vagy legalább középiskolát végzett. *Szolnoki fiatalok* kutatás. A két szülő iskolai végzettségét együttesen kifejező mutatót egyszerű összevonással képeztük, az alábbi pontértékek alapján: 1 pont – legfeljebb nyolc általános, 2 pont – szakmunkásképző, 3 pont – érettségi, 4 pont – diploma. Az így kapott változó 2–8 pont közötti értékeket vehetett fel. A képzett csoportok kialakításánál a két szülő iskolázottságának mértékét egyszerre vettük figyelembe (A két változó közötti Person-féle korreláció értéke: 0.586). Ha legalább az egyik szülő legmagasabb iskolai végzettsége legfeljebb szakmunkásképző a legkevésbé kvalifikált alsó csoportba (a szülők 25 százaléka) soroltuk. Ha legalább az egyik, vagy mindkét szülő érettségizett vagy ha az egyik diplomás, de a másik szülő érettségénél alacsonyabb végzettséggel rendelkezik, akkor az átlagos csoportba (a szülők 45 százaléka), ha az egyik szülő diplomás és a másik legalább érettségizett, akkor a felső csoportba (a szülők 30 százaléka) soroltuk. *Sopron-Salgótarján* kutatás. A válaszadó szülő és (ha van) élettárs / házastársa iskolai végzettségét mérő két változóból egyszerű összevonással képeztük a szülők iskolázottságát kifejező mutatót (1 pont – legfeljebb nyolc általános, 2 pont – szakmunkásképző, 3 pont – középiskola, 4 pont – diploma). Az így kapott változó 2–8 pont közötti értéket vehetett fel. A szülők iskolázottsága három csoporttal is jellemezhető. A képzett csoportok kialakításánál a két szülő iskolázottságának mértékét együttesen vettük figyelembe (A két változó közötti Person-féle korreláció értéke: 0.575). Amennyiben legalább az egyik vagy mindkét szülő legmagasabb iskolai végzettsége a szakmunkásképző akkor a legke-

vésbé kvalifikált alsó csoportba (a házastárs vagy élettársi közösségben élő szülők 33 százaléka) soroltuk. Ha legalább az egyik, vagy mindkét szülő középfokú végzettségű, vagy ha diplomás, de a másik szülő középfokú végzettségénél alacsonyabb, akkor az átlagos csoportba (a szülők 43 százaléka), ha az egyik szülő diplomás és a másik legalább középfokú végzettségű, akkor a felső csoportba (a szülők 26 százaléka) soroltuk. Az alsó csoportban a kérdezett szülők 43 százaléka, a házastárs (élettárs) 43 százaléka legfeljebb 8 általánossal rendelkezik, az átlagos csoportban 68, illetve 56 százalék a középfokú végzettségűek aránya. A leginkább iskolázott felső csoportban a kérdezett szülők 77 százaléka, a házastárs (élettárs) 75 százaléka diplomás. *Szabolcsi tizenévesek* kutatás. Az apa és az anya iskolai végzettségű változókból egyszerű összevonással képeztük a szülők iskolázottságát kifejező mutatót (1 pont – legfeljebb nyolc általános, 2 pont – középfokú végzettség 3 pont – diploma). Az így kapott változó 2–6 pont közötti értékeket vehetett fel. A szülők iskolázottsága három csoporttal is jellemezhető. A képzett csoportok kialakításánál a két szülő iskolázottságának mértékét együttesen vettük figyelembe (A két változó közötti Person-féle korreláció értéke: 0.596). Amennyiben legalább az egyik szülő legfeljebb nyolc általános iskolai osztállyal rendelkezett akkor a legkevésbé kvalifikált alsó csoportba (a házastárs vagy élettársi közösségben élő szülők 33 százaléka), ha mindkét szülő középfokú végzettségű, akkor az átlagos csoportba (a szülők 42 százaléka), ha az egyik szülő diplomás és a másik legalább középfokú végzettségű, akkor a felső csoportba (a szülők 25 százaléka) soroltuk. Az átlagos csoport a definíció miatt homogén, de az alsó csoport 47 százalékában is mindkét szülő legfeljebb 8 általánossal rendelkezik. Hasonlóan egységes a felső csoport is, mivel a csoporton belül 41 százalék azoknak a családoknak az aránya, ahol mindkét szülő diplomás.

F.21.

A szülők iskolai végzettsége és a család anyagi helyzete közötti kapcsolatok (összevont egzisztenciális mutató átlagpontjai). *10–17 évesek* kutatás. (Alacsonyan iskolázott csoport: 173, alsó-közép iskolázottsági csoport: 328*, felső-közép iskolázottsági csoport: 454**, magasan iskolázott csoport: 773***). *Sopron-Salgótarján* kutatás. Az anyagi helyzet szerint elkülönült csoportok aránya az iskolai végzettség alapján képzett szülői csoportokon belül. Alacsony végzettségű csoport – rossz jövedelmi helyzetű: 63 százalék, átlagos jövedelmi helyzetű: 27 százalék, jó jövedelmi helyzetű: 10 százalék). Átlagos végzettségű csoport – rossz jövedelmi helyzetű: 22 százalék, átlagos jövedelmi helyzetű: 41 százalék, jó jövedelmi helyzetű: 36 százalék). Magas végzettségű csoport – rossz jövedelmi helyzetű: 2 százalék, közepes jövedelmi helyzetű: 32 százalék, jó jövedelmi helyzetű: 66 százalék). *Szabolcsi tizenévesek* kutatás. Alacsonyan iskolázott csoport: 11169, átlagosan iskolázott csoport: 5697*, magasan iskolázott csoport: 45375*. *Szolnoki fiatalok* kutatás. Alacsonyan iskolázott csoport: 4.24, átlagosan iskolázott csoport: 5.78*, magasan iskolázott csoport: 7.45**. *Felekezeti fiatalok* kutatás. A szülők összevont iskolai végzettségének átlaga az egzisztenciális klaszterekben. (Jó anyagi helyzetű csoport: 9.07, átlagos anyagi helyzetű csoport: 7.69, rossz anyagi helyzetű csoport: 8.33). A változók átlagainak eltérését az one-way varianciaanalízis és a Tukey-HSD teszt alapján közöljük. A feltüntetett * jelek azt mutatják, hogy hány kisebb átlagtól tér el szignifikánsan ($p < 0.05$) az adott csoport átlaga.

F.22. Az iskolatípus és a család anyagi helyzete közötti kapcsolat. (Az összevont anyagi helyzet.változó átlagpontjai):

10–17 évesek kutatás. Általános iskolások: 352, szakmunkásképzősök: 314, szakközépiskolások: 475**, gimnazisták: 629***. Szabolcsi tizenévesek kutatás. Általános iskolások: 9120*, szakmunkásképzősök: -16550, szakközépiskolások: -1925, gimnazisták: 32436***. Szolnoki fiatalok kutatás. Gimnazisták: 6.91**, szakközépiskolások: 5.54, szakmunkásképzősök: 5.43, főiskolások: 6.59**. Sopron–Salgótarján kutatás. A család anyagi helyzete alapján képzett csoportok megoszlása az iskolatípusokon belül. (Gimnazisták – rossz jövedelmi helyzetű: 17 százalék, átlagos jövedelmi helyzetű: 35 százalék, jó jövedelmi helyzetű: 48 százalék; szakközépiskolások – rossz jövedelmi helyzetű: 30 százalék, átlagos jövedelmi helyzetű: 35 százalék, jó jövedelmi helyzetű: 35 százalék; szakmunkásképzősök – rossz jövedelmi helyzetű: 36 százalék, átlagos jövedelmi helyzetű: 36 százalék, jó jövedelmi helyzetű 28 százalék). Felekezeti fiatalok kutatás. Az egzisztenciális főkomponens score-átlaga. (Gimnazisták: 0.411, nem gimnazisták: 0.109).

F.23. Hetedikeselek kutatás. A szülők iskolázottságának kapcsolata a lakóhellyel és az iskola típusával. Elit iskolák (alacsonyan iskolázott szülők: 11 százalék, átlagosan iskolázott szülők: 38 százalék, magasan iskolázott szülők: 51 százalék). Külső iskolák (alacsonyan iskolázott szülők: 26 százalék, átlagosan iskolázott szülők: 47 százalék, magasan iskolázott szülők: 28 százalék). Belső iskolák (alacsonyan iskolázott szülők: 34 százalék, átlagosan iskolázott szülők: 45 százalék, magasan iskolázott szülők: 22 százalék). Budapest (alacsonyan iskolázott szülők: 18 százalék, átlagosan iskolázott szülők: 36 százalék, magasan iskolázott szülők: 46 százalék). Debrecen (alacsonyan iskolázott szülők: 26 százalék, átlagosan iskolázott szülők: 49 százalék, magasan iskolázott szülők: 25 százalék). Győr (alacsonyan iskolázott szülők: 26 százalék, átlagosan iskolázott szülők: 43 százalék, magasan iskolázott szülők: 31 százalék).

F.24. Sopron–Salgótarján kutatás. A család anyagi helyzete alapján képzett csoportok megoszlása a lakóhely változó kategóriáin belül. Sopron (rossz jövedelmi helyzetű: 23 százalék, átlagos jövedelmi helyzetű: 35 százalék, jó jövedelmi helyzetű 43 százalék). Salgótarján (rossz jövedelmi helyzetű: 44 százalék, átlagos jövedelmi helyzetű: 31 százalék, jó jövedelmi helyzetű 26 százalék).

F.25. 10–17 évesek kutatás. Az összevont változó kialakítása során minden eredeti változót azonos súllyal vettünk figyelembe, így a mutató az ötfokozatú skálának megfelelően 8 és 40 közötti értéket vehetett fel. Az előítéleteség meghatározásánál a minta átlagából indultunk ki, előítéletesnek azokat tekintettük, akik a teljes minta megoszlása alapján az átlaghoz viszonyított felső hányadba tartoztak. Ennek következtében az előítéletesességgel jellemezhető fiatalok az összevont skálán legalább 29, legfeljebb 40 ponttal rendelkeztek.

F.26. Pécsi középiskolások kutatás. Az „igen” válaszokat pozitív, a nem válaszokat negatív értékkel kódoltuk, de a hét kijelentés eltérő intenzitását is figyelembe vettük. Az egyes

itemekhez rendelt pontértékek +1 és +7, illetve -1 és -7 közötti értéket vehettek fel. A cigányokra és a zsidókra vonatkozó skála -28 és +28 pont, a homoszexuálisokra vonatkozó mutató értéke -27 és +21 pont között ingadozott. A változók átlaga arról tájékoztat, hogy a leginkább elfogadott zsidókkal szemben a cigányok és a homoszexuálisok – közel azonos mértékű – elutasítása egyértelmű a pécsi fiatalok körében (a cigány-skála átlaga: 1.04, a homoszexuális-skála átlaga: 1.97, a zsidó-skála átlaga: 12.4). Az összevont előítéleteség-változó átlaga: 15.6 pont, amely leginkább a cigány skálával korrelált. Az összevont előítélet index korrelációja a három skálával (cigány-skála: 0.82, zsidó-skála: 0.76, homoszexuális-skála: 0.77).

F.27. Szabolcsi tizenévesek kutatás. Az összevont változó kialakítása során minden eredeti változót azonos súllyal vettünk figyelembe, így a mutató a kétfokozatú skálának megfelelően 0 és 8 közötti értéket vehetett fel. Az előítéleteség meghatározásánál a minta átlagából indultunk ki, a gyerekek almintában (átlag: 5.61) előítéletesnek azokat tekintettük, akik a teljes minta megoszlása alapján az átlaghoz viszonyított felső hányadba tartoztak. Ennek következtében az előítéletesességgel jellemezhető fiatalok az összevont skálán legalább 6–8 ponttal rendelkeztek. A két szülő előítéleteség összevont mutatóját hasonló módon képeztük. Ily módon a gyerek és a szülők mindkét almintájában 59 százalék az előítéletesek aránya.

F.28. Nyolcadikosok kutatás. Az összevont változó kialakításánál minden eredeti változót azonos súllyal vettünk figyelembe, így a mutató a három, illetve a kétfokozatú skálának megfelelően 17 és 42 közötti értéket vehetett fel. Az előítéleteség meghatározásánál a minta átlagából indultunk ki, előítéletesnek azokat tekintettük, akik a teljes minta megoszlása alapján az átlaghoz viszonyított felső hányadba tartoztak. Ennek következtében az előítéletesességgel jellemezhető fiatalok az összevont skálán legalább 17, legfeljebb 31 ponttal rendelkeztek.

F.29. Sopron–Salgótarján kutatás. Az összevont ellenszenv változó kialakítása során minden eredeti változót azonos súllyal vettünk figyelembe, így a mutató az ötfokozatú skálának megfelelően 18 és 67 pont közötti értéket vett fel. A rokonszenv(ellenszenv) meghatározásánál a minta átlagából indultunk ki, érzelmi szempontból toleránsnak azokat tekintettük, akik a teljes minta megoszlása alapján az átlaghoz viszonyított felső hányadba tartoztak. Ennek következtében az intoleranciával jellemezhető fiatalok az összevont skálán legalább 18–38 ponttal, a toleráns csoport 39–67 ponttal jellemezhető.

F.30. Sopron–Salgótarján kutatás. Az összevont roma előítéleteség-változó kialakítása során minden eredeti változót azonos súllyal vettünk figyelembe. A negatív tartalmú öt kijelentést (1. és az 5–8. sorszámú kijelentések) átkódoltuk, így a mutató a négyfokozatú skálának megfelelően 9 és 36 pont közötti értéket vett fel. Ebben az esetben is a minta átlagához viszonyítottunk és azokat tekintettük előítéletesnek, akik a teljes minta megoszlása alapján az átlaghoz képest a felső hányadba tartoztak.: az előítéletes fiatalok 9–23 ponttal jellemezhetőek az összevont skálán.

F.31.

Felekezeti fiatalok kutatás. A négy főkomponens meghatározó változóinak faktorsúlyai és a magyarázott variancia-hányadok. Az *ELUTASÍTOTTAK* főkomponens (románok: 0.679, arabok: 0.669, cigányok: 0.664, szerbek: 0.643, Krishna-hívők: 0.642, vendégmunkások: 0.572, magyarázott variancia: 31.7 százalék). A *BARÁTOK* főkomponens (erdélyi magyarok: 0.784, lengyelek: 0.755, svábok: 0.733, magyarázott variancia: 11.7 százalék). A *STIGMATIZÁLTAK* főkomponens (kábitószerekek: 0.871, alkoholisták: 0.866; magyarázott variancia: 8.7 százalék). Az *AMERIKAI ZSIDÓK* főkomponens (bőrfejük: -0.737, zsidók: 0.726, amerikaiak: 0.496, magyarázott variancia: 7.48 százalék).

F.32.

Felekezeti fiatalok kutatás. A három főkomponens meghatározó változóinak faktorsúlyai és a magyarázott variancia-hányadok. A *HASZNOS BEVÁNDORLÓ-BEFOGADÓ* főkomponens (A bevándorlók hasznára válnak a magyar gazdaságnak 0.778, A bevándorlók nyitottabbá teszik Magyarországot az új eszmék és kultúrák iránt: 0.726, A bevándorlók munkájára szüksége van az országnak: 0.714, Csak gazdagodunk azzal, ha sokfajta ember él közöttünk: 0.426, magyarázott variancia: 39.4 százalék). A *BŰNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ* főkomponens (A bevándorlók elveszik a munkát azok elől, akik Magyarországon születtek: 0.715, A külföldiek miatt sokkal több a bűnözés Magyarországon: 0.617, Kötelességünk befogadni azokat, akiknek el kellett hagyniuk hazájukat: -0.663; magyarázott variancia: 25.4 százalék). *XENOFÓB-KIREKESZTŐ* főkomponens (Hagyni kell, hogy mindenki abban az országban éljen, amelyben akar: -0.758, Mindenkinek abban az országban kell leélnie az életét, ahol született: 0.730, Az idegenek veszélyeztetik a magyarság értékeit: 0.564; magyarázott variancia: 14.8 százalék).

F.33.

Az előítéletesnek tekinthető fiatalok aránya a 10–17 évesek országos vizsgálatában (10–11 évesek: 43 százalék, 12–13 évesek: 45 százalék, 14–15 évesek: 49 százalék, 16–17 évesek: 57 százalék). Az előítéletesnek tekinthető szabolcsi fiatalok aránya a különböző korcsoportokban (10–11 évesek: 67 százalék, 12–13 évesek: 59 százalék, 14–15 évesek: 65 százalék, 16–18 évesek: 44 százalék).

F.34.

A *Nyolcadikosok* kutatásban a fiúk 56 százaléka, a lányok 45 százaléka előítéletes. A nem és az előítéletesesség kapcsolata a pécsi középiskolások körében. Az előítéletesesség-változók átlagai a fiúk csoportjában: cigány előítélet-skála: -2.42, zsidó előítélet-skála: 11.84, homoszexuális előítélet-skála: -4.95, összevont előítélet-skála: 4.42; az előítéletesesség-változók átlagai a lányok csoportjában: cigány előítélet-skála: 4.67, zsidó előítélet-skála: 13.01, homoszexuális előítélet-skála: 9.38, összevont előítélet-skála: 27.06. A romákkal szemben előítéletes arányok a *Sopron-Salgótarján* vizsgálatban (fiúk: 57 százalék; lányok: 48 százalék. Az összevont előítélet-változó alapján előítéletes arányok – fiúk: 57 százalék, lányok: 49 százalék).

F.35.

Hetedikesek kutatás. A cigány szóra adott válaszok szignifikáns megoszlása. Fiúk (előítélet és toleranciahiány: 40 százalék, tolerancia és előítéleti hiány: 14 százalék, előítélet

és tolerancia: 13 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 33 százalék). Lányok (előítélet és tolerancia hiány: 33 százalék, tolerancia és előítélet hiány: 23 százalék, előítélet és tolerancia: 24 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 21 százalék). *Felekezeti fiatalok* kutatás. A nemzeti és etnikai kisebbségekhez való viszony, a főkomponensek score-átlagai. *ELUTASÍTOTTAK* főkomponens (fiúk: -0.246, lányok: 0.271). *BARÁTOK* főkomponens (fiúk: 0.001, lányok: 0.001), *STIGMATIZÁLTAK* főkomponens (fiúk: 0.499, lányok: 0.108). *AMERIKAI ZSIDÓK* főkomponens (fiúk: -0.531, lányok: 0.0009). A bevándorlók megítélése: a főkomponensek score-átlagai. *HASZNOS-BEVÁNDORLÓ-BEFOGADÓ* főkomponens (fiúk: 0.0023, lányok: 0.3174). *BŰNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ*: fiúk: 0.167, lányok: -0.006). *XENOFÓB-KIREKESZTŐ* főkomponens (fiúk: -0.004, lányok: -0.220).

F.36.

Szabolcsi fiatalok kutatás. A szabolcsi 10–18 évesek körében, a fiúk és a lányok csoportjában egyaránt 59–59 százalék volt az előítéletesnek tekintett arány. *Keleti fiatalok* kutatás. A *FOGYATÉKOS-ETNIKAI ELŐÍTÉLET* főkomponens score-átlagai (lányok: 0.115, fiúk: -0.116). Az egyes főkomponensek score-átlagai. *STIGMATIZÁLT ELŐÍTÉLET* főkomponens (fiúk: 0.148, lányok: -0.115). *ROMA-DISZKRIMINÁCIÓ* főkomponens (lányok: 0.114, fiúk: -0.124). *ROMA-TOLERANCIA* főkomponens (fiúk: 0.138, lányok: -0.103). *ZSIDÓ-ZSIDÓ-DISZKRIMINÁCIÓ* főkomponens (fiúk: 0.178, lányok: -0.129). *BEFOGADÓ IDEGEN* főkomponens (fiúk: -0.012, lányok: 0.227). *KIREKESZTŐ IDEGEN* főkomponens (fiúk: 0.234, lányok: 0.118).

F.37.

10–17 évesek kutatás. Az előítéletes fiatalok aránya az ateista csoportban 60 százalék, a vallásos csoportban 46 százalék, az egyházhi csoportban 40 százalék.

F.38.

Nyolcadikosok kutatás. Az előítéletes fiatalok aránya az ateista csoportban 53 százalék, a vallásos csoportban 53 százalék, az egyházhi csoportban 43 százalék.

F.39.

Sopron-Salgótarján kutatás. A romákkal szemben előítéletes arányok az ateista csoportban 61 százalék a vallásos csoportban 48 százalék, az egyházhi csoportban 47 százalék. Az összevont előítélet-változó alapján előítéletes arányok az ateista csoportban 55 százalék, a vallásos csoportban 53 százalék, az egyházhi csoportban 50 százalék.

F.40.

Keleti fiatalok kutatás. A *BEFOGADÓ IDEGEN* főkomponens score-átlagai (egyházhi csoport: 0.321, vallásos csoport: -0.177). A *KIREKESZTŐ IDEGEN* főkomponens score-átlagai (ateisták: 0.211, egyházhi csoport: -0.110). A *ROMA-TOLERANCIA* főkomponens score-átlagai (vallásos csoport: 0.245, ateista csoport: -0.304). A *ZSIDÓ-TOLERANCIA* főkomponens score-átlaga (vallásos csoport: 0.282, ateista csoport: -0.209). A *ZSIDÓ-DISZKRIMINÁCIÓ* főkomponens score-átlaga (egyházhi csoport: -0.138). A *ROMA-DISZKRIMINÁCIÓ* főkomponens score-átlaga (ateista csoport: 0.340). A *ROMA-ASSZIMILÁCIÓ* főkomponens score-átlaga (egyházhi csoport: 0.354). A *ZSIDÓ-*

ASSZIMILÁCIÓ főkomponens score-átlaga (egyházhű csoport: 0.425). A FOGYATÉKOS-ETNIKAI ELŐÍTÉLET főkomponens score-átlaga (egyházhű csoport: -0.209).

F.41.

Szabolcsi fiatalok kutatás. Az előítéletes fiatalok aránya (ateista csoport: 50 százalék, vallásos csoport: 58 százalék, egyházhű csoport: 65 százalék).

F.42.

Hetedikesek kutatás. Nem jár hitoktatásra: USA-NYUGAT-EURÓPA klaszter: 68 százalék, USA-ÁZSIA klaszter: 23 százalék, KELET-EURÓPA klaszter: 9 százalék. Korábban járt hitoktatásra: NYUGAT-EURÓPA klaszter: 66 százalék, USA-ÁZSIA klaszter: 25 százalék, KELET-EURÓPA klaszter: 9 százalék. Jár hitoktatásra: USA-NYUGAT-EURÓPA klaszter: 81 százalék, USA-ÁZSIA klaszter: 14 százalék, KELET-EURÓPA klaszter: 5 százalék. Az ATEISTA-YUPPI főkomponens score-átlaga a vizsgált jellemzők (nem, település, felekezet, iskolatípus, szülők anyagi helyzete) közül csak az ateista csoportnál volt magasabb a 0.1 értéknél.

F.43.

10-17 évesek kutatás. Az előítéletesek aránya a 10-17 éves kutatásban: katolikusok: 47 százalék, reformátusok: 51 százalék, egyéb felekezethez tartozók: 52 százalék, felekezethez nem tartozók: 53 százalék. Az előítéletesek aránya a *Nyolcadikosok* kutatásban: katolikusok: 48 százalék, reformátusok: 55 százalék, egyéb felekezethez tartozók: 55 százalék, felekezethez nem tartozók: 50 százalék.

F.44.

Keleti fiatalok kutatás. A STIGMATIZÁLT ELŐÍTÉLET főkomponens score-átlaga a katolikusok csoportjában: -0.218. A FOGYATÉKOS-ETNIKAI ELŐÍTÉLET főkomponens score-átlagai (reformátusok: 0.211, katolikusok: -0.301). A BEFOGADÓ IDEGEN főkomponens score-átlaga a felekezethez nem tartozók csoportjában: -0.107. A KIREKESZTŐ IDEGEN főkomponens score-átlagai (felekezethez nem tartozók: 0.226, katolikusok: -0.119). A ROMA-DISZKRIMINÁCIÓ főkomponens score-átlagai (reformátusok: 0.188, felekezethez nem tartozók: 0.201, katolikusok: -0.167). A ROMA-ASSZIMILÁCIÓ főkomponens score-átlagai (reformátusok: 0.137, katolikusok: -0.127). A ROMA-TOLERANCIA főkomponens score-átlagai (katolikusok: 0.178, reformátusok: -0.295). A ZSIDÓ-ASSZIMILÁCIÓ főkomponens score-átlagai (reformátusok: 0.254, felekezethez nem tartozók: -0.444). A ZSIDÓ-TOLERANCIA főkomponens score-átlaga (felekezethez nem tartozók: 0.330, reformátusok: -0.376).

F.45.

A romákkal szemben előítéletes arányok a *Sopron-Salgótarján* vizsgálatban (katolikusok: 50 százalék, egyéb vallásúak: 41 százalék, felekezethez nem tartozók: 62 százalék). Az összevont előítélet-változó alapján előítéletes arányok (katolikusok: 54 százalék, egyéb felekezethez tartozók: 42 százalék, nem bejegyzettek: 54 százalék).

F.46.

Az előítéletesek aránya a *Szabolcsi fiatalok* kutatásban (katolikusok: 62 százalék, reformátusok: 57 százalék).

F.47.

Hetedikesek kutatás. Katolikusok (USA-NYUGAT-EURÓPA klaszter: 71 százalék, USA-ÁZSIA klaszter: 19 százalék, KELET-EURÓPA klaszter: 10 százalék). Reformátusok (USA-NYUGAT-EURÓPA klaszter: 67 százalék, USA-ÁZSIA klaszter: 29 százalék, KELET-EURÓPA klaszter: 4 százalék). Más felekezethez tartozók (USA-NYUGAT-EURÓPA klaszter: 78 százalék, USA-ÁZSIA klaszter: 28 százalék, KELET-EURÓPA klaszter: 4 százalék). Nem bejegyzettek (USA-NYUGAT-EURÓPA klaszter: 64 százalék, USA-ÁZSIA klaszter: 26 százalék, KELET-EURÓPA klaszter: 10 százalék). Az ATEISTA-YUPPI főkomponens score-átlaga a következő csoportoknál volt alacsonyabb a -0.1 értéknél: reformátusok, alacsony iskolai végzettségű szülői csoport.

F.48.

Felekezeti fiatalok kutatás. A DAS skála átlaga (katolikusok: 0.187, reformátusok: 0.240). A CIGÁNYELLENESÉG skála átlaga (katolikusok: -0.176, reformátusok: 0.145).

F.49.

Felekezeti fiatalok kutatás. Score-átlagok. ELUTASÍTOTTAK főkomponens (katolikus: 0.155, református: -0.009). BARÁTOK főkomponens (katolikus: -0.138, református: 0.235). STIGMATIZÁLTAK főkomponens (katolikus: 0.230, református: 0.351). AMERIKAI ZSIDÓK főkomponens (katolikus: -0.315, református: -0.179).

F.50.

Felekezeti fiatalok kutatás. Score-átlagok. HASZNOS BEVÁNDORLÓ-BEFOGADÓ főkomponens (katolikus: 0.006, református: 0.295). BÜNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ főkomponens (katolikus: 0.006, református: 0.007). XENOFÓB-KIREKESZTŐ főkomponens (katolikus: -0.197, református: -0.007).

F.51.

Felekezeti fiatalok kutatás. A DAS skála átlaga. (Nem vallásos csoport: -0.006, inkább vallásos csoport: 0.106, Vallásos csoport: 0.484).

F.52.

Felekezeti fiatalok kutatás. Az ELUTASÍTOTTAK főkomponens score-átlagai (nem vallásos csoport: 0.009, inkább vallásos csoport: -0.007, vallásos csoport: 0.009). A BARÁTOK főkomponens score-átlagai (nem vallásos csoport: 0.179, inkább vallásos csoport: -0.191, vallásos csoport: 0.225). A STIGMATIZÁLTAK főkomponens score-átlagai (nem vallásos csoport: 0.928, inkább vallásos csoport: 0.179, vallásos csoport: 0.004). Az AMERIKAI ZSIDÓK főkomponens score-átlagai (nem vallásos csoport: -0.369, inkább vallásos csoport: -0.183, vallásos csoport: -0.245).

F.53.

Felekezeti fiatalok kutatás. A HASZNOS BEVÁNDORLÓ-BEFOGADÓ főkomponens score-átlagai (nem vallásos csoport: 0.364, inkább vallásos csoport: 0.187, vallásos csoport: 0.006). A BÜNÖZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ főkomponens score-átlagai (nem vallásos csoport: -0.110, inkább vallásos csoport: 0.199, vallásos csoport: -0.003). A XENOFÓB-KIREKESZTŐ főkomponens score-átlagai (nem vallásos csoport: -0.242, inkább vallásos csoport: -0.311, vallásos csoport: 0.100).

F.54.

A romákkal szemben előítéletes arányok a *Sopron-Salgótarján* vizsgálatban (gimnazisták 57 százalék; szakközépiskolások 53 százalék; szakmunkásképzősök: 54 százalék). Az összevont előítélet-változó alapján előítéletes arányok (gimnazisták: 48 százalék; szakközépiskolások: 52 százalék, szakmunkásképzősök: 56 százalék).

F.55.

A cigány szóra adott válaszok szignifikáns megoszlása a *Hetedikesek* vizsgálatban. Elit iskolák (előítélet van, tolerancia nincs: 34 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 20 százalék, előítélet és tolerancia is van: 20 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 26 százalék). Külső iskolák (előítélet van, tolerancia nincs: 43 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 16 százalék, előítélet és tolerancia is van: 18 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 23 százalék). Belső iskolák (előítélet van, tolerancia nincs: 32 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 23 százalék, előítélet és tolerancia is van: 17 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 28 százalék). A zsidó szóra adott válaszok – szignifikáns megoszlás a *Hetedikesek* vizsgálatban. Elit iskolák (előítélet van, tolerancia nincs: 8 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 25 százalék, előítélet és tolerancia is van: 4 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 64 százalék). Külső iskolák (előítélet van, tolerancia nincs: 12 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 17 százalék, előítélet és tolerancia is van: 3 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 69 százalék). Belső iskolák (előítélet van, tolerancia nincs: 8 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 14 százalék, előítélet és tolerancia is van: 2 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 77 százalék).

F.56.

Felekezeti fiatalok kutatás. DAS skála átlagok (gimnazisták: 0.150, nem gimnazisták: 0.308). CIGÁNYELLENESSÉG skála átlagok (gimnazisták: 0.002, nem gimnazisták: 0.100). STIGMATIZÁLTAK főkomponens (gimnazisták: 0.136, nem gimnazisták: 0.522). AMERIKAI ZSIDÓK főkomponens (gimnazisták: -0.006, nem gimnazisták: -0.527).

F.57.

10–17 évesek kutatás. Anyagi helyzet és előítéletes arányok: rossz helyzetű csoport: 47 százalék, Átlagos helyzetű csoport: 52 százalék, Jó helyzetű csoport: 49 százalék.

F.58.

Keleti fiatalok kutatás. A DEVIÁNS ELŐÍTÉLET főkomponens score-átlagai (átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: 0.138). A FOGYATÉKOS-ETNIKAI ELŐÍTÉLET főkomponens score-átlagai (átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: 0.140, jó anyagi helyzetű szülői csoport: -0.334). A BEFOGADÓ IDEGEN főkomponens score-átlagai (rossz anyagi helyzetű szülői csoport: 0.171, átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: -0.169). A KIREKESZTŐ IDEGEN főkomponens score-átlagai (átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: 0.129, rossz anyagi helyzetű szülői csoport: -0.115). A ROMA-DISZKRIMINÁCIÓ főkomponens score-átlaga (átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: 0.172). A ROMA-ASSZIMILÁCIÓ főkomponens score-átlaga (jó anyagi helyzetű szülői csoport: 0.145, átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: 0.180). A ROMA-TOLERANCIA főkomponens score-átlaga (rossz anyagi helyzetű szülői csoport: -0.114). A ZSIDÓ-ASSZIMILÁCIÓ főkomponens score-átlagai (rossz anyagi helyzetű szülői csoport: 0.1569. A ZSIDÓ-DISZKRIMINÁCIÓ főkomponens score-átlagai (jó anyagi helyzetű szülői csoport: 0.517, átlagos

anyagi helyzetű szülői csoport: -0.249, rossz anyagi helyzetű szülői csoport: -0.166). ZSIDÓ-TOLERANCIA főkomponens score-átlaga (jó anyagi helyzetű szülői csoport: 0.197).

F.59.

Előítéletes arányok a *Szabolcsi tizenévesek* kutatásban. Anyagi helyzet (rossz helyzetű csoport: 57 százalék, átlagos helyzetű csoport: 56 százalék, jó helyzetű csoport: 64 százalék).

F.60.

Az összevont előítélet-változó alapján előítéletes arányok a *Sopron-Salgótarján* kutatásban (rossz anyagi helyzetű csoport: 52 százalék, átlagos anyagi helyzetű csoport: 55 százalék; jó anyagi helyzetű csoport 52 százalék). A romákkal szemben előítéletes arányok (rossz anyagi helyzetű csoport: 45 százalék, átlagos anyagi helyzetű csoport: 53 százalék; jó anyagi helyzetű csoport 60 százalék).

F.61.

Előítéletes arányok a 10–17 évesek kutatásban. Szülők iskolai végzettsége (alacsonyan képzett csoport: 49 százalék, alacsonyan-átlagos képzettségű csoport: 53 százalék, magasan-átlagos képzettségű csoport: 50 százalék, magasan képzett csoport: 45 százalék). Előítéletes arányok a *Nyolcadikos* kutatásban. Szülők iskolai végzettsége (alacsonyan képzett csoport: 54 százalék, alacsonyan-átlagos képzettségű csoport: 52 százalék, magasan-átlagos képzettségű csoport: 50 százalék, magasan képzett csoport: 46 százalék).

F.62.

Az előítéletesség és a szülők iskolázottsága közötti kapcsolat a *Pécsi középiskolások* körében. Az előítéletesség-változók átlagai az alacsonyan képzett csoportban (cigány előítélet-skála: 2.28, zsidó előítélet-skála: 11.31, homoszexuális előítélet-skála: 1.29, összevont előítélet-skála: 14.88). Az előítéletesség-változók átlagai az átlagosan képzett csoportban (cigány előítélet-skála: -0.95, zsidó előítélet-skála: 11.66, homoszexuális előítélet-skála: 1.40, összevont előítélet-skála: 12.10). Az előítéletesség-változók átlagai a magasan képzett csoportban (cigány előítélet-skála: 1.92, zsidó előítélet-skála: 14.27, homoszexuális előítélet-skála: 3.22, összevont előítélet-skála: 19.41).

F.63.

Keleti fiatalok kutatás. A STIGMATIZÁLT ELŐÍTÉLET főkomponens score-átlagai (átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: 0.138, magasan képzett szülői csoport: 0.148, alacsonyan képzett szülői csoport: -0.131). A FOGYATÉKOS-ETNIKAI ELŐÍTÉLET főkomponens score-átlagai (átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: 0.140, jó anyagi helyzetű szülői csoport: -0.334, magasan képzett szülői csoport: -0.109). A BEFOGADÓ IDEGEN főkomponens score-átlagai (rossz anyagi helyzetű szülői csoport: 0.171, átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: -0.169). A KIREKESZTŐ IDEGEN főkomponens score-átlagai (átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: 0.129, magasan képzett szülői csoport: 0.143, rossz anyagi helyzetű szülői csoport: -0.115 alacsony végzettségű szülői csoport: -0.107). A ROMA-DISZKRIMINÁCIÓ főkomponens score-átlaga (átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: 0.172). A ROMA-ASSZIMILÁCIÓ főkomponens score-átlagai (jó anyagi helyzetű szülői csoport: 0.145, átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: 0.180). A ROMA-TOLERANCIA főkomponens score-átlagai (magasan képzett szülői

csoport: 0.101, rossz anyagi helyzetű szülői csoport: -0.114, alacsonyan képzett szülői csoport: -0.137). A **ZSIDÓ-ASSZIMILÁCIÓ** főkomponens score-átlagai (rossz anyagi helyzetű szülői csoport: 0.156, magasan képzett szülői csoport: -0.208). A **ZSIDÓ-DISZKRIMINÁCIÓ** főkomponens score-átlagai (jó anyagi helyzetű szülői csoport: 0.517, magasan képzett szülői csoport: 0.124, átlagos anyagi helyzetű szülői csoport: -0.249, rossz anyagi helyzetű szülői csoport: -0.166, alacsonyan képzett szülői csoport: -0.102). A **ZSIDÓ-TOLERANCIA** főkomponens score-átlagai (községekben élők: 0.252, jó anyagi helyzetű szülői csoport: 0.197, magasan képzett szülői csoport: 0.115).

F.64.

A cigány szóra adott válaszok szignifikáns megoszlás a *Hetedikesek* vizsgálatban. Alacsonyan képzett szülők csoportja (előítélet van, tolerancia nincs: 37 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 29 százalék, előítélet és tolerancia is van: 13 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 21 százalék). Átlagosan képzett szülők csoportja (előítélet van, tolerancia nincs: 12 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 17 százalék, előítélet és tolerancia is van: 3 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 69 százalék). Belső iskolák (előítélet van, tolerancia nincs: 8 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 14 százalék, előítélet és tolerancia is van: 2 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 77 százalék).

F.65.

Hetedikesek kutatás. Az **ATEISTA-YUPPI** főkomponens score-átlaga a következő csoportoknál alacsonyabb a -0.1 értéknél: alacsony iskolai végzettségű szülői csoport, reformátusok. A **VALLÁSOS-KASZT** főkomponens score-átlaga a következő csoportoknál alacsonyabb a -0.1 értéknél: budapestiek, magas végzettségű szülői csoport.

F.66.

Felekezeti fiatalok kutatás. A **BARÁT** és a családot jellemző egzisztenciális faktor közötti (szignifikáns, $p < 0.001$) korrelációs együttható: -0.394. A **DAS** skála és a szülők (összevont) iskolai végzettsége közötti (szignifikáns, $p < 0.001$) korrelációs együttható: -0.235.

F.67.

Előítéletes arányok a *Nyolcadikosok* kutatásban (Budapest: 55 százalék, megyeszékhely: 52 százalék, más város: 47 százalék, községek: 50 százalék). Előítéletes arányok a 10–17 éves kutatásban (Budapest: 48 százalék, megyeszékhely: 49 százalék, más város: 49 százalék, községek: 50 százalék).

F.68.

Sopron-Salgótarján kutatás. Az összevont előítélet-változó alapján előítéletes arányok (Salgótarján: 50 százalék, Sopron: 56 százalék). A romákkal szemben előítéletes arányok (Salgótarján: 58 százalék, Sopron: 46 százalék).

F.69.

A cigány szóra adott válaszok szignifikáns megoszlása a *Hetedikesek* vizsgálatban. Budapest (előítélet van, tolerancia nincs: 32 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 23 százalék, előítélet és tolerancia is van: 17 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 28 százalék). Debrecen (előítélet van, tolerancia nincs: 38 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 17 százalék, előítélet és tolerancia is van: 18 százalék, nincs előítélet és nincs to-

lerancia: 27 százalék). Győr (előítélet van, tolerancia nincs: 39 százalék, tolerancia van, előítélet nincs: 16 százalék, előítélet és tolerancia is van: 18 százalék, nincs előítélet és nincs tolerancia: 27 százalék). A **VALLÁSOS-KASZT** főkomponens score-átlaga a debreceniek csoportjában 0.1 értéknél magasabb, a budapesti csoportnál -0.1 értéknél alacsonyabb.

F.70.

Keleti fiatalok kutatás. A **STIGMATIZÁLT ELŐÍTÉLET** főkomponens score-átlaga (megyeszékhelyen élők: -0.102). A **FOGYATÉKOS-ETNIKAI ELŐÍTÉLET** főkomponens score-átlagai (városokban élők: 0.244, megyeszékhelyen élők: -0.185, községekben élők: -0.174). A **BEFOGADÓ IDEGEN** főkomponens score-átlagai (községekben élők: 0.364, megyeszékhelyen élők: -0.128). A **KIREKESZTŐ IDEGEN** főkomponens score-átlaga (megyeszékhelyen élők: 0.164). A **ROMA-DISZKRIMINÁCIÓ** főkomponens score-átlaga (községekben élők: 0.133). A **ROMA-ASSZIMILÁCIÓ** főkomponens score-átlaga (községekben élők: 0.189). A **ROMA-TOLERANCIA** főkomponens score-átlagai (megyeszékhelyen élők: 0.301, községekben élők: -0.287). A **ZSIDÓ-DISZKRIMINÁCIÓ** főkomponens score-átlagai (megyeszékhelyen élők: 0.213, községekben élők: 0.438, városban élők: -0.351). A **ZSIDÓ-TOLERANCIA** főkomponens score-átlaga (községekben élők: 0.252).

F.71.

Felekezeti fiatalok kutatás. A **XENOFÓB-KIREKESZTŐ** főkomponens score-átlagai (megyeszékhelyen élők: -0.002, városokban élők: -0.577, községekben élők: -0.001). A **BÜNZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ** főkomponens score-átlagai (megyeszékhelyen élők: -0.005, városokban élők: 0.327, községekben élők: -0.100).

F.72.

10–17 évesek kutatás. A lépésenkénti regresszióanalízisbe bevont független változók. Nem (1: fiú, 0: lány), anyagi helyzet (összevont skála), életkor (születési év), vallásosság (összevont skála), szülők iskolázottsága (összevont skála), iskolatípus1: szakmunkásképző, iskolatípus2: szakközépiskola, iskolatípus3: gimnázium, felkezet1: katolikus, Felekezet2: református, lakóhely (1: város, 0: község). A szignifikáns ($p < 0.05$) magyarázó változók béta értékei (vallásosság: -0.150; életkor: -0.083, gimnázium: -0.054, szakközépiskola: 0.04, lakóhely: -0.033).

F.73.

Nyolcadikosok kutatás. A lépésenkénti regresszióanalízisbe bevont független változók. Nem (1: fiú, 0: lány), anyagi helyzet (összevont skála), vallásosság (összevont skála), szülők iskolázottsága (összevont skála), felkezet1: katolikus, felekezet2: református, felekezet3: nem tartozik felekezethez, lakóhely (1: város, 0: község). A szignifikáns magyarázó változók béta értékei (nem: -0.176, vallásosság: 0.089, szülők iskolázottsága: 0.067, katolikus: 0.098, református: 0.063, nem tartozik felekezethez: 0.122).

F.74.

Pécsi középiskolások kutatás. A négy regressziós modellben szereplő független változók. Nem (1: fiú), szülők iskolai végzettsége: összevont skála, **KONVENCIONÁLIS MORÁL**

főkomponens, *PREKONVENCIONÁLIS MORÁL* főkomponens, *NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ* (1: igen); *ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ* (1: igen).

F.75.

Pécsi középiskolások kutatás. 1. MODELL. Függő változó (cigányokkal szembeni előítélet; magyarázott variancia-hányad: 41.2 százalék). Független változók (szülők iskolai végzettsége: 0.164, *NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ*: 0.68*, *ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ*: -0.168**, *PREKONVENCIONÁLIS MORÁL* főkomponens: 0.241**, *KONVENCIONÁLIS MORÁL* főkomponens: -0.125**, nem: -0.162**). 2. MODELL. Függő változó (zsidókkal szembeni előítélet; magyarázott variancia-hányad: 26.2 százalék). Független változók (szülők iskolai végzettsége: 0.067**, *NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ*: 0.134*, *ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ*: 0.073*, *PREKONVENCIONÁLIS MORÁL* főkomponens: 0.213**, *KONVENCIONÁLIS MORÁL* főkomponens: -0.076**, nem: -0.018**). 3. MODELL. Függő változó (homoszexuálisokkal szembeni előítélet; magyarázott variancia-hányad: 47.8 százalék). Független változók (szülők iskolai végzettsége: 0.071**, *NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ*: 0.068*, *ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ*: 0.021, *PREKONVENCIONÁLIS MORÁL* főkomponens: 0.187**, *KONVENCIONÁLIS MORÁL* főkomponens: -0.062*, nem: -0.406**). 4. MODELL. Függő változó (összevont előítélet; magyarázott variancia-hányad: 44.5 százalék). Független változók (szülők iskolai végzettsége: 0.063**, *NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ*: 0.111**, *ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ*: -0.041, *PREKONVENCIONÁLIS MORÁL* főkomponens: 0.272**, *KONVENCIONÁLIS MORÁL* főkomponens: -0.113**, nem: -0.254**). *: ($p < 0.05$), **: ($p < 0.001$).

F.76.

Hetedikesek kutatás. Az ide sorolt változók (nem: fiú, iskolatípus1: elit iskola, iskolatípus2: külső iskola, felekezet1: katolikus, felekezet2: református, vallásosság1: jelenleg jár hittanra, vallásosság2: korábban járt hittanra, vallásosság3: nem jár hittanra, szervezeti tagság: tagja valamilyen szervezetnek).

F.77.

Hetedikesek kutatás. A második modellekben szereplő új független változók: *KISEBBSÉG-ROKONSZENV* főkomponens, *MILITÁNS-ROKONSZENV* főkomponens, *INKONZISZTENS-IDEOLÓGIA ROKONSZENV* főkomponens, *ANTILIBERÁLIS-CSERKÉSZ ROKONSZENV* főkomponens, *ATEISTA-YUPPI* főkomponens, *VALLÁSOS-KASZT* főkomponens, *EMINENS MORÁL* főkomponens, *FELNŐTT MORÁL* főkomponens, *ISKOLA MORÁL* főkomponens, *USA-NYUGAT-EURÓPA* klaszter, *KELET-EURÓPA* klaszter.

F.78.

Hetedikesek kutatás. 1. MODELL. Függő változó: cigány előítéletesség. Budapesti alminta (magyarázott variancia-hányad: 15.9 százalék; szervezeti tagság: 0.130, katolikus felekezet: 0.208). Debreceni alminta (magyarázott variancia-hányad: 5.8 százalék; ateista csoport: 0.187). Győri alminta (magyarázott variancia-hányad: 6.1 százalék; külső iskola: 0.201). 2. MODELL. Függő változó: zsidó előítéletesség. Budapesti alminta (magyarázott variancia-hányad: 9.1 százalék; külső iskolatípus: 0.215, református felekezet: 0.170, *FELNŐTT MORÁL* főkomponens: -0.147). Debreceni alminta (magyarázott variancia-hányad: 15.5 százalék; *KISEBBSÉG-ROKONSZENV* főkomponens: -0.176,

ANTILIBERÁLIS-CSERKÉSZ ROKONSZENV főkomponens: 0.146). Győri alminta (magyarázott variancia-hányad: 7.1 százalék; nincs szignifikáns magyarázó változó).

F.79.

Hetedikesek kutatás. 3. MODELL. Függő változó: cigány előítéletesség. Budapesti alminta (magyarázott variancia-hányad: 23.1 százalék; katolikus felekezet: 0.233). Debreceni alminta (magyarázott variancia-hányad: 16.6 százalék; *KISEBBSÉG-ROKONSZENV* főkomponens: -0.243, *FELNŐTT MORÁL* főkomponens: -0.135). Győri alminta (magyarázott variancia-hányad: 15.4 százalék; nem: -0.139, *KISEBBSÉG-ROKONSZENV* főkomponens: 0.236). 4. MODELL. Függő változó: zsidó előítéletesség. Budapesti alminta (magyarázott variancia-hányad: 9.1 százalék; szignifikáns független változó a külső iskolatípus: 0.220). Debreceni alminta (magyarázott variancia-hányad: 6.3 százalék; nincs szignifikáns magyarázó változó). Győri alminta (magyarázott variancia-hányad: 3.0 százalék; nincs szignifikáns magyarázó változó).

F.80.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Az ide sorolt változók (nem: 1: fiú, iskolatípus 1: általános iskola, lakóhely: 1: város, életkor: a születési év, felekezet1: 1: katolikus, felekezet2: 1: református, vallásosság: összevont vallásosság skála).

F.81.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Ebbe a csoportba tartozó változók (szülők iskolai végzettsége: a két szülő iskolázottságának összevont skálája, anyagi háttér: az anyagi helyzetet tükröző összevont skála, szülő-vallásosság1: mindkét szülő az ateista csoportba tartozik, szülő-vallásosság2: 1: mindkét szülő egyházhű csoportba tartozik, szülő-felekezet1: 1: mindkét szülő katolikus, szülő-felekezet2: 1: mindkét szülő református).

F.82.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A megfelelő főkomponens kialakításába bevont változókkal azonos szülői válaszokat a lineáris regresszió feltételének megfelelő kétértékű változókká alakítottuk át. (Például az attribúciós minták, mint függő változók esetén a szülői hatásokra az apa-barátságos, anya-okos stb. jelölésekkel hivatkozunk, ahol a kategóriák az 1: az igen, 0: a nem válaszokat tartalmazza).

F.83.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Függő változó: *DEVIÁNS ELŐÍTÉLET* főkomponens. Magyarázott variancia-hányad: 61.4 százalék. A szignifikáns független változók szten-derdizált béta értékei (apa-büntetett előéletűek: 0.174, anya-kábítószeresek: 0.170, apa-AIDS-es családtag: 0.164, apa-cigányok: 0.163, apa-vallási szekták tagjai: 0.153, anya-rokkant családtag: -0.116).

F.84.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Függő változó: *FOGYATÉKOS ELŐÍTÉLET* főkomponens. Magyarázott variancia-hányad: 33.6 százalék. A szignifikáns független változók szten-derdizált béta értékei (apa-értelmi fogyatékos családtag: 0.401, apa-büntetett előéletűek: 0.200, életkor: 0.197, iskolatípus: -0.128, nem: 0.104, szülő-vallás1: -0.101, anya-rokkant családtag: 0.180, apa-fertőző beteg családtag: 0.102).

F.85.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Amennyiben a **RABBIÁTUS-CIGÁNY** főkomponens a függő változó, a tizenhárom szignifikáns független változó közül kilenc az apának vagy az anyának a cigányok tulajdonságára vonatkozó megítélését tartalmazza. A magyarázott variancia-hányad: 31.1 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (anya-tiszta: -0.203, szülő-vallás1 [ateista]: -0.194, életkor -0.185, lakóhely: -0.180, apa-összetartók: 0.158, apa-okos: 0.148, apa-egészséges: -0.142, anyagi háttér: -0.132, anya-erőszakos: 0.126, anya-egészséges: 0.125, apa-erőszakos: 0.117, anya-összetartó: 0.101, anya-megbízható: -0.086).

F.86.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Függő változó: **LOJÁLIS-MAGYAR** főkomponens. Magyarázott variancia: 30.0 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (anya-megbízható: 0.304, apa-barátságos: 0.208, anya-segítőkész: 0.140, életkor: 0.118, anya-gazdag: -0.113, nem: 0.113, gyfelekezet1 [katolikus]: -0.107, szülő-valás1: [ateista] -0.08).

F.87.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Függő változó: **SZOCIÁLIS-MAGYAR** főkomponens. Magyarázott variancia: 13.2 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (apa-összetartó: 0.238, anya-okos: 0.162, anya-barátságos: -0.140, anya-egészséges: 0.135, iskolatípus: 0.132).

F.88.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Függő változó: **LOJÁLIS-CIGÁNY** főkomponens. Magyarázott variancia: 5.9 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (apa-megbízható: 0.212, apa-egészséges: -0.118). Függő változó: **SZOCIÁLIS-CIGÁNY** főkomponens. Magyarázott variancia: 3.8 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (anya-gazdag: 0.155, szülő-felekezet2: [katolikusok]: 0.155).

F.89.

Sopron-Salgótarján kutatás. A salgótarjáni almintára vonatkozó regressziós modellek eredményei (a zárójelben feltüntetett érték a sztenderdizált béta együttható). Függő változó: **XENOFÓB** főkomponens. Első modell. Magyarázott variancia-hányad: 6.2 százalék. Második modell. Magyarázott variancia-hányad: 22.0 százalék (fiatal [kisebbségi ismerős]: 0.185, szülő [lengyel rokonszenv]: 0.290, szülő [szélsőjobboldali csoportok rokonszenv]: -0.234). Függő változó: **ANTI-DEVIÁNS** főkomponens. Első modell. Magyarázott variancia-hányad: 17.9 százalék (fiatal [iskolatípus-gimnázium]: 0.209, fiatal [nem]: -0.207, szülő [iskolai végzettség]: 0.227, Második modell. Magyarázott variancia-hányad: 32.7 százalék (fiatal [iskolatípus-gimnázium]: 0.237, szülő [életkor]: -0.174, szülő [kábitószerekek rokonszenv]: 0.149, szülő [osztrákok rokonszenv]: -0.279). Függő változó: **APOLITIKUS** főkomponens. Első modell. Magyarázott variancia-hányad: 14.0 százalék (fiatal [iskolatípus-gimnázium]: -0.167, szülő [nem]: 0.166, fiatal [kisebbségi ismerős említése]: 0.144, fiatal [kisebbségi rokon említése]: -0.197). Második modell. Magyarázott variancia-hányad: 26.7 százalék (szülő [nem]: 0.193, szülő [vallásosság]: 0.198, szülő [felekezet – nem tartozik felekezethez]:

-0.302, szülő [lengyelek rokonszenv]: 0.149, szülő [osztrákok rokonszenv]: -0.205, szülő [szélsőjobb rokonszenv]: -0.204). Függő változó: **SKINHEAD** főkomponens. Első modell. Magyarázott variancia-hányad: 17.9 százalék (fiatal [nem]: -0.217). Második modell. Magyarázott variancia-hányad : 42.6 százalék (fiatal [nem]: -0.140, szülő [lengyelek rokonszenv]: -0.296, szülő [cigányok rokonszenv]: 0.230, szülő [bőrfejúek rokonszenv]: -0.218, szülő [hajléktalanok rokonszenv]: 0.206, szülő [románok rokonszenv]: 0.154). Függő változó: **ROMA ELŐÍTÉLETESSÉG**. Első modell. Magyarázott variancia-hányad: 24.4 százalék (fiatal [iskolatípus-szaktanulmányok]: -0.207, szülő [kisebbségi rokon említése]: 0.257). Második modell. Magyarázott variancia-hányad : 49.4 százalék (szülő [cigányoknak több segítséget kell adni]: 0.298, szülő [a cigányok közül sokan azért nem dolgoznak...]: 0.069). A soproni almintára vonatkozó regressziós modellek eredményei (a zárójelben feltüntetett érték a sztenderdizált béta együttható). Függő változó: **XENOFÓB** főkomponens. Első modell. Magyarázott variancia-hányad: 9.6 százalék. Második modell: 16.2 százalék. Függő változó: **ANTI-DEVIÁNS** főkomponens. Első modell. Magyarázott variancia-hányad: 12.6 százalék (fiatal [felekezet – nem tartozik felekezethez]: -0.298). Második modell. Magyarázott variancia-hányad: 18.7 százalék. Függő változó: **APOLITIKUS** főkomponens. Első modell. Magyarázott variancia-hányad: 8.6 százalék (anyagi helyzet: 0.161, szülő iskolai végzettség: 0.237). Második modell. Magyarázott variancia-hányad: 18.4 százalék (szülő [szlovákok rokonszenv]: 0.264, szülő [osztrákok rokonszenv]: -0.174). Függő változó: **SKINHEAD** főkomponens. Első modell. Magyarázott variancia-hányad : 19.2 százalék (fiatal [felekezet – katolikus]: -0.137, szülő [kisebbségi ismerős említése]: 0.195). Második modell. Magyarázott variancia-hányad: 25.1 százalék (fiatal [felekezet – katolikus]: -0.277, szülő [nem]: -0.157, szülő [kisebbségi ismerős említése]: -0.169, szülő [románok rokonszenv]: 0.213). Függő változó: **ROMA ELŐÍTÉLETESSÉG**. Első modell. Magyarázott variancia-hányad: 22.7 százalék (fiatal [vallásosság]: 0.256, anyagi helyzet: -0.182, szülő [életkor]: 0.203, fiatal [kisebbségi ismerős említése]: 0.201, szülő [kisebbségi ismerős említése]: 0.177). Második modell. Magyarázott variancia-hányad: 38.8 százalék (anyagi helyzet: -0.172, szülő [kisebbségi ismerős említése]: 0.189).

F.90.

Sopron-Salgótarján kutatás. Sopronban egyik modellnél sem volt szignifikáns hatás, Salgótarjánban is csak a második modellben, ahol a szülő lengyelekkel szembeni rokonszenv és a fiatalok kisebbségi ismerőse csökkentette, a szélsőjobboldali csoportokkal szembeni rokonszenv viszont növelte a nemzeti csoportok elutasítását.

F.91.

Sopron-Salgótarján kutatás. Az első modellben a fiatalok felekezeti tagsága a deviáns csoportok iránti ellenszenvet, a második modellben az osztrákok iránti szülői rokonszenv viszont a kedvező megítélést valószínűsíti.

F.92.

Sopron-Salgótarján kutatás. A deviáns kisebbségek iránti ellenszenv a salgótarjáni gimnazisták körében (mindkét modellben) kevésbé valószínű. A közvetlen szülői vélemények bevonása előtt (első modell) a nemi hovatartozás hatása szignifikáns, az ellenszenv inkább a fiúkra jellemző. A szülő életkorának (a második modellben), illetve iskolai végzettségének növekedése (az első modellben) a deviáns kisebbségek negatív megítélését

valószínűsíti. Hasonló hatása van a kábítószeresek és az osztrákok negatív szülői megítélésének is.

F.93.

Sopron-Salgótarján kutatás. A salgótarjáni fiatalok körében a gimnáziumi környezet (mindkét modell) a szélsőséges politikai csoportok elfogadásának, míg a valamilyen kisebbségi rokon (második modell) az elutasításnak kedvez. A szélsőséges csoportok elfogadásában szignifikáns hatása van annak, ha a válaszadó szülő apa (mindkét modell); nem tartozik semmilyen felekezethez (második modell) és minél kevésbé vallásos (második modell). A szélsőséges csoportok elutasítását a szülő lengyelekkel szembeni rokonszenve erősíti, viszont az osztrákokkal és a szélsőjobbpolari politikai csoportokkal rokonszenvező szülői hatás az ellenszenvet csökkenti.

F.94.

Sopron-Salgótarján kutatás. Sopronban a szülő iskolázottságának emelkedése, a minél jobb anyagi helyzet növeli a szélsőséges politikai csoportokkal szembeni rokonszenveit (első modell). Hasonló toleranciát valószínűsít, ha a szülő számára az osztrákok és szlovákok nem ellenszenvesek.

F.95.

Sopron-Salgótarján kutatás. Ha a válaszadó fiú volt, a szülő akkor valószínűbb a skinheadek elfogadása (mindkét modell). A szülők románok, cigányok és a hajléktalanok iránti ellenszenv, illetve a lengyelek és a bőrfejük iránti rokonszenve a fiatalok bőrfejük elfogadását erősíti. A romákkal szembeni toleranciát valószínűsíti, ha a salgótarjáni fiatal gimnáziumba jár és a szülő említette, hogy van kisebbségi rokon a családban. A fiatalok roma előítéletességét viszont növeli, ha a szülő az egyik kijelentéssel („A cigányok közül sokan azért nem dolgoznak, mert segélyekből élnek”) inkább egyetért, illetve ha a másik kijelentést („A cigányoknak több segítséget kell adni, mint a nem cigányoknak”) elutasítja.

F.96.

Sopron-Salgótarján kutatás. A soproni fiatalok bőrfejük iránti rokonszenvét az apa szerepe növeli, míg a szülő kisebbségi ismerősének említése és a válaszadó fiatal katolikus hovatartozása csökkenti. A romákkal szembeni előítéletességet viszont az idősebb szülő és a kisebbségi ismerős említése gyengíti, viszont a család jó anyagi helyzete erősíti.

F.97.

Sopron-Salgótarján kutatás. A főkomponensekbe szerveződött ellenszenvtípusok és az összevont roma előítéletesség lakóhelyi vizsgálata korábban azt mutatta, hogy – viszonyítva a soproniakhoz – a salgótarjáni fiatalok között többen előítéletesek a romákkal és nagyobb mértékben jellemzi őket a deviáns kisebbségekkel szembeni ellenszenv, illetve a szélsőséges politikai csoportok elfogadása.

F.98.

A *Szabolcsi fiatalok* kutatásnál a vallásos szülői környezet fokozta az erőszakos cigány sztereotípiáját, és csökkentette a fogyatékosok diszkriminálását.

F.99.

Felekezeti fiatalok kutatás. Katolikus alminta. Függő változó: CIGÁNYELLENESSÉG skála. Magyarázott variancia: 2.9 százalék. A szülők összevont változójának sztenderdizált béta értéke: 0.17. Függő változó: PAS skála. Magyarázott variancia: 18.8 százalék. A szülők összevont változójának sztenderdizált béta értéke: 0.433**. Függő változó: DAS skála. Magyarázott variancia: 67.4 százalék. A szülők összevont változójának sztenderdizált béta értéke: 0.821**. Függő változó: VAS skála. Magyarázott variancia: 41.3 százalék. A szülők összevont változójának sztenderdizált béta értéke: 0.642**. Református alminta. Függő változó: CIGÁNYELLENESSÉG skála. Magyarázott variancia: 29.1 százalék. A szülők összevont változójának sztenderdizált béta értéke: 0.539**. Függő változó: PAS skála. Magyarázott variancia: 10.3 százalék. A szülők összevont változójának sztenderdizált béta értéke: 0.321**. Függő változó: DAS skála. Magyarázott variancia: 74.2 százalék. A szülők összevont változójának sztenderdizált béta értéke: 0.861**. Függő változó: VAS skála. Magyarázott variancia: 32.2 százalék. A szülők összevont változójának sztenderdizált béta értéke: 0.567**. (**: $p < 0.001$)

F.100.

Felekezeti fiatalok kutatás. A modellekben a következő magyarázó változók szerepeltek. Lakóhely (1: város, 0: község), életkor (születési év), iskolatípus (1: gimnázium, 0: nem gimnázium), szülők iskolai végzettsége (4–10 értékű összevont változó), nagyszülők iskolai végzettsége (2–10 értékű összevont változó), egzisztenciális helyzet (egzisztenciális főkomponens). Katolikus alminta. Függő változó: DAS skála. Magyarázott variancia: 19.4 százalék. A szülők összevont változójának sztenderdizált béta értéke: -0.441. Függő változó: VAS skála. Magyarázott variancia: 49.0 százalék. Az életkor változó sztenderdizált béta értéke: 0.539. A lakóhely változó sztenderdizált béta értéke: -0.431. Az egzisztenciális főkomponens változó sztenderdizált béta értéke: 0.423. A szülők összevont változójának sztenderdizált béta értéke: -0.287. Református alminta. Függő változó: VAS skála. Magyarázott variancia: 10.4 százalék. A lakóhely változó sztenderdizált béta értéke: -0.323.

F.101.

Felekezeti fiatalok kutatás. A modellekben a következő magyarázó változók szerepeltek: EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT főkomponens, INDIVIDUÁLIS-LELKISMERET HIT főkomponens, EGYHÁZELUTASÍTÓ ISTENHIT főkomponens, KERESZTÉNY HIT főkomponens, LÉLEK HIT főkomponens, MISZTIKUM HIT főkomponens, ima teljesülése (1: előfordult, 0: nem fordult elő), hittanra járás (1: jár hittanra, 0: nem jár hittanra), hittanoktatás az iskolában (1: van, 0: nincs), vallásosság (1: vallásos klaszter, 0: ateista klaszter), E-orientáció skála, I-orientáció skála.

F.102.

Anyagi helyzet. (A változók átlagainak eltérését az one-way varianciaanalízis és a Tukey-HSD teszt alapján közöljük. A feltüntetett * jelek azt mutatják, hány kisebb átlagtól tér el szignifikánsan ($p < 0.05$) az adott csoport átlaga) 10–17 évesek kutatás. Budapesti iparvidék: 531***, Nyugat: 378 **, Dél-Dunántúl: 373 *, Alföld: 203, Kelet: 294, Észak: 268. Nyolcadikosok kutatás. Budapesti iparvidék: 2.73*, Nyugat: 2.54, Dél-Dunántúl: 2.75 **, Alföld: 2.57, Kelet: 2.36, Észak: 2.55. Szülők iskolázottsága (átlagpont) 10–17 évesek kutatás. Budapesti iparvidék: 2.51***, Nyugat: 2.37,

Dél-Dunántúl: 2.30, Alföld: 2.29, Kelet: 2.14, Észak: 2.12. *Nyolcadikosok* kutatás. Budapesti iparvidék: 2.72***, nyugat: 2.54, Dél-Dunántúl: 2.74***, Alföld: 2.57**, kelet: 2.35, észak: 2.54.

F.103.

10–17 évesek kutatás. A vallásosság (átlagpont). Nyugat: 6.28 *****, észak: 5.67, Dél-Dunántúl: 6.04****, Budapesti iparvidék: 5.39, kelet: 5.64, Alföld: 5.62. *Nyolcadikosok* kutatás. Nyugat: 4.15*****, észak: 3.62***, Dél-Dunántúl: 3.53***, budapesti iparvidék: 3.22*, kelet: 3.15, Alföld: 2.97. (A változók átlagának eltérését a one-way varianciaanalízis és a Tukey-HSD teszt alapján közöljük. A feltüntetett * jelek azt mutatják, hány kisebb átlagtól tér el szignifikánsan ($p < 0.05$) az adott csoport átlaga).

F.104.

10–17 évesek kutatás. Felekezeti jellemzők (százalékban). Északi régió (katolikus: 64, református: 19, egyéb felekezet: 3, nem bejegyzett: 14). Dél-dunántúli régió (katolikus: 69, református: 10, egyéb felekezet: 4, nem bejegyzett: 17). Keleti régió (katolikus: 41, református: 25, egyéb felekezet: 7, nem bejegyzett: 27). Alföldi régió (katolikus: 74, református: 7, egyéb felekezet: 2, nem bejegyzett: 17). Budapesti iparvidék (katolikus: 51, református: 14, egyéb felekezet: 8, nem bejegyzett: 27). Nyugati régió (katolikus: 79, református: 2, egyéb felekezet: 6, nem bejegyzett: 13). *Nyolcadikosok* kutatás. Északi régió (katolikus: 64, református: 16, egyéb felekezet: 4, nem bejegyzett: 16). Dél-dunántúli régió (katolikus: 65, református: 8, egyéb felekezet: 7, nem bejegyzett: 21). Keleti régió (katolikus: 26, református: 40, egyéb felekezet: 9, nem bejegyzett: 25). Alföldi régió (katolikus: 41, református: 13, egyéb felekezet: 3, nem bejegyzett: 44). Budapesti iparvidék (katolikus: 52, református: 15, egyéb felekezet: 6, nem bejegyzett: 26). Nyugati régió (katolikus: 73, református: 3, egyéb felekezet: 13, nem bejegyzett: 11).

F.105.

10–17 évesek kutatás. A régiókban külön-külön elvégzett lépésenkénti regresszióanalízisek eredménye. Északi régió. Magyarázott variancia-hányad: 8.60 százalék (vallásosság**: -0.293). Dél-dunántúli régió. Magyarázott variancia-hányad: 4.4 százalék (életkor*: -0.118, vallásosság**: -0.148). Keleti régió. Magyarázott variancia-hányad: 4.7 százalék (vallásosság*: -0.082). Alföldi régió. Magyarázott variancia-hányad: 5.0 százalék (életkor*: -0.123, vallásosság**: -0.167, felekezethez nem tartozók**: -0.29). Budapesti iparvidék. Magyarázott variancia-hányad: 4.2 százalék (vallásosság**: -0.119, szülők iskolai végzettsége*: -0.059, szakmunkásképző*: 0.066, szakközépiskola*: 0.148). Nyugati régió. Magyarázott variancia-hányad: 4.2 százalék (vallásosság**: -0.162, gimnázium*: -0.135).

F.106.

10–17 évesek kutatás. A minta 14 százaléka egyáltalán nem, 46 százaléka néha, 30 százaléka gyakran, 10 százalék intenzíven gondol magyarságára. Az európaiság a fiatalok felét soha, 39 százalékát időnként, 9 százalékát gyakran, 2 százalékát nagyon erősen foglalkoztatja. A fiatalok 29 százaléka szerint a magyaroknak nincs okuk büszkeségre, 42 százalékuk lát némi okot, míg 29 százalék azok aránya, akik szerint kifejezetten büszkék lehetünk magyarságunkra. A 10–17 évesek 37 százaléka nem tekint büszkeséggel az európaiságára, kissé 42 százalék, nagymértékben 21 százalék érzi emiatt büszkének magát.

F.107.

Az északír vizsgálat kérdőívében szereplő nyitott kérdésre – *How do you define your national identity?* – adott válaszokat a kategóriáinként el forduló alacsony elemszámok miatt két csoportba soroltuk. Megfelelő mintanagyság esetén az eredetileg kialakított kategóriák további, differenciáltabb, elsősorban a állampolgár–nemzettag kettős identitás elemzésére kínált volna lehetőséget (1. ír: 33 százalék, 2. brit polgár & brit nemzethez tartozó: 23 százalék, 3. északír: 11 százalék, 4. ír polgár: 12 százalék, angol: 10 százalék, nem értelmezhető: 5 százalék, válaszhiány: 6 százalék). A nemzeti identitásukat írként meghatározó hallgatók 56 százalékos arányával szemben a válaszadók 33 százalékát soroltuk a brit önazonosságot jelöl kategóriába. Figyelemre méltó, hogy minden tizedik (11 százalék) belfesti hallgató vagy nem válaszolt, vagy kitérő választ adott. A nemzeti identitás és a vallásos hovatartozás – hasonlóan a több éve végzett északír lakossági kutatások eredményeihez – erősen átfedek egymást. Az önmagukat írnek tartó hallgatók 80 százaléka katolikus, 18 százaléka református, míg a brit nemzeti hovatartozást jelölők kétharmada (66 százalék) protestáns, 17 százaléka katolikus. (Az 1993-as NISA felvételtől a fordított irányú kapcsolatra találtunk adatokat. A katolikusok 61 százaléka írnek, 24 százaléka északírnek, 12 százaléka britnek, 1 százaléka ulsterinak tartotta magát, míg a protestánsok között az önmagát britnek tartók aránya 69 százalék.)

F.108.

A magyarságkritériumok közötti kapcsolatok (* $p < 0.005$, ** $p < 0.001$ – jelölések a chí-négyzet próbára, illetve a Pearson-féle korrelációra vonatkoznak).

Nyolcadikosok kutatás. A „fontos” válaszok aránya, a kereszttáblák sorszázalékában.

1. Magyarok vallja magát (Magyar állampolgár legyen: 89 százalék, Magyar legyen az anyanyelve: 92 százalék**, Legalább az egyik szülő magyar legyen: 86 százalék, Magyarországon éljen: 60 százalék*). 2. Magyarországon éljen (Magyar állampolgár legyen: 94 százalék**, Magyar legyen az anyanyelve: 91 százalék, Legalább az egyik szülő magyar legyen: 83 százalék**, Magyarok vallja magát: 84 százalék*). 3. Legalább az egyik szülő magyar legyen (Magyar állampolgár legyen: 90 százalék, Magyar legyen az anyanyelve: 92 százalék**, Magyarországon éljen: 58 százalék**. Magyarok vallja magát: 82 százalék). 4. Magyar legyen az anyanyelve (Magyar állampolgár legyen: 91 százalék**, Legalább az egyik szülő magyar legyen: 87 százalék**, Magyarországon éljen: 60 százalék. Magyarok vallja magát: 84 százalék**). 5. Magyar állampolgár legyen (Magyar legyen az anyanyelve: 91 százalék**, Legalább az egyik szülő magyar legyen: 85 százalék, Magyarországon éljen: 62 százalék**. Magyarok vallja magát: 82 százalék**). 10–17 éves fiatalok kutatás. Korrelációs kapcsolatok: Az tekinthető magyaroknak... 1. magyaroknak vallja magát (magyar állampolgár: 0.115**, magyar anyanyelv: 0.121**, szülei magyarok: 0.020, Magyarországon született: -0.015). 2. magyar állampolgár (magyar anyanyelv: 0.315**, szülei magyarok: 0.259**, Magyarországon született: 0.266**) 3. magyar az anyanyelve (szülei magyarok: 0.402**, Magyarországon született: 0.230**) 4. szülei magyarok (Magyarországon született: 0.359**).

Szabolcsi középiskolások kutatás. Az egyik szülő magyar legyen kritériumot szükségesnek tartók többsége az anyanyelvet (82 százalék*) és az állampolgárságot (65 százalék) is szükséges feltételnek tartja, míg a Magyarországon élést, csak 34 százalékuk. A magyar állampolgárság kritériumot szükségesnek tartók többsége az anyanyelvet (76 százalék) és az egyik szülő magyarságát (70 százalék) is szükséges feltételnek tartja, míg a Ma-

gyarországon élést, csak 45 százalékuk*). A Magyarországon élés kritériumot szükségesnek tartók többsége az anyanyelvet (75 százalék), az egyik szülő magyarságát (70 százalék) és a magyar állampolgárságot (88 százalék*) is szükséges feltételnek tartja. A magyar anyanyelv kritériumot szükségesnek tartók többsége az egyik szülő magyarságát (79 százalék*) és a magyar állampolgárságot (67 százalék) is szükséges feltételnek tartja, míg a Magyarországon élést, csak 34 százalékuk. Az állampolgárság és a területi (Magyarországon éljen) kritériumok közötti 0.328, a nyelvi (az anyanyelve magyar legyen) és a származási (egyik szülő magyar legyen) kritériumok megítélése között 0.261 a korrelációs együttható értéke, a többi esetben 0.054 alatti.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A legkevésbé szükségesnek tartott területi kritérium (az ország területén kell élni) fontosságát hangsúlyozókat erősen zárt magyarságfogalom jellemzi, mivel 91–96 százalékuk a másik három feltételhez is ragaszkodik. A másik irányban viszont ellentétes tendencia érvényesül, mert a nyelvi, jogi, származási vagy az önbesorolás kritériumot a magyarság feltételének tartó tizenéveseknek csupán 42–54 százaléka véli a területi szempontot is szükségesnek. A feltételek közötti kapcsolatot vizsgálva, egy esetben találtunk szignifikáns és kölcsönös átfedést: a származást szükségesnek tartók 91 százaléka egyúttal a magyarság szabad vállalásának lehetőségéről is ugyanezt gondolja, s bár kisebb mértékben (87 százalék), de ugyanezt fordítva is érvényes.

Szolnoki fiatalok kutatás. A „fontos” válaszok aránya, a kereszt táblák sorszámlékában. 1. Magyaroknak vallja magát (Magyar állampolgár legyen: 70 százalék, Magyar legyen az anyanyelve: 84 százalék, Legalább az egyik szülő magyar legyen: 67 százalék, Magyarországon éljen: 54 százalék*). 2. Magyarországon éljen (Magyar állampolgár legyen: 87 százalék**, Magyar legyen az anyanyelve: 89 százalék**, Legalább az egyik szülő magyar legyen: 71 százalék, Magyaroknak vallja magát: 96 százalék*). 3. Legalább az egyik szülő magyar legyen (Magyar állampolgár legyen: 75 százalék**, Magyar legyen az anyanyelve: 92 százalék**, Magyarországon éljen: 54 százalék. Magyaroknak vallja magát: 88 százalék). 5. Magyar legyen az anyanyelve (Magyar állampolgár legyen: 74 százalék**, Legalább az egyik szülő magyar legyen: 74 százalék**, Magyarországon éljen: 56 százalék**, Magyaroknak vallja magát 90 százalék). 6. Magyar állampolgár legyen (Magyar legyen az anyanyelve: 88 százalék**, Legalább az egyik szülő magyar legyen: 73 százalék**, Magyarországon éljen: 65 százalék**, Magyaroknak vallja magát: 89 százalék).

F.109.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A magyar meghatározás kritériumai közötti korrelációs kapcsolat a gyerekek és a szülők között (** $p < 0.001$, a Pearson-féle korrelációs együttható alapján). Az anyanyelv magyar legyen (anya: 0.165**, apa: 0.339**). Magyaroknak vallja magát (anya: 0.268**, apa: 0.380**). Legalább az egyik szülő magyar legyen (anya: 0.369**, apa: 0.237**). Magyar állampolgár legyen (anya: 0.276**, apa: 0.333**). Magyarországon éljen (anya: 0.330**, apa: 0.3307*). A cigány meghatározás kritériumai közötti korrelációs kapcsolat a gyerekek és a szülők között. Legalább az egyik szülő cigány legyen (anya: 0.513**, apa: 0.388**). Cigánynak vallja magát (anya: 0.317**, apa: 0.445**). Cigányok között éljen (anya: 0.297**, apa: 0.244**). Cigányul beszéljen (anya: 0.538**, apa: 0.447**).

F.110.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A cigányság kritériumok közötti kapcsolatok (* $p < 0.005$, ** $p < 0.001$ – jelölések a chí-négyzet próbára vonatkoznak). *Szabolcsi tizenévesek* ku-

tatás. A „szükséges” válaszok aránya, a kereszt táblák sorszámlékában. 1. Cigányul beszéljen (cigánynak vallja magát: 86 százalék**, legalább az egyik szülő cigány legyen: 89 százalék**, cigányok között éljen: 58 százalék**). 2. Cigánynak vallja magát (cigányul beszéljen: 38 százalék**, legalább az egyik szülő cigány legyen: 84 százalék, cigányok között éljen: 43 százalék**). 3. Legalább az egyik szülő cigány legyen (cigányul beszéljen: 32 százalék**, cigánynak vallja magát 69 százalék, cigányok között éljen: 36 százalék**). 4. Cigányok között éljen (cigányul beszéljen: 56 százalék**, cigánynak vallja magát: 92 százalék**, legalább az egyik szülő cigány legyen: 95 százalék**).

F.111.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A magyar és a cigányság kritériumok közötti kereszt táblák kapcsolatok (* $p < 0.05$, ** $p < 0.001$ jelölések a chí-négyzet próbára vonatkoznak). A „szükséges” válaszok aránya, a kereszt táblák sor-, illetve oszlop százaléklékában. 1. Magyar anyanyelv (cigányul beszéljen: 33, illetve 95 százalék**). 2. Magyaroknak vallja magát (cigánynak vallja magát: 73, illetve 95 százalék**). 3. Legalább az egyik szülő magyar legyen (legalább az egyik szülő cigány legyen 89, illetve 95 százalék**). 4. Magyarországon éljen (cigányok között éljen 44, illetve 54 százalék**).

F.112.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A magyar és a cigányság kritériumok közötti szignifikáns korrelációs kapcsolatok (* $p < 0.005$, ** $p < 0.001$ jelölések a Pearson-féle korrációra vonatkoznak). 1. Cigányul beszéljen (magyar anyanyelv: 0.157**, Magyar állampolgárság: 0.137*, Magyarországon éljen: 0.117*). 2. Cigánynak vallja magát (magyarnak vallja magát: 0.293**). 3. Cigányok között éljen (magyar anyanyelv: 0.213**, magyar állampolgárság: 0.131*, Magyarországon éljen: 0.207**). 4. Legalább az egyik szülő cigány legyen (legalább az egyik szülő magyar legyen: 0.520**).

F.113.

Pécsi középiskolások kutatás. A cigány előítélet-változó átlaga** (NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ csoport: 7.69, ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ csoport: -2.64). A zsidó előítélet-változó átlaga** (NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ csoport: 15.27, ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ csoport: 12.08). A homoszexuális előítélet-változó átlaga (NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ csoport: 3.8, ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ csoport: 1.39). Az összevont előítélet-változó átlaga** (NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ csoport: 26.78, ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ csoport: 10.83). A KONVENCIONÁLIS MORÁL főkomponens score-átlaga (NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ: 0.105, ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ: -0.007). A PREKONVENCIONÁLIS MORÁL főkomponens score-átlaga (NYITOTT KATEGORIZÁCIÓ: -0.007, ZÁRT KATEGORIZÁCIÓ: 0.002).

F.114.

10–17 évesek kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (fiúk: -0.162, lányok: 0.113). *Felekezeti fiatalok* kutatás. A KONZISZTENS államnemzet főkomponens score-átlagai (fiúk: 0.248, lányok: -0.002). A KONZISZTENS kultúrnemzet főkomponens score-átlagai (fiúk: -0.248, lányok: -0.003).

Felekezeti fiatalok kutatás. Az elsődleges főkomponens-analízis eredménye, faktorsúlyok: 1. Születés–állampolgárság–lakóhely főkomponens (Magyarországon születessen: 0.795, Magyarországon lakjon: 0.791, magyar állampolgár legyen: 0.742). 2. Érzelem–

kultúra-önminősítés főkomponens (szeresse a piros-fehér-zöld zászlót: 0.750, képes legyen meghalni Magyarorszáért: 0.701, ismerje és szeresse a magyar kultúrát: 0.664, magyarnak tartsa magát: 0.559). 3. Anyanyelv-magyar beszéd főkomponens (magyar legyen az anyanyelve: 0.795, beszéljen magyarul: 0.776). 4. Törvény-szavazás-legitimáció főkomponens (tartsa be az ország törvényeit: 0.789, szavazzon a választásokon: 0.651, a környezete magyarnak tartsa: 0.530). 5. Szülő-kormánylojalitás (Legalább az egyik szülője magyar legyen: 0.827, Értsen egyet a kormánnyal: 0.640). A magyarozott varianciák a főkomponensek sorrendjében: 23.4 százalék, 14.0 százalék, 9.7 százalék, 7.7 százalék, 7.3 százalék.

F.115.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet főkomponens score-átlagai (10–11 évesek: 0.162, 12–13 évesek: 0.170, 14–15 évesek: 0.196, 16–18 évesek: -0.555). A NYITOTT-INKONZISZTENS kultúrnemzet főkomponens score-átlagai (10–11 évesek: -0.177, 16–18 évesek: 0.190). 10–17 évesek kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (10–11 évesek: 0.370, 14–15 évesek: -0.140, 16–17 évesek: -0.237).

F.116.

10–17 évesek kutatás. ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlaga (Budapest: -0.313). *Nyolcadikosok* kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS kultúrnemzet főkomponens score-átlaga (megyeszékhely: 0.115). A ZÁRT-KONZISZTENS-államnemzet főkomponens score-átlagai (Budapest: -0.129, városok: -0.192). A NYITOTT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (Budapest: 0.139, városok: 0.322). *Szabolcsi tizenévesek*. NYITOTT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlaga (városok: -0.313). *Szólnoki fiatalok* kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (városok: -0.122, községek: 0.162). A NYITOTT-KONZISZTENS-államnemzet főkomponens score-átlaga (városok: -0.147). *Keleti fiatalok* kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (megyeszékhely: 0.246, községek: 0.208, városok: -0.171). A NYITOTT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (megyeszékhely: 0.288, városok: -0.147). *Felekezeti fiatalok* kutatás. A KONZISZTENS kultúrnemzet főkomponens score-átlagai (községek: -0.005, városok: -0.142). A KONZISZTENS államnemzet főkomponens score-átlagai (községek: 0.008, városok: 0.157).

F.117.

10–17 évesek kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (ateista csoport: -0.117, felekezethez nem tartozók: -0.137). *Szólnoki fiatalok* kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (reformátusok: -0.153, egyházhi csoport: 0.126). A NYITOTT-INKONZISZTENS-államnemzet főkomponens score-átlaga (reformátusok: -0.146). *Keleti fiatalok* kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (ateista csoport: -0.116, egyházhi csoport: 0.266, felekezethez nem tartozók csoportja: -0.155). A NYITOTT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (ateista csoport: 0.216, katolikusok: 0.124, felekezethez nem tartozók: 0.112, reformátusok: -0.149). *Felekezeti fiatalok* kutatás. A KONZISZTENS államnemzet főkomponens score-átlagai (nem vallásos csoport: -0.002, inkább vallásos csoport: 0.325, vallásos csoport: -0.003, reformátusok: 0.115, katolikusok: 0.009). KONZISZTENS kultúrnemzet főkomponens

score-átlagai (nem vallásos csoport: -0.002, inkább vallásos csoport: -0.001, vallásos csoport: -0.159 katolikusok: -0.167, reformátusok: 0.003).

F.118.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS-államnemzet főkomponens score-átlagai (átlagosan iskolázott szülők: 0.150, magasan iskolázott szülők: -0.244, fiatal szülők: 0.307, középkorú szülők: -0.168, idős szülők: -0.166). A NYITOTT-INKONZISZTENS-kultúrnemzet főkomponens score-átlaga (idős szülők: 0.105). *Szólnoki fiatalok* kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (magasan iskolázott szülők: -0.282, jó egzisztenciális helyzet: -0.282, alacsonyan iskolázott szülők: 0.206, rossz egzisztenciális helyzet: 0.206). *Keleti fiatalok* kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS magyarsáértelmezés főkomponens score-átlagai (átlagos anyagi helyzet: 0.154, alacsonyan iskolázott szülők: 0.275, magasan iskolázott szülők: -0.175). A NYITOTT-INKONZISZTENS magyarsáértelmezés főkomponens score-átlagai (jó anyagi helyzet: 0.276, átlagos anyagi helyzet: 0.324, magas iskolázottságú szülők: 0.328, rossz anyagi helyzet: -0.461, alacsonyan iskolázott szülők: -0.291).

F.119.

10–17 évesek kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (általános iskolások: 0.213, szakközépiskolások -0.310, gimnazisták: -0.478). A NYITOTT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlaga (gimnazisták: 0.213). *Szabolcsi középiskolások* kutatás. A KONZISZTENS-államnemzet főkomponens score-átlagai (gimnazisták: -0.246, szakmunkásképzősök: 0.199). *Szabolcsi tizenévesek* kutatás. A ZÁRT-MAGYAR főkomponens score-átlagai (szakközépiskolások -0.235, gimnazisták: -0.283). A NYITOTT-INKONZISZTENS-kultúrnemzet főkomponens score-átlagai (gimnazisták: 0.283, szakközépiskolások: -0.101, szakmunkásképzősök: 0.205, általános iskolások: -0.116). *Szólnoki fiatalok* kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (gimnazisták: -0.270, szakközépiskolások: 0.113, szakmunkásképzősök: 0.321, főiskolások: -0.130). A NYITOTT-KONZISZTENS-államnemzet főkomponens score-átlagai (gimnazisták: 0.224, szakmunkásképzősök: -0.330). *Felekezeti fiatalok* kutatás. A KONZISZTENS államnemzet főkomponens score-átlagai (gimnazisták: -0.114, nem gimnazisták: 0.441). A KONZISZTENS kultúrnemzet főkomponens score-átlagai (gimnazisták: 0.008, nem gimnazisták: -0.220).

F.120.

10–17 évesek kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlaga (Nyugati régió: -0.156). NYITOTT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlaga (Nyugati régió: 0.140). *Nyolcadikosok* kutatás. A ZÁRT-KONZISZTENS kultúrnemzet főkomponens score-átlagai (Keleti régió: 0.120, Alföldi régió: -0.103, Nyugati régió: -0.103). A ZÁRT-KONZISZTENS államnemzet főkomponens score-átlagai (Északi régió: 0.103, Nyugati régió: -0.149). NYITOTT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (Északi régió: -0.150, Keleti régió: -0.210, Nyugati régió: 0.110).

F.121.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A ZÁRT-CIGÁNY főkomponens score-átlagai (gimnazisták: 0.256, szakközépiskolások: 0.536, szakmunkásképzősök: -0.644; 14–15 évesek: 0.200; 16–18 évesek: -0.255; magasan iskolázott szülői csoport: 0.150, alacsonyan is-

kolázott szülői csoport: -0.234, fiatal szülői csoport: 0.166, középkorú szülői csoport: -0.177, rossz anyagi helyzetű csoport: -0.278, felső anyagi helyzetű csoport: 0.256. reformátusok: -0.123, ateista csoport: 0.122, vallásos csoport: -0.164).

F.122.

10–17 évesek kutatás. A két lépésenkénti regresszióanalízisbe bevont független változók: nem (fiú), anyagi helyzet (összevont skála), életkor (születési év), vallásosság (összevont skála), szülők iskolázottsága (összevont skála), iskolatípus1: szakmunkásképző, iskolatípus2: szakközépiskola, iskolatípus3: gimnázium, felkezet1: katolikus, felekezet2: református, felekezet3: nem tartozik felekezethez, lakóhely (város). 1. MODELL (magyarázott variancia-hányad: 8.7 százalék). Független változó: ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens. A szignifikáns magyarázó változók béta értékei (életkor: 0.157, gimnázium: -0.107, szakközépiskola: -0.087, szülők iskolázottsága: -0.067, nem tartozik felekezethez: -0.040). 2. MODELL (magyarázott variancia-hányad: 4.5 százalék). Független változó: NYITOTT-INKONZISZTENS főkomponens. A szignifikáns magyarázó változók béta értékei (gimnázium: 0.084, nem: -0.039).

F.123.

Nyolcadikosok kutatás. A lépésenkénti regresszióanalízisbe bevont független változók: nem (1: fiú, 0: lány), anyagi helyzet (összevont skála), vallásosság (összevont skála), szülők iskolázottsága (összevont skála), felkezet1: katolikus, felekezet2: református, felekezet3: nem tartozik felekezethez, apa-felkezet1: katolikus, apa-felekezet2: református, apa-felekezet3: nem tartozik felekezethez, anya-felkezet1: katolikus, anya-felekezet2: református, anya-felekezet3: nem tartozik felekezethez, lakóhely (1: város, 0: község) barát: (1: van kisebbségi barát). 1. MODELL (magyarázott variancia-hányad: 6.50 százalék). Független változó: ZÁRT-KONZISZTENS kultúr-nemzet főkomponens. A szignifikáns magyarázó változók béta értékei (apa-református: 0.732, lakóhely: 0.041). 2. MODELL (magyarázott variancia-hányad: 2.38 százalék). Független változó: ZÁRT-KONZISZTENS államnemzet főkomponens. A szignifikáns magyarázó változók béta értékei (anya-katolikus: 0.031, szülők iskolai végzettsége: -0.093, kisebbségi barát: -0.100, gyerek-katolikus: 0.063, anya-nem tartozik felekezethez: -0.031). 3. MODELL (magyarázott variancia-hányad: 2.65 százalék). Független változó: NYITOTT-INKONZISZTENS főkomponens. A szignifikáns magyarázó változók béta értékei (anya-katolikus: 0.058, szülők iskolai végzettsége: 0.057, kisebbségi barát: 0.059, gyerek-nem tartozik felekezethez: -0.080, vallásosság: 0.054).

F.124.

Szolnoki fiatalok kutatás. 10–17 évesek kutatás. A két lépésenkénti regresszióanalízisbe bevont független változók: nem (1: fiú, 0: lány), iskolatípus1: szakmunkásképző, iskolatípus2: szakközépiskola, iskolatípus3: gimnázium, lakóhely (1: város, 0: község), életkor (születési év), felkezet1: katolikus, felekezet2: református, felekezet3: nem tartozik felekezethez, vallásosság (összevont skála), szülők iskolázottsága (összevont skála), anyagi helyzet (összevont skála). 1. MODELL (magyarázott variancia-hányad: 6.60 százalék). Független változó: ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens. A szignifikáns magyarázó változók béta értékei (szakközépiskola: 0.185, szakmunkásképző: 0.160, szülők iskolázottsága: -0.136). 2. MODELL (magyarázott variancia-hányad: 3.76 százalék). Független változó: NYITOTT-KONZISZTENS államnemzet főkomponens. A szignifikáns magyarázó változók béta értékei (szakmunkásképző: -0.172, katolikus: 0.172).

F.125.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A három lépcsőben szereplő független változók: 1. MODELL: nem (1: fiú, 0: lány), iskolatípus (1: általános iskola, 0: középiskola), lakóhely (1: város, 0: falu), életkor (a születési év), gyfelekezet1 (1: katolikus, 0: egyéb), gyfelekezet2 (1: református, 0: egyéb); gyvallás (az összevont vallásosság mutató). A 2. modellbe beemelt újabb változók: szülő-iskola (a szülők iskolázottságának összevont mutatója), anyagi-háttér (az anyagi helyzetet tükröző összevont változó), szülő-vallás1 (1: mindkét szülő az ateista csoportba tartozik, 0: egyéb), szülő-vallás2 (1: mindkét szülő egyházhoz tartozik, 0: egyéb), szülő-felkezet1 (1: mindkét szülő katolikus, 0: egyéb), szülő-felekezet2 (1: mindkét szülő református, 0: egyéb). A 3. modellbe beemelt újabb változók képzése során a megfelelő főkomponens kialakításába bevont változók azonos szülői válaszokat a lineáris regresszió feltételének megfelelő kétértékű változókká alakítottuk át. A szülői hatásokra a területi (Magyarországon éljen), jogi (Magyar állampolgár legyen), származási (legalább az egyik szülő magyar legyen), nyelvi (az anyanyelv magyar legyen) és önmeghatározási (magyarnak vallja magát) elnevezésekkel, illetve az apa-területi kritérium, anyanyelvi kritérium stb. jelölésekkel hivatkozunk, ahol a kategóriák az 1: az igen, 0: a nem válaszokat tartalmazza.

F.126.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Független változó: ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet főkomponens. Magyarázott variancia-hányadok (1. MODELL: 5.9 százalék, 2. MODELL: 7.0 százalék, 3. MODELL: 24.4 százalék). A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (életkor: 0.158, gyerek-református: -0.336, gyerek-katolikus: -0.244, anya-állampolgár kritérium: 0.271, apa-területi kritérium: 0.248, apa-nyelvi kritérium: 0.099).

F.127.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Független változó: NYITOTT-INKONZISZTENS kultúr-nemzet főkomponens. Magyarázott variancia-hányadok (1. MODELL: 2.7 százalék, 2. MODELL: 3.4 százalék, 3. MODELL: 21.8 százalék). A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (szülők-katolikus: 0.129, apa-önmeghatározás kritérium: 0.235, anya-származás-kritérium: 0.178, anya-terület kritérium: 0.190, apa-jogi kritérium: -0.123, anya-önmeghatározás kritérium: 0.118, gyerek életkor: -0.097).

F.128.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Független változó: ZÁRT-CIGÁNY főkomponens. (Magyarázott variancia-hányadok (1. MODELL: 1.36 százalék, 2. MODELL: 3.49 százalék, 3. MODELL: 39.34 százalék). A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (szülők-anyagi helyzet: 0.124, anya-cigány nyelv kritérium: 0.344, apa-cigányok között éljen kritérium: 0.117, anya-cigánynak vallja magát kritérium: 0.128, anya-egyik szülő cigány legyen kritérium: 0.169, anya-cigányok között éljen kritérium: 0.136, apa-cigánynak vallja magát kritérium: 0.145, szülők-vallásosság: 0.090).

F.129.

Felekezeti fiatalok kutatás. Katolikus almintá. Független változó: KONZISZTENS államnemzet főkomponens. Magyarázott variancia: 6.4 százalék. A szülők összevont hasonló változójának sztenderdizált béta értéke: 0.253. Független változó: KONZISZTENS

kultúrnemzet főkomponens. Magyarázott variancia: 6.3 százalék. A szülők összevont hasonló változójának sztenderdizált béta értéke: 0.250. Református alminta. Függő változó: KONZISZTENS államnemzet főkomponens. Magyarázott variancia: 9.2 százalék. A szülők összevont hasonló változójának sztenderdizált béta értéke: 0.303*. Függő változó: KONZISZTENS kultúrnemzet főkomponens. Magyarázott variancia: 3.5 százalék. A szülők összevont hasonló változójának sztenderdizált béta értéke: 0.187. *: $p < 0.05$.

F.130.

Felekezeti fiatalok kutatás. A modellekben a következő magyarázó változók szerepeltek: lakóhely (1: város, 0: község), életkor (születési év), iskolatípus (1: gimnázium, 0: nem gimnázium), szülők iskolai végzettsége (4–10 értékű összevont változó), nagyszülők iskolai végzettsége (2–10 értékű összevont változó), egzisztenciális helyzet (egzisztenciális főkomponens). Katolikus alminta. Függő változó: KONZISZTENS államnemzet főkomponens. Magyarázott variancia: 8.4 százalék. Az iskolatípus változó sztenderdizált béta értéke: -0.289. Függő változó: KONZISZTENS kultúrnemzet főkomponens. Magyarázott variancia: 9.3 százalék. A nagyszülők iskolai végzettsége változó sztenderdizált béta értéke: 0.306.

F.131.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A hazai kisebbségeket és a külföldön élő magyarokat a nemzethez sorolók aránya a vallásosság szerint elkülönült csoportokon belül. Ateista csoport (németek 36 százalék, szlovákok 31 százalék, románok 27 százalék, cigányok 31 százalék, zsidók 49 százalék, szomszéd országokban élő magyarok 83 százalék, nyugaton élő magyarok 74 százalék). Vallásos csoport (németek 37 százalék, szlovákok 38 százalék, románok 35 százalék, cigányok 43 százalék, zsidók 57 százalék, szomszéd országokban élő magyarok 88 százalék, Nyugaton élő magyarok 84 százalék). Egyházhívívő csoport: németek 40 százalék, szlovákok 41 százalék, románok 42 százalék, cigányok 50 százalék, zsidók 53 százalék, szomszéd országokban élő magyarok 88 százalék, Nyugaton élő magyarok 84 százalék). A felsorolt kisebbségek nemzethez sorolásának vallási csoportonkénti megoszlása a románok, a cigányok és a Nyugaton élő magyarok esetében szignifikáns ($p < 0.05$).

F.132.

A *Szabolcsi tizenévesek* kutatás jellemzői: a hazai kisebbségeket a nemzethez sorolók 83–85 százaléka a szomszéd országokban élő magyarokat, 76–78 százaléka a nyugaton élő magyarokat is a magyar nemzet részének tekinti. A határokon túl élő magyarokat a nemzethez sorolók 34–37 százaléka tekinti a nemzet részének a Magyarországon élő németeket, szlovákokat és románokat, 42 százaléka a cigányokat, 53 százaléka a zsidókat. A *Szólnoki fiatalok* kutatás jellemzői: a hazai kisebbségeket a nemzethez sorolók 79–83 százaléka a szomszéd országokban élő magyarokat, 70–74 százaléka a Nyugaton élő magyarokat is a magyar nemzet részének tekinti. A határokon túl élő magyarokat a nemzethez sorolók 34–39 százaléka tekinti a nemzet részének a Magyarországon élő németeket, szlovákokat és románokat, 39 százaléka a cigányokat, 62 százaléka a zsidókat.

F.133.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Az állampolgári nemzetfogalom főkomponensben (magyarázott variancia: 38.2 százalék) a szlovákok, románok és németek elfogadását 0.86

fölötti faktorsúly, a zsidóké 0.73 és a cigányoké 0.62 fölötti faktorsúly jellemzi, míg a határon túli magyarok esetében a faktorsúly 0.001 alatti. Az etnikai nemzetfogalom főkomponensben (magyarázott variancia: 31.4) a szomszédos országokban és a Nyugaton élő magyarok elfogadása 0.89 feletti, a hazai kisebbségek 0.12 alatti faktorsúllyal vannak jelen. *Keleti fiatalok* kutatás. Az állampolgári nemzetfogalom főkomponens (magyarázott variancia: 33.2 százalék) jellemzője, hogy a cigányok, zsidók és a Magyarországon élő nemzetiségek 0.63 feletti, a határokon kívül élő magyarok 0.001 alatti faktorsúllyal alkotják. Az etnikai nemzetfogalom főkomponensben (magyarázott variancia: 28.0) a szomszédos országokban és a Nyugaton élő magyarok elfogadása 0.83 feletti, míg a határokon belül élő nemzetiségek, cigányok és zsidók 0.02 alatti faktorsúllyal szerepelnek. *Szólnoki fiatalok* kutatás. Az állampolgári nemzetfogalom főkomponensben (magyarázott variancia: 36.5 százalék) a románok, németek, zsidók és a cigányok 0.62 feletti, míg a határokon túl élő magyarok 0.01 alatti faktorsúllyal szerepelnek. Az etnikai nemzetfogalom főkomponensben (magyarázott variancia: 25.0) a szomszédos országokban és a Nyugaton élő magyarok elfogadása 0.86 feletti, a hazai kisebbségek 0.02 alatti faktorsúllyal vannak jelen. *Felekezeti fiatalok* kutatás. Az állampolgári nemzetfogalom főkomponens (magyarázott variancia: 33.9 százalék) jellemzése a faktorsúlyok alapján (magyarországi cigányok: 0.881, magyarországi zsidók: 0.882, Magyarországon élő nemzetiségek: 0.589, Nyugat-Európában élő magyarok: -0.005, a szomszédos országban élő magyarok: -0.104). Az etnikai nemzetfogalom főkomponens (magyarázott variancia: 28.1 százalék) jellemzése a faktorsúlyok alapján (magyarországi cigányok: -0.007, magyarországi zsidók: -0.0006, Magyarországon élő nemzetiségek: -0.114, Nyugat-Európában élő magyarok: 0.895, a szomszédos országban élő magyarok: 0.890).

F.134.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Az állampolgári nemzetfogalom főkomponens faktorscore átlagai (gimnazisták: 0.142, lányok: 0.132, egyházhívívő csoport: 0.117, ateista csoport: -0.169, 19–25 évesek: 0.121). Az etnikai nemzetfogalom főkomponens faktorscore-átlagai: gimnazisták 0.135, egyházhívívő csoport: 0.136, kisvárosokban élők: -0.133). *Szólnoki fiatalok* kutatás. Az állampolgári nemzetfogalom főkomponens score-átlagai (katolikusok: 0.104, felekezethez nem tartozók: -0.848 magas végzettségű szülői csoport: 0.243, legjobb anyagi helyzetű csoport: 0.178, gimnazisták: 0.156, szakközépiskolások: -0.157, szakmunkásképzősök: -0.208, főiskolások: 0.257, községekben élők: -0.118). Az etnikai nemzetfogalom főkomponens score-átlagai (fiúk: -0.105, 17 évesek: -0.129, gimnazisták: -0.162, szakközépiskolások: 0.132, szakmunkásképzősök: -0.164, városokban élők: 0.155). *Keleti fiatalok* kutatás. Az állampolgári nemzetfogalom főkomponens score-átlagai (felekezethez nem tartozók: 0.152, híthű csoport: -0.277, magas iskolai végzettségű szülői csoport: 0.153, alacsony végzettségű szülői csoport: -0.164, városokban élők: 0.151, megyeszékhelyen élők: -0.138, községekben élők: -0.313). Az etnikai nemzetfogalom főkomponens score-átlagai (felekezetbe nem bejegyzettek: 0.134, ateista csoport: -0.213, reformátusok: 0.105, jó anyagi helyzetű szülői csoport: 0.212, községekben élők: -0.351). *Felekezeti fiatalok* kutatás. A állampolgári nemzetfogalom főkomponens score-átlagai (fiúk: 0.248, lányok: -0.001, községben élők: 0.157, városban élők: 0.008, gimnazisták: -0.114, nem gimnazisták: 0.441, nem vallásos csoport: -0.006, inkább vallásos csoport: 0.325, vallásos csoport: -0.002, katolikusok: -0.119, reformátusok: -0.176, szülők összevont iskolai végzettsége változóval korreláció: -0.079, jó anyagi helyzetű csoport: 0.424, átlagos anyagi helyzetű csoport: 0.001, rossz anyagi

helyzetű csoport: -0.194). Az etnikai nemzetfogalom főkomponens score-átlagai (fiúk: -0.131, lányok: -0.003, községben élők: -0.142, városban élők: -0.005, gimnazisták: 0.001, nem gimnazisták: -0.220, nem vallásos csoport: -0.007, inkább vallásos csoport: -0.001, vallásos csoport: -0.159, katolikusok: 0.168, reformátusok: 0.186, szülők összevont iskolai végzettsége változóval korreláció: 0.002, jó anyagi helyzetű csoport: -0.002, átlagos anyagi helyzetű csoport: 0.129, rossz anyagi helyzetű csoport: -0.181).

F.135.

Szolnoki fiatalok kutatás. A modellekben szereplő független változók. Nem (1: fiú, 0: lány), iskolatípus1 (gimnázium), iskolatípus2 (szakközépiskola), iskolatípus3 (szakmunkásképző), lakóhely (1: város, 0: község), életkor (születési év), felekezet1 (katolikus), felekezet2 (református), felekezet3 (nem tartozik felekezethez), vallásosság: az összevont vallásosság mutató. Szülők iskolázottsága (a szülők iskolai végzettsége összevont mutató), anyagi-háttér (az anyagi helyzetet tükröző összevont változó).

F.136.

Szolnoki fiatalok kutatás. Független változó: állampolgári nemzet főkomponens. Magyarázott variancia: 3.45 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei: szakközépiskola: -0.177, szakmunkásképző: -0.148.

F.137.

Szolnoki fiatalok kutatás. Független változó: etnikai nemzetfogalom főkomponens. Magyarázott variancia: 1.98 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei: szakközépiskola 0.094, nem: -0.098.

F.138.

Felekezeti fiatalok kutatás. Katolikus almintá. Független változó: Állampolgári nemzetfogalom főkomponens. Magyarázott variancia: 8.0 százalék. A szülők hasonló nemzetértelmezésének sztenderdizált béta értéke: 0.280*. Független változó: Etnikai nemzetfogalom főkomponens. Magyarázott variancia: 16.3 százalék. A szülők hasonló nemzetértelmezésének sztenderdizált béta értéke: 0.403*. Református almintá. Független változó: Állampolgári nemzetfogalom főkomponens. Magyarázott variancia: 12.6 százalék. A szülők hasonló nemzetértelmezésének sztenderdizált béta értéke: 0.354**. Független változó: Etnikai nemzetfogalom főkomponens. Magyarázott variancia: 0.3 százalék. A szülők hasonló nemzetértelmezésének sztenderdizált béta értéke: 0.057. *: $p < 0.05$, **: $p < 0.001$.

F.139.

Felekezeti fiatalok kutatás. A modellekben a következő magyarázó változók szerepeltek: lakóhely (1: város, 0: község), életkor (születési év), iskolatípus (1: gimnázium, 0: nem gimnázium), szülők iskolai végzettsége (4–10 értékű összevont változó), nagyszülők iskolai végzettsége (2–10 értékű összevont változó), egzisztenciális helyzet (egzisztenciális főkomponens). Katolikus almintá. Független változó: Állampolgári nemzetfogalom. Magyarázott variancia: 9.2 százalék. Az életkor változó sztenderdizált béta értéke: -0.303. Független változó: Etnikai nemzetfogalom főkomponens. Nem volt szignifikáns magyarázó változó. Református almintá. Független változó: Állampolgári nemzetfogalom. Nem volt szignifikáns magyarázó változó. Független változó: Etnikai nemzetfogalom főkomponens. Magya-

rázott variancia: 8.1 százalék. A nagyszülők összevont iskolai változójának sztenderdizált béta értéke: -0.287.

F.140.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A területi-formális magyarsáértelmezés főkomponens score-átlagok, ha a szakmunkásképző iskolatípus az ellenőrző változó: nem (fiú: 0.188, lány: 0.225), vallás (ateista csoport: 0.163, hívő csoport: 0.192, egyházhívő csoport: 0.285), lakóhely (nagyváros: 0.083, kisvárosok: 0.347, községek: 0.237). A gimnázium iskolatípus az ellenőrző változó: nem (fiú -0.368, lány: -0.192), vallás (ateista csoport: -0.211, hívő csoport: -0.185, egyházhívő csoport: -0.386), lakóhely (nagyváros: 0.068, kisvárosok: -0.412, községek: -0.205).

F.141.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Pozitív parciális kapcsolatot a következő esetekben kaptunk: szakközépiskola és kisváros (0.153), nagyváros és lány (0.122). Negatív parciális kapcsolat: gimnázium és községek (0.136), ateista és lány (-0.234), gimnazista és fiú (-0.142).

F.142.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Az egyes változók szerinti score-átlagok, ha az ateista kategória az ellenőrző változó: iskolatípus (szakmunkásképző: -0.181, szakközépiskola: -0.184, gimnázium: -0.103), nem (fiú: -0.223, lány: -0.113), lakóhely (nagyváros: -0.115, kisvárosok: -0.351, községek: -0.123). Az egyházhívő kategória az ellenőrző változó: iskolatípus (szakmunkásképző: 0.012, szakközépiskola: -0.056, gimnázium: 0.276), nem (fiú: -0.016, lány: 0.250), lakóhely (nagyváros: -0.210, kisvárosok: 0.208, községek: 0.227). A gimnázium iskolatípus az ellenőrző változó: nem (fiú: -0.034, lány: 0.229), felfelé mobil: 0.140, vallás (ateista csoport: -0.103, hívő csoport: 0.154, egyházhívő csoport: 0.276), lakóhely (nagyváros: 0.167, kisvárosok: -0.007, községek: 0.268). A lány kategória az ellenőrző változó: iskolatípus (szakmunkásképző: 0.113, szakközépiskola: -0.028, gimnázium: 0.229), vallás (ateista csoport: -0.019, hívő csoport: 0.119, egyházhívő csoport: 0.250), lakóhely (nagyváros: 0.025, kisvárosok: 0.109, községek: 0.237).

F.143.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Az egyes ellenőrző változók szerinti score-átlagok, ha az egyházhívő kategória az ellenőrző változó: iskolatípus (szakmunkásképző: 0.141, szakközépiskola: -0.132, gimnázium: 0.283), nem (fiú: 0.064, lány: 0.199), lakóhely (nagyváros: 0.283, kisvárosok: -0.020, községek: 0.146). A gimnázium iskolatípus az ellenőrző változó: nem (fiú: 0.181, lány: 0.112), vallás (ateista csoport: 0.013, hívő csoport: 0.093, egyházhívő csoport: 0.283), lakóhely (nagyváros: 0.083, kisvárosok: 0.347, községek: 0.237). A kisváros lakóhelytípus az ellenőrző változó: iskolatípus (szakmunkásképző: -0.193, szakközépiskola: -0.397, gimnázium: 0.002), nem (fiú: -0.183, lány: -0.068), vallás (ateista csoport: -0.265, hívő csoport: -0.126, egyházhívő csoport: -0.020).

F.144.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A magyarságkritériumokat szükségesnek tartók aránya a nem előítéletes csoportban (az anyanyelv magyar legyen** 79 százalék, magyar állampolgárság: 68 százalék, Magyarországon éljen*: 26 százalék, legalább az egyik szülő

magyar legyen**: 78 százalék, magyarnak vallja magát: 90 százalék, cigányul beszéljen: 29 százalék, cigánynak vallja magát: 65 százalék, cigányok között éljen*: 25 százalék, legalább az egyik szülő cigány legyen: 82 százalék). A magyarságkritériumokat szükségesnek tartók aránya az előítéletes csoportban (az anyanyelv magyar legyen**: 93 százalék, magyar állampolgárság: 76 százalék, Magyarországon éljen*: 50 százalék, legalább az egyik szülő magyar legyen**: 91 százalék, magyarnak vallja magát: 70 százalék, cigányul beszéljen: 30 százalék, cigánynak vallja magát: 70 százalék, cigányok között éljen*: 35 százalék, legalább az egyik szülő cigány legyen: 82 százalék). *Nyolcadikosok* kutatás. A magyarságkritériumok átlaga az előítéletes és a nem előítéletes csoportokban. Az anyanyelv magyar legyen** (előítéletes csoport: 2.56, nem előítéletes csoport: 2.52). Magyar állampolgár legyen** (előítéletes csoport: 2.64, nem előítéletes csoport: 2.56). Magyarországon éljen** (előítéletes csoport: 1.99, nem előítéletes csoport: 1.80). Legalább az egyik szülő magyar legyen* (előítéletes csoport: 2.34, nem előítéletes csoport: 2.28). Magyarnak vallja magát** (előítéletes csoport: 2.40, nem előítéletes csoport: 2.55).

F.145.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet főkomponens score-átlagai (előítéletes csoport: 0.208, nem előítéletes csoport: -0.300). SZOCIÁLIS-CIGÁNY főkomponens score-átlagai (előítéletes csoport: -0.171, nem előítéletes csoport: 0.247). *Nyolcadikosok* kutatás. ZÁRT-KONZISZTENS államnemzet főkomponens score-átlagai (előítéletes csoport: 0.135, nem előítéletes csoport: -0.139). NYITOTT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (előítéletes csoport: -0.083, nem előítéletes csoport: 0.085).

F.146.

10–17 évesek kutatás. A magyarságkritériumok átlaga az előítéletes és a nem előítéletes csoportokban. Az anyanyelv magyar** (előítéletes csoport: 3.73, nem előítéletes csoport: 3.90). Magyar állampolgárság (előítéletes csoport: 3.69, nem előítéletes csoport: 3.75). Magyarországon született** (előítéletes csoport: 3.20, nem előítéletes csoport: 3.42). A szülők magyarok** (előítéletes csoport: 3.57, nem előítéletes csoport: 3.37). Magyarnak vallja magát (előítéletes csoport: 3.36, nem előítéletes csoport: 3.37). A ZÁRT-INKONZISZTENS főkomponens score-átlagai (előítéletes csoport: -0.095, nem előítéletes csoport: 0.092).

F.147.

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Függő változó: ZÁRT-CIGÁNY főkomponens. Magyarázott variancia: 9.8 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet: 0.191, RABBIÁTUS-CIGÁNY: -0.182, NYITOTT-INKONZISZTENS kultúrnemzet: 0.151). Függő változó: ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet főkomponens. Magyarázott variancia: 11.9 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (DEVIÁNS ELŐÍTÉLET: 0.247, ZÁRT-CIGÁNY: 0.212, LOJÁLIS-MAGYAR: 0.126). Függő változó: NYITOTT-INKONZISZTENS kultúrnemzet főkomponens. Magyarázott variancia: 4.8 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (ZÁRT-CIGÁNY: 0.150, LOJÁLIS-MAGYAR-magyar: -0.14, RABBIÁTUS-CIGÁNY-cigány: 0.113).

F.148.

Függő változó: DEVIÁNS ELŐÍTÉLET főkomponens. Magyarázott variancia: 7.6 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (ZÁRT-INKONZISZTENS államnemzet: 0.254, NYITOTT-INKONZISZTENS kultúrnemzet: -0.211).

F.149.

Függő változó: FOGYATÉKOS ELŐÍTÉLET főkomponens. Magyarázott variancia: 2.0 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (SZOCIÁLIS-CIGÁNY: -0.129, SZOCIÁLIS-MAGYAR: 0.105).

F.150.

Függő változó: SZOCIÁLIS-CIGÁNY főkomponens. Magyarázott variancia: 8.2 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (SZOCIÁLIS-MAGYAR: 0.234, FOGYATÉKOS ELŐÍTÉLET: -0.111, DEVIÁNS ELŐÍTÉLET: -0.105).

F.151.

Függő változó: SZOCIÁLIS-MAGYAR főkomponens. Magyarázott variancia: 10.9 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (SZOCIÁLIS-CIGÁNY: 0.252, NYITOTT-INKONZISZTENS kultúrnemzet: -0.161, FOGYATÉKOS ELŐÍTÉLET: 0.092, LOJÁLIS-CIGÁNY-cigány: 0.099, RABBIÁTUS-CIGÁNY: 0.098).

F.152.

Függő változó: LOJÁLIS-MAGYAR főkomponens. Magyarázott variancia: 2.1 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (ZÁRT-MAGYAR: 0.113, RABBIÁTUS-CIGÁNY: 0.105). Függő változó: LOJÁLIS-CIGÁNY főkomponens. Magyarázott variancia: 0.9 százalék. A szignifikáns független változó sztenderdizált béta értéke (SZOCIÁLIS-CIGÁNY: 0.094).

F.153.

Függő változó: RABBIÁTUS-CIGÁNY főkomponens. Magyarázott variancia: 5.5 százalék. A szignifikáns független változók sztenderdizált béta értékei (ZÁRT-CIGÁNY: -0.193, Nyitott-magyar: 0.11, SZOCIÁLIS-MAGYAR: 0.104).

F.154.

Felekezeti fiatalok kutatás. Katolikusok. Az *E-skála* átlagai (nem vallásos csoport: -0.435, inkább vallásos csoport: 0.002, vallásos csoport: 0.286). Az *I-skála* átlagai* (nem vallásos csoport: -0.763, inkább vallásos csoport: -0.568, vallásos csoport: 0.508.) Reformátusok. Az *E-skála* átlagai* (nem vallásos csoport: -1.169, inkább vallásos csoport: 0.132, vallásos csoport: 0.430). Az *I-skála* átlagai* (nem vallásos csoport: -0.757, inkább vallásos csoport: 0.130, vallásos csoport: 0.861). *: $p < 0.05$.

F.155.

Felekezeti fiatalok kutatás. Reformátusok. Az *E-skála* átlagai* (nem jár hittanra: -0.314, jár hittanra: 0.616). Az *I-skála* átlagai* (nem jár hittanra: -0.003, jár hittanra: 0.903). *: $p < 0.05$.

F.156.

Felekezeti fiatalok kutatás. Katolikusok. Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (KERESZTÉNY HIT: 0.487**, LÉLEK HIT: 0.380*). Reformátusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (KERESZTÉNY HIT: 0.473**, LÉLEK HIT: 0.329*). Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (KERESZTÉNY HIT: 0.561**). *: $p < 0.05$, **: $p < 0.001$.

F.157.

Felekezeti fiatalok kutatás. Katolikusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT: 0.336**). Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT: 0.791**). Reformátusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT: 0.665**; INDIVIDUÁLIS-LELKISMERET HIT: -0.283*). Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (EGYHÁZI-KIZÁRÓLAGOS ISTENHIT: 0.753**, INDIVIDUÁLIS-LELKISMERET HIT: -0.270). *: $p < 0.05$, **: $p < 0.001$.

F.158.

Felekezeti fiatalok kutatás. Katolikusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (DAS-skála: 0.270*, VAS-skála: 0.493**). Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (DAS-skála: 0.427**). Reformátusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai: (PAS-skála: 0.286*, DAS-skála: 0.217*, VAS-skála: 0.231*). Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (PAS-skála: 0.281*, CIGÁNYELLENESÉG skála: -0.270). *: $p < 0.05$, **: $p < 0.001$.

F.159.

Felekezeti fiatalok kutatás. Katolikusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (ELUTASÍTOTTAK főkomponens: 0.336*). Reformátusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (ELUTASÍTOTTAK főkomponens: -0.366**). Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (ELUTASÍTOTTAK főkomponens: -0.388*, STIGMATIZÁLTAK főkomponens: -0.279*). *: $p < 0.05$, **: $p < 0.001$.

F.160.

Felekezeti fiatalok kutatás. Katolikusok. Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (XENOFÓB-KIREKESZTŐ főkomponens: 0.373**). Reformátusok. Az *E-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (XENOFÓB-KIREKESZTŐ főkomponens: 0.221*). Az *I-skála* szignifikáns korrelációs kapcsolatai (XENOFÓB-KIREKESZTŐ főkomponens: 0.274*, BÜNZŐ VENDÉGMUNKÁS-KIREKESZTŐ főkomponens: 0.281*). *: $p < 0.05$, **: $p < 0.001$.

TÁBLÁK

1. tábla

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Előítéletesség-típusok – főkomponens-analízis alapján ($0.5 < \text{faktorsúlyok}$)

	DEVIÁNS ELŐÍTÉLET	FOGYATÉKOS ELŐÍTÉLET
Büntetett előéletűek	0.924	
Cigányok	0.902	
Kábítószeresek	0.881	
Vallási szekták tagjai	0.820	
Olyan család, ahol valaki AIDS-es	0.793	
Olyan család, ahol fertőző beteg van	0.583	
Olyan család, ahol értelmi fogyatékos családtag van		0.866
Olyan család, ahol rokkant családtag van		0.780
Magyarázott variancia-százalékban	53.9	18.6

2. tábla

Keleti fiatalok kutatás. Előítéletesség-típusok – főkomponens-analízis alapján ($0.5 < \text{faktorsúlyok}$)

	STIGMATIZÁLT ELŐÍTÉLET	FOGYATÉKOS- ETNIKAI ELŐÍTÉLET
Kábítószeresek	0.793	
Büntetett előéletűek	0.757	
Izákosok	0.736	
Olyan család, ahol fertőző beteg van	0.729	
Vallási szekták tagjai	0.699	
Cigányok	0.698	
Olyan család, ahol rokkant családtag van	-0.622	0.611
Zsidók		0.813
Arabok		0.803
Olyan család, ahol értelmi fogyatékos családtag van		0.701
Magyarázott variancia-százalékban	42.2	18.3

3. tábla

Hetedikesek kutatás. Nemzeti preferenciák típusai – klaszteranalízis alapján (választási arányok, százalékban)

	USA-NYUGAT- EURÓPA (N= 553 fő)	USA-ÁZSIA (N = 178 fő)	KELET- EURÓPA (N= 68 fő)
Amerikaiak	95	94	27
Németek	83	38	27
Franciák	80	39	15
Svédek	19	3	35
Lengyelek	7	1	32
Szlovákok	4	2	12
Arabok	3	3	3
Oroszok	3	3	19
Cigányok	2	3	31
Románok	2	1	10
Kínaiak	1	74	4
Nigériaik	1	29	18
Zsidók	1	2	10

4. tábla

Keleti fiatalok kutatás. Idegenek és bevándorlók megítélésének típusai – főkomponens-analízis alapján ($0.2 < \text{faktorsúlyok}$)

	BEFOGADÓ IDEGEN	KIREKESZTŐ IDEGEN
Csak gazdagodunk azzal, ha sokféle ember él közöttünk.	0.699	
Kötelességünk befogadnunk azokat, akiknek el kellett hagyniuk hazájukat.	0.685	
Az idegenek veszélyeztetik a magyarság érdekeit.	-0.580	
Mindenkinek abban az országban kell leélnie az életét, ahol született.		0.705
A külföldiek miatt sokkal több a bűnözés Magyarországon		0.599
Hagyni kell, hogy mindenki abban az országban éljen, amelyikben akar.	0.331	-0.527
A bevándorlók munkájára szüksége van az országnak.	0.356	0.467
Magyarázott variancia-százalékban	22.47	19.9

5. tábla

Salgótarján-Sopron kutatás. A kisebbségekkel és nemzeti csoportokkal szembeni ellenszenv típusai – főkomponens-analízis alapján ($0.2 < \text{faktorsúlyok}$)

	XENOFÓB	ANTI-DEVIÁNS	APOLITIKUS	SKINHEAD
Lengyelek	0.727			
Kínaiak	0.658			
Feketék	0.638		-0.280	
Zsidók	0.636			0.267
Osztrákok	0.632			-0.427
Szlovákok	0.565		0.219	0.279
Románok	-0.551			0.327
Kábítószerezések		0.814		
Homoszexuálisok		0.682		0.302
Bőrfejek		0.656	0.330	-0.336
Szélsőjobboldaliak			0.851	
Szélsőbaloldaliak	0.212		0.752	
Cigányok	0.209			0.730
Hajléktalanok	0.245			0.568
Magyarázott variancia-százalékban	26.8	11.1	10.4	8.2

6. tábla

Hetedikesek kutatás. Érzelmi viszonyulás típusok – főkomponens-analízis alapján ($0.2 < \text{faktorsúlyok}$)

	KISEBBSÉG- ROKONSZENV	MILITÁNS- ROKONSZENV	INKONZISZTENS -IDEOLÓGIA ROKONSZENV	ANTILIBERÁLIS- CSERKÉSZ ROKONSZENV
Zsidók	0.761			
Cigányok	0.729			
Erdélyi magyarok	0.520		0.237	0.267
Rendőrség		0.693		
Katonaság		0.667		
Amerikaiak		0.648		
Konzervatívok			0.723	
Szocialisták			0.621	
Cserkész			0.265	0.733
Liberalisok			0.427	-0.644
Magyarázott variancia-százalékban	23.5	17.4	12.2	7.6

7. tábla

Hetedikesek kutatás. A barátválasztás típusai –
főkomponens-analízis alapján ($0.1 < \text{faktorsúlyok}$)

	ATEISTA-YUPPI	VALLASOS-KASZT
Öltözködés	0.690	0.149
Külső	0.665	0.156
Tanulmányi eredmény	0.586	
Családi körülmény	0.476	0.234
Érdeklődés	0.386	
Vallás	-0.113	0.825
Származás	0.228	0.644
Magyarázott variancia-százalékban	26.5	14.9

8. tábla

Pécsi középiskolások kutatás. A morális kijelentések
(5 fokozatú skála – 1: nem ért egyet, 5: egyetért – átlagai)

	Átlag
A bírónak mind a tolvajokat, mind a gazdát felelősségre kell vonnia, mert nem tartották be a törvényeket.	4.10
A bíró büntesse meg a tolvajokat, mert nem szabad lopni	3.85
A gazdának is figyelembe kellett volna vennie azt, hogy a tolvajok éheznek, s azért törnek be a kertjébe, és a tolvajoknak is azt, hogy a gazdának nagyon fontos a saját kertje.	3.26
A gazda nem érdemel büntetést, végül is a maga birtokát védte	2.85
A gazda hibás, mert nem tartotta tiszteletben a tolvajok emberi méltóságát. Önbíráskodott.	2.73
A bíró büntesse meg a gazdát, mert ha helyébe képzel magát, ő is a tolvajok után lótt volna	2.61

9. tábla

Hetedikesek kutatás. A morális kijelentések
(százalékban)

Mi a véleményed a következőkről? Ha valaki...	Felháborítónak tartom	Nem jó, de megértém	Nem gondolom rossznak	Én is megtenném
... ellop egy autót	89	8	2	1
... elmulasztja a segítségnyújtást egy balesetnél	82	12	4	2
... elemel egy tábla csokit az áruházban	62	28	7	3
... eltitkolja jövedelmét az adóhivatal elől	56	30	7	4
... munkanélküli segély mellett feketén dolgozik	34	48	10	6
... egészséges létére olyan orvosi igazolást szerez, hogy ne kelljen katonának mennie	33	40	14	10
... puskázik dolgozatírásnál	10	29	15	45
... jegy nélkül utazik az autóbussen	8	47	14	29
... sűg a társának felcéláskor	4	17	16	63

10. tábla

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A cigány attribúciók típusai –
főkomponens-analízis alapján ($0.4 < \text{faktorsúlyok}$)

	LOJÁLIS-CIGÁNY	SZOCIÁLIS-CIGÁNY	RABBIÁTUS-CIGÁNY
Barátságos	0.893		
Megbízható	0.891		
Okos	0.792		
Segítőképz	0.470		
Gazdag		0.871	
Tiszta		0.788	
Egészséges		0.436	
Összetartó			0.837
Erőszakos			0.824
Magyarázott variancia-százalékban	36.7	16.1	12.4

11. tábla

Szabolcsi fiatalok kutatás. A magyar attribúciók típusai –
főkomponens-analízis alapján ($0.4 < \text{faktorsúlyok}$)

	LOJÁLIS-MAGYAR	SZOCIÁLIS-MAGYAR
Barátságos	0.826	
Megbízható	0.823	
Segítőképz	0.718	
Egészséges	0.518	
Gazdag		0.795
Erőszakos		0.613
Okos		0.569
Összetartó		0.514
Tiszta		0.466
Magyarázott variancia-százalékban	42.0	11.3

12. tábla

Szabolcsi középiskolások kutatás. A magyarság meghatározás kritériumai
(a szükséges válaszok, százalékban)

	szakmunkás-képző	szakközép-iskola	gimnázium	teljes minta
Az anyanyelve magyar legyen	77	73	73	75
Legalább az egyik szülője magyar legyen	72	73	70	72
Rendelkezzen magyar állampolgársággal*	76	62	55	66
Magyarországon éljen*	39	34	26	34

*: $p < 0.05$

13. tábla

Szabolcsi tizenévesek kutatás. A magyarság-meghatározás kritériumai
(a szükséges válaszok, százalékban)

	gyermek alminta	anya alminta	apa alminta
Az anyanyelve magyar legyen	83	90	86
Magyarnak vallja magát	82	87	84
Legalább az egyik szülő magyar legyen	76	83	75
Magyar állampolgár legyen	69	70	62
Magyarországon éljen	38	40	35

14. tábla

Szolnoki fiatalok kutatás. A magyarság-meghatározás kritériumai
(százalékban)

	nagyon fontos	inkább fontos	nem fontos	egyáltalán nem fontos
Magyarnak vallja magát	75	14	7	4
Magyar legyen az anyanyelve	56	28	13	3
Magyar állampolgár legyen	49	21	23	7
Legalább az egyik szülő magyar legyen	39	29	23	8
Magyarországon éljen	30	23	36	11

15. tábla

10–17 évesek kutatás. Magyarságértelmezés típusok – főkomponens-analízis
alapján (faktorsúlyok)

	ZÁRT- INKONZISZTENS	NYITOTT- INKONZISZTENS
Magyar állampolgár	0.655	0.160
Anyanyelve magyar	0.719	0.129
Magyarnak vallja magát	0.178	0.918
Szülei magyarok	0.739	-0.198
Magyarországon született	0.642	-0.335
Magyarázott variancia – százalékban	38.7	20.8

16. tábla

Nyolcadikosok kutatás. Magyarságértelmezés típusok –
főkomponens-analízis alapján (faktorsúlyok)

	ZÁRT- KONZISZTENS kultúrnemzet	ZÁRT- KONZISZTENS államnemzet	NYITOTT- INKONZISZTENS
Magyar állampolgárság	0.209	0.760	-0.343
Magyarországon éljen	-0.210	0.747	0.284
Az anyanyelv magyar legyen	0.685	0.198	0.320
Magyarnak vallja magát	0.110	-0.014	0.886
Legalább az egyik szülő magyar legyen	0.798	-0.159	-0.084
Magyarázott variancia – százalékban	25.7	24.0	20.4

17. tábla

Szabolcsi középiskolások kutatás. Magyarságértelmezés típusok –
főkomponens-analízis alapján (0.1 < faktorsúlyok)

	KONZISZTENS- államnemzet	KONZISZTENS- kultúrnemzet
Az anyanyelv magyar legyen	0.105	0.792
Rendelkezzen magyar állampolgársággal	0.817	
Magyarországon éljen	0.808	
Az egyik szülő magyar legyen		0.795
Magyarázott variancia – százalékban	33.3	31.5

18. tábla

Szabolcsi tizenévesek kutatás. Magyarságértelmezési típusok –
főkomponens-analízis alapján (0.5 < faktorsúlyok)

	ZÁRT- INKONZISZTENS államnemzet	NYITOTT- INKONZISZTENS kultúrnemzet
Magyarországon éljen	0.788	
Magyar állampolgár legyen	0.784	
Az anyanyelve magyar legyen	0.540	
Magyarnak vallja magát		0.771
Legalább az egyik szülő magyar legyen		0.637
Magyarázott variancia – százalékban	31.8	23.0

19. tábla

Keleti fiatalok kutatás. Magyarsáértelmezési típusok – főkomponens-analízis alapján ($0.1 < \text{faktorsúlyok}$)

	ZÁRT- INKONZISZTENS	NYITOTT- INKONZISZTENS
Anyanyelve magyar legyen	0.769	0.296
Magyar állampolgárság	0.666	-0.319
Magyarnak vallja magát	0.107	0.847
Magyarországon született	0.479	-0.580
Magyarázott variancia – százalékban	36.1	27.7

20. tábla

Szolnoki fiatalok kutatás. Magyarsáértelmezési típusok – főkomponens-analízis alapján ($0.1 < \text{faktorsúlyok}$)

	ZÁRT- INKONZISZTENS	NYITOTT- KONZISZTENS államnemzet
Anyanyelve magyar legyen	0.800	
Legalább az egyik szülője magyar legyen	0.792	-0.150
Magyar állampolgár legyen	0.651	0.342
Magyarnak vallja magát	-0.165	0.776
Magyarországon éljen	0.410	0.697
Magyarázott variancia – százalékban	40.3	22.2

21. tábla

Debreceni egyetemisták kutatás. Magyar és brit hovatartozási típusok – főkomponens-analízis alapján ($0.2 < \text{faktorsúlyok}$)

	INKONZISZTENS államnemzet	KONZISZTENS kultúrnemzet
Anyanyelve magyar/angol legyen		0.965
Magyar/brit állampolgár legyen	0.661	-0.215
Magyarországon / Nagy-Britanniában éljen	0.708	
Legalább az egyik szülője magyar/brit legyen	0.766	0.230
Magyarázott variancia – százalékban	38.4	25.6

22. tábla

Felekezeti fiatalok kutatás. Magyarsáértelmezési típusok – főkomponens-analízis alapján (faktorsúlyok)

	KONZISZTENS államnemzet	KONZISZTENS kultúrnemzet
Törvény – szavazás – legitimáció	-0.680	0.139
Születés – állampolgárság – lakóhely	0.476	0.007
Érzelem – kultúra – önminősítés	0.424	0.002
Anyanyelv – magyar beszéd	0.279	0.734
Szülő- kormánylojalitás	-0.233	0.660
Magyarázott variancia – százalékban	32.2	27.9

23. tábla

Szabolcsi fiatalok kutatás. A cigányság értelmezési típus – főkomponens-analízis alapján (faktorsúlyok)

	ZÁRT-CIGÁNY
Cigányok között éljen	0.791
Cigányul beszéljen	0.702
Cigánynak vallja magát	0.666
Legalább az egyik szülő cigány legyen	0.429
Magyarázott variancia – százalékban	45.6

24. tábla

Keleti fiatalok kutatás. Szerinted a magyar nemzet tartoznak-e... (az igen válaszok aránya, százalékban)

A szomszédos országokban élő magyarok	84
Nyugati országokban élő magyarok	79
Magyarországi zsidók	69
Magyarországi cigányok	53
Magyarországon élő nemzetiségek	36

25. tábla

Szolnoki fiatalok kutatás. Szerinted a magyar nemzet részei-e vagy nem a ... (az igen válaszok aránya, százalékban)

szomszédos országokban élő magyarok	84
nyugati országokban élő magyarok	73
Magyarországon élő zsidók	62
Magyarországon élő németek	41
Magyarországon élő cigányok	40
Magyarországon élő románok	33

26. tábla

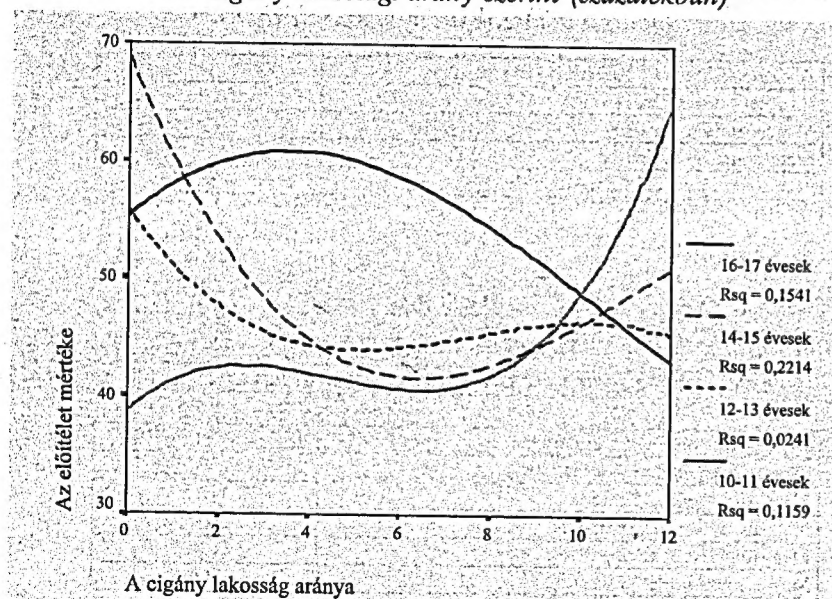
Felekezeti fiatalok kutatás. Szerinted a magyar nemzethez tartoznak-e ...
(az igen válaszok aránya, százalékban)

szomszédos országokban élő magyarok	84
nyugati országokban élő magyarok	73
Magyarországon élő zsidók	62
Magyarországon élő németek	41
Magyarországon élő cigányok	40
Magyarországon élő románok	33

ÁBRÁK

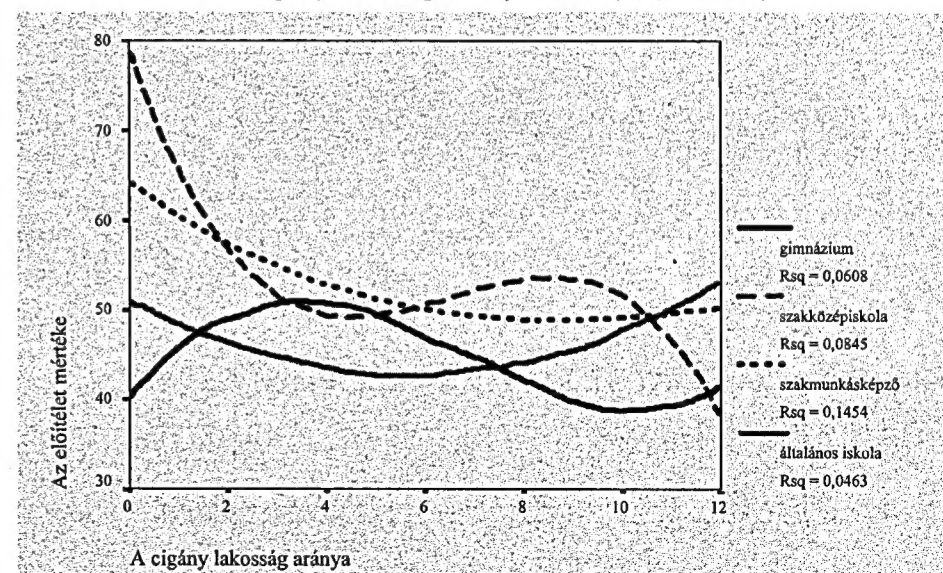
1. ábra

10–17 évesek kutatás. Az előítéletesség mértéke az életkor és a cigány lakossági arány szerint (százalékban)

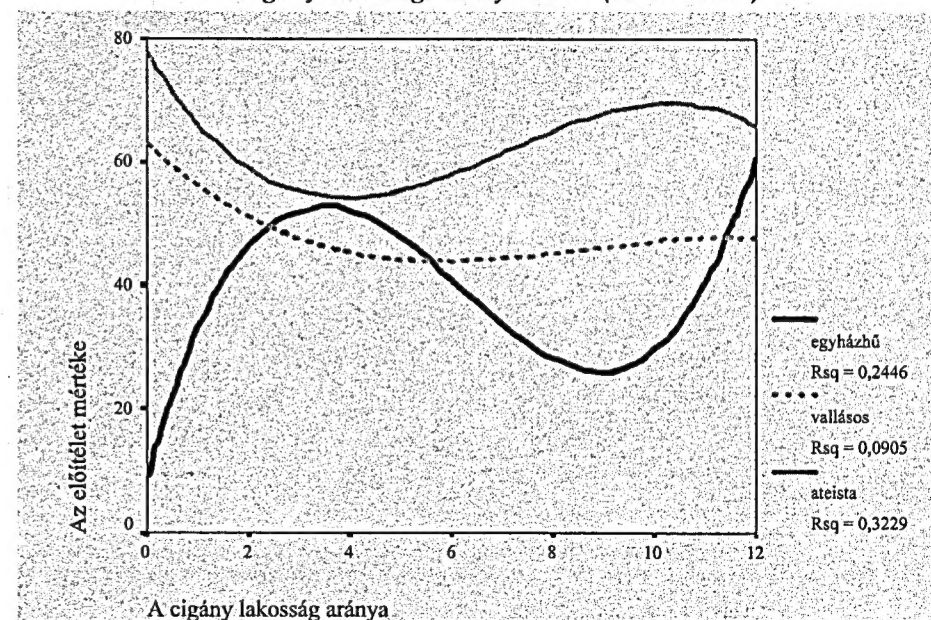
2. ábra

10–17 évesek kutatás. Az előítéletesség mértéke az iskolatípus és a cigány lakossági arány szerint (százalékban)

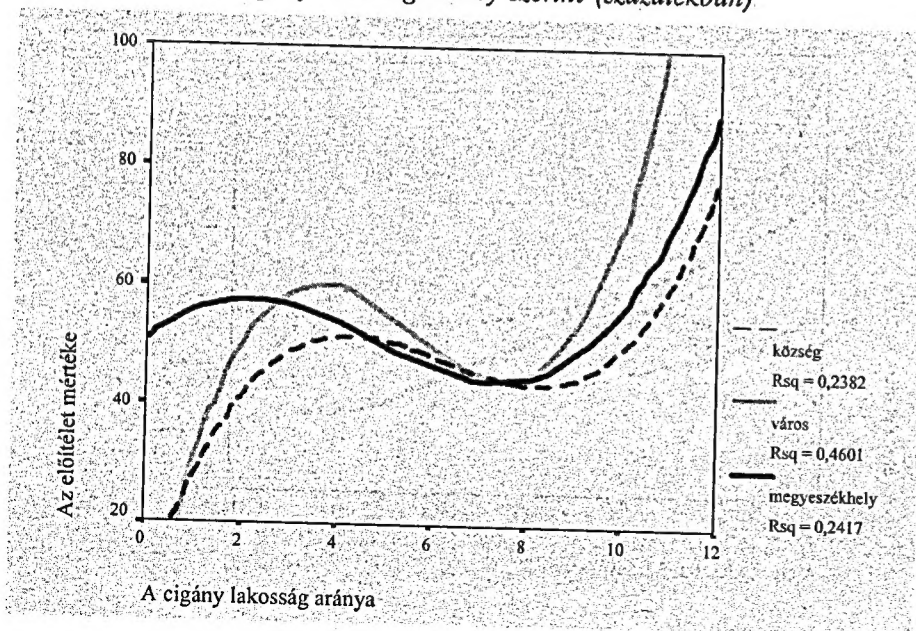
3. ábra

10–17 évesek kutatás. Az előítéletesség mértéke a vallásosság és a cigány lakossági arány szerint (százalékban)

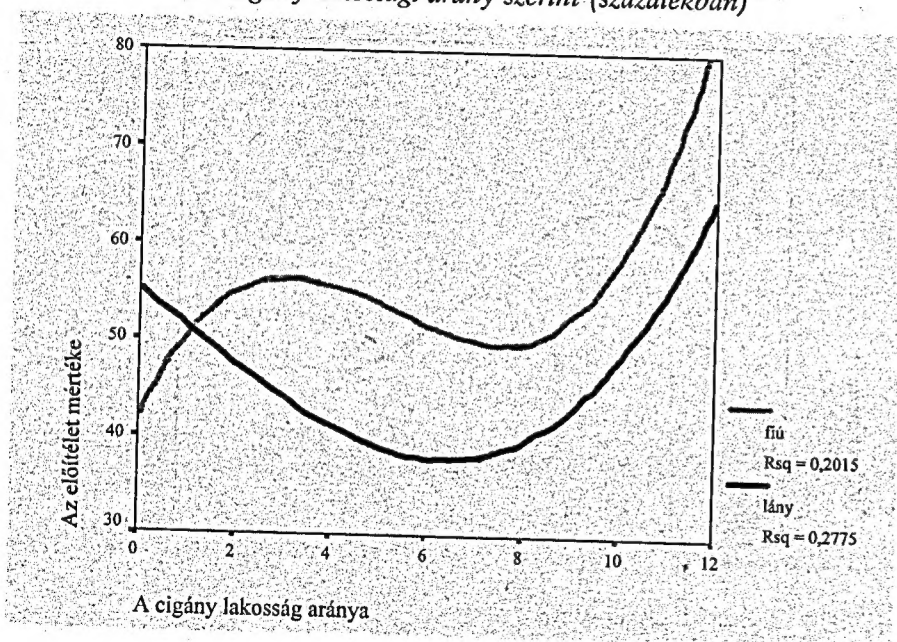
4. ábra

10–17 évesek kutatás. Az előítéletesség mértéke a lakóhely és a cigány lakossági arány szerint (százalékban)

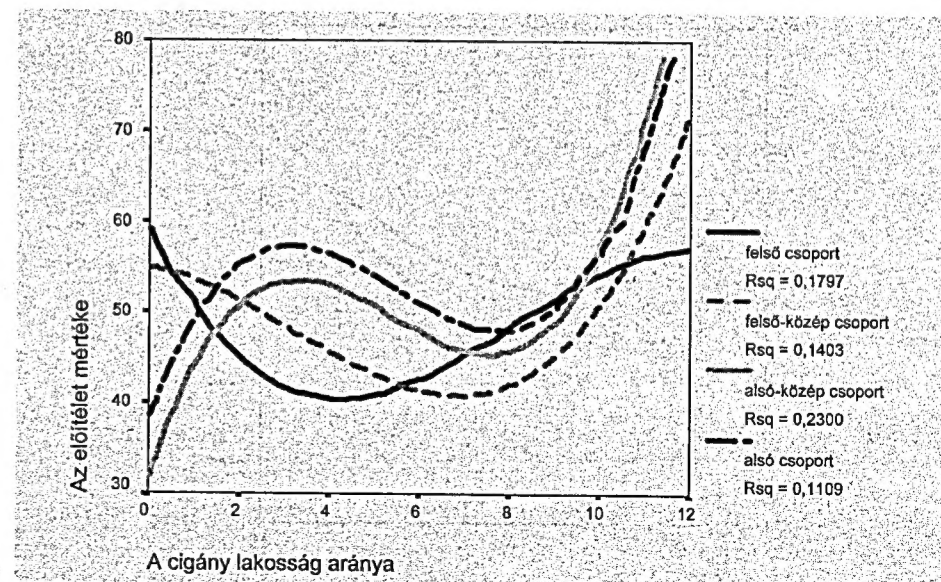
5. ábra

Nyolcadikosok kutatás. Az előítéletesség mértéke a nem és a cigány lakossági arány szerint (százalékban)

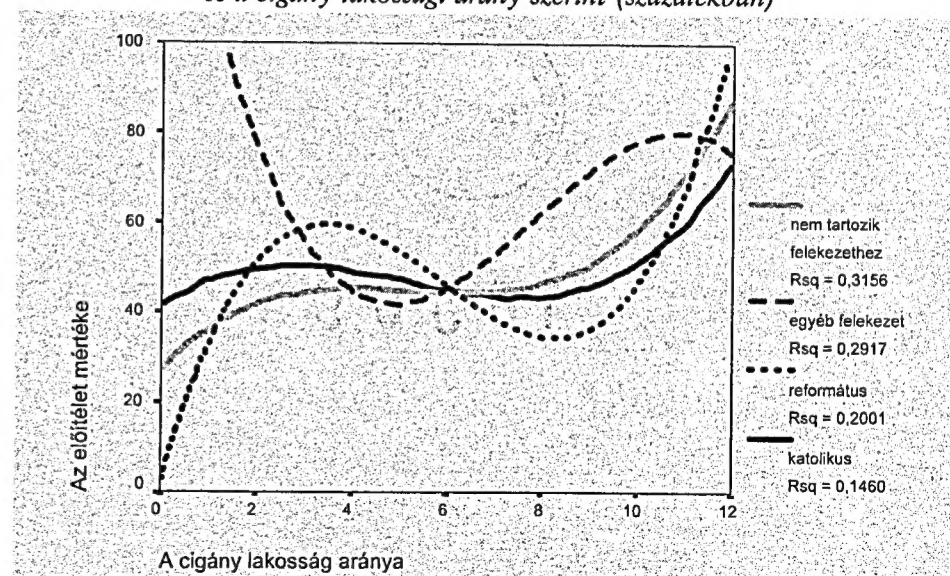
6. ábra

Nyolcadikosok kutatás. Az előítéletesség mértéke a szülők iskolai végzettsége és a cigány lakossági arány szerint (százalékban)

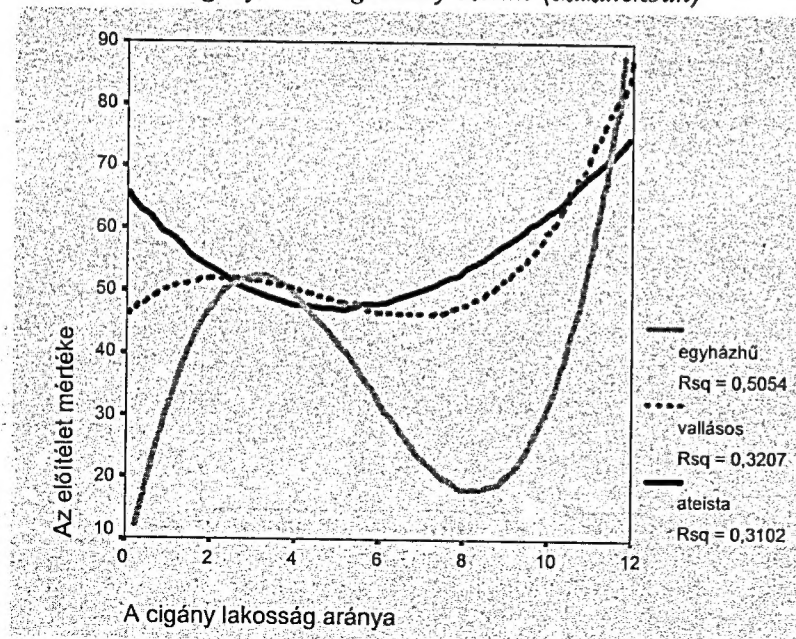
7. ábra

Nyolcadikosok kutatás. Az előítéletesség mértéke a felekezet és a cigány lakossági arány szerint (százalékban)

8. ábra

Nyolcadikosok kutatás. Az előítéletesség mértéke a vallásosság és a cigány lakossági arány szerint (százalékban)

X18309

Murányi István könyve érdekfeszítő olvasmány. A könyv nélkülözhetetlen forrás azok számára, akik a rendszerváltást követő nagy gazdasági és politikai változások finomszerkezete iránt érdeklődnek. A szerző érdeklődésének homlokterében a rendszerváltás idején magára eszmélő nemzedékek álltak. Murányi azt kérdezi, hogy miben lesznek ők más felnőttek, mint voltak az előttük felnövekvő magyar nemzedékek tagjai, akik akarva, nem akarva a tekintélyelvűség, a paternalizmus és a politikai infantilizmus mintái szerint növekedtek föl, függetlenül attól, hogy milyen szimbólumok voltak az iskolák falán, mit harsogtak a politikusok a parlamentben, a rádióban majd később a televízióban.

A rendszerváltással új történet kezdődött a politikai szocializációban. A szociológiai és szociálpszichológia ismeretanyagának magas szintű birtokában, a modern, sokváltozós matematikai statisztikai modellezés technikáját virtuózan kezelve a szerző egyértelműen bizonyítja, hogy a plurális, demokratikus, piacgazdaságon alapuló, nyitott, európai Magyarország új nemzedékének tagjai előtt megnyíltak a pályák. Ugyanakkor a szabadság árára is figyelmeztet, ráirányítva a figyelmet, hogy a rendszerváltás nemcsak nyílt, demokratikus, toleráns gondolkodást bontakoztatta ki, hanem megjelentek az előítéletes, zárt, csoportközpontú gondolkodásmódok is. A könyv remek végkövetkeztetése, miszerint az előítéletesség nem egyszerűen a gondolkodás és érzés kisiklása, hanem életforma és viszonyrendszer, melynek megváltoztatása a politikai és gazdasági rendszer megváltoztatásánál is nehezebb feladat.

Csepeli György

Ár: 2690 Ft

